

ПОМІЖ ВОРОГАМИ.

ПОВІСТЬ

Івана Левіцького.

ВИДАНЕ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА.

Ціна 50 кр. ав.

У ЛЬВОВІ, 1893.

Коштом наукового товариства імени Шевченка.

З друкарні наукового тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

01158131 (K)

Книгарня Наукового Товариства імени Шевченка

у Львові, ул. Академічна ч. 8. продає слідуючі книжки :

„Правда“ письмо літер.-політ. рочн. VI., IX., X. і XII. по	2'00	зр
XI. (1878) 2 томи 1 зр.; XIII. (часть літературна)	—50	„
„Зоря“ письмо літерат.-наукове рочн. VI. (1885) без бібл. Зорі	3'00	„
рочники VIII. (1887) IX. (1888) X. і XI. по 5 зр., а XII.		
і XIII. по	6'00	„
Д-р Огоновский. Історія руск. літерат. II. 3 зр., III. часть 1 и 2.	4'00	„
Studien auf dem Gebiete der ruth Sprache	1'50	„
Остан Вересай, картина хромолітографічна	—50	„
Михайло Драгоманів. Галицько-руське письменство	—15	„
Куліш. Шекспірові твори перекл. ч. I. (давню 3 зр. тепер)	1'00	„
„ Чорна Рада, повість	—80	„
„ Хуторна поезія	—50	„
„ Крашанка	—20	„
Юрій Федькович. Довбуш	—10	„
„ Повісті і оповіданя	—20	„
„ Як козам роги виправляють	—10	„
Д. Млака. Руска хата, Буковинський альманах	—60	„
Іван Нечуй. Повісті і повіданя	—30	„
„ Світогляд українського народа	—30	„
„ Кайдашева сім'я	—50	„
„ Навіжена, повість	—20	„
„ Над чорним морем	—90	„
„ Хмари, повість	1'50	„
„ Причепя, повість	1'50	„
„ Микола Джера, повість	—80	„
Ф. Заревич. Болдарівна	—10	„
Дрозд. В гостях добре, дома ліпше (опов.)	—50	„
Евг. Горницький. Орлеанська Діва, перекл. стих.	—35	„
Гуцул і Гуцулка, дві картини олійні по	—50	„
Пам'яткове число „Зорі“ в ювілей Русалки Дністрової	—50	„
Д-р Ом. Калітовский. Апокрифічна література	—35	„
О. Партицкий. Провідні ідеї в письмах Тар. Шевченка	—35	„
„ Темні місця в слові о полку Ігореві	1'40	„
„ Слово о полку Ігоревім	—80	„
„ Скандінавщина в давній Русі	—20	„
М. Вовчок. Народні оповіданя, I. 35 кр., II. 35 кр., III.	—30	„
О. Стодольский. Етнографія Славянщини	—12	„
О розумнім вихованю дитий	—12	„
М. Пар. Надельмаер, апоетол свободи	—10	„
Н. Усгьянович. Повісті	—85	„
„ Месть верховиця	—35	„
Байда. Одисейві плавники	—10	„
„ Одисей ч. I. II.	2'20	„
І. Грабович. Марта Боренка, оповідане історичне	—32	„
Nil. Grabowicz Pr. grodu w pieśniach lud-wych polskich i ruskich	—50	„
І. Н. О вихованю. Підручник для жєнщин	—30	„
Іван Франко. Жіноча неволя в руських піснях народних	—35	„
„ Захар Беркут, образ гром. життя Русі в XIII.	1'30	„
„ Доповненє до Правди	1'00	„
„ Наші коляди, студія	—20	„

2212
В. 2225

ПОМІЖ ВОРОГАМИ.

—•—
ПОВІСТЬ

ІВАНА ЛЕВІЦЬКОГО.

Виданне Василя Лукича.

Коштом наукового товариства імени Шевченка.

У ЛЬВОВІ, 1893.

З друкарні наукового тов. ім. Шевченка,
під зарядом К. Федяцького.

2р.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека

АН УРСР

№ И- 36140

и 24967

Неред Зеленими Святками в неділю горобцівський батюшка отець Артемій Кремницький добре виспався по обіді, встав і пішов через усі кімнати до гостинної. В гостинній на канапі сиділа його жінка Сусана Уласівна і передивлялась новий номер ілюстрованого великоруського журналу „Нива“. Отець Артемій і його жінка вже були в літах. Він був високий на зріст, широкий в плечах, костистий, навіть трошки сухорлявий. Зпід узенького лоба блисчали невеличкі заспані блискучі темнокарі очі, котрих і сон не міг застлати туманом. Над його широкими устами вуси були підстрижені високо й рівно, і стреміли над верхньою губою, неначе стріха над дверима. Отець Артемій був нервовий чоловік і страх не любив, як за борщем або за чаєм вуси дізля йому в рот. Він висмикував їх пальцями, одбивався од їх червоним гострим язиком, задерав їх в гору пальцями, і коли вони вже геть-то надокучили йому, хапав ножниці і підтинав їх з пересердя як можна вище, трохи не під самим носом, і через це вуси його стреміли над губою, ніби щітка з товстого волосу. Роскішні його коси були розпатлані і завжди насовувались на вуха, закривали і без того маленький його лоб.

Отець Артемій позіхнув і негарно роззявив свого широкого рота, широко розтягнувши поморщені синьоваті уста. Сусана Уласівна все перегортала номери „Ниви“ і навіть не дивилась на свого мужа. Вона була тілиста, навіть трохи огрядна, важка на ході, але на її виду ще й тепер було видко сльіди давньої краси. Довгообразе, повне лице її й тепер не розплилося і до старости додержало свої форми, регулярні й делікатні.

Отець Артемій вже видав заміж три дочки, і видав добре: старші дочки були гарні. Четверта дочка, Валентина Артемівна, була теж гарненька, але трохи засиділась. Гарні женихи не траплялись. Старі вже почали трохи задумуватись, боялись, щоб дочка часом не зісталась на віки панною. Ва-

лентина тієї неділі зараз по обіді поїхала в гості в близьке село до своїх приятельок, дочок управителя Шмідта.

І о. Артемій, і його жінка довгенько сиділи й мовчали. В покоях було тихо. Навіть в пекарні було тихо: наймички порозходились по обіді на гулянку. Якось мертво було в просторних кімнатах, в просторній гостинній. Високі груші в садку заступали сьвіт в вікнах з одного боку гостинної, і тільки з другого боку сонце кидало пучок проміння в двоє вікон, і те пасмо проміння обливало одлиском стіни, крісла, оббиті рябою недорогою матерією, полинялий килим під столом, оправляні в чорні рами здорові картини на стінах, премії „Ниви“. В гостинній було так тихо, що тільки ті картини, намальовані ясними фарбами, надавали життя мертвій кімнаті, більше ніж живі, сидячі на канапі люди; здавалось, що от-от буде чуть, як стара баба, намальована на картині „Бабині казки“, розказує дівчаткам та хлопчикам під вербою коло тину свою казку, як на другій картині кобзар заграє на своїй кобзі в „теремі“ московської боярині.

Отець Артемій і його жінка довгенько сиділи мовчки, як дві статуї, закутані в темне убраннє. Сусана Уласівна перестала перегортати листки „Ниви“, поклала руки на стіл і схилила свою вже сивувату голову: вона думала про свою дочку. Отець Артемій несподівано закинув на спинку мягкого крісла свою кудлату голову і позіхнув з усієї сили на всю гостинну. Широкий рот, обрамований короткою борідкою, та ніздрі широкого носа зачорніли, неначе нори, проточені кротами та мишами серед глухої кропиви. Він глянув на жінку і промовив:

— Чого це ти так задумалась, аж голову похилила?

Отець Артемій, позіхнувши, навіщось крутнув головою швидко й жваво і цмокнув з смаком, неначе випив стакан холодного пива або квасу з кислещи. Кудлаті темнорусі коси, на котрих вже подекуди біліла сивина, майнули і посипались з двох боків на сухорляві щоки. Лице о. Артемія неначе виглядало з якогось курінця.

— Оце думаю про Ватю... — обізвалась матушка: — Я примічаю, що Ватя починає нудитись. Усе сидить та задумуєть ся. Вже й книжки покинула читати.

— Бо час заміж. Чогось наша Ватя засиділась. От не трапляєть ся жених та й не трапляєть ся. А вже, здаєть ся, її йде двадцять третій рік, — обізвав ся о. Артемій.

— Вибачай, бо — двадцять другий, — обізвалась матушка, дивлячись в скляні двері, котрі виходили в садок в темноватому кутку гостинної.

— Старші дочки якось скоріше повиходили заміж, а ця сидить та й сидить, — тихо промовила матушка.

— Бо старші кращі за Ватю, а Ватя... малою була собі нічого дівчина, а це чогось стала розпливатись та поганіти, — обізвав ся о. Артемій.

— От і поганіти! Ще що вигадай! Ще бовкни отаке при людях! Зовсім не поганіє...

— Ніс став широкій, щоки чогось поширшали, брови погустійшали, неначе кудлаті стали, — говорив о. Артемій неначе про себе.

— Чорт зна що вигадує! Які-ж у неї кудлаті брови? Які були змалку, такі й тепер, — обізвалась Сусана Уласівна вже трохи сердито.

Вона була поважна на вдачу, говорила помаленьку, поважно, навигь трохи сердито і дуже рідко сьміялась.

— Стали кудлатійші ще й на кінчиках неначе закопирчують ся в гору. А, погана справа, нічого й казати! Талія розростуєть ся... Треба шукати жениха, бо засидить ся. В нас і грошій є кілька тисяч карбованців, а дівчина засидить ся... Треба напитувати жениха! — сказав о. Артемій і нервово махнув однією рукою на повітре.

— А де-ж ти його напитаєш, як сам не приїде в наш двір? — спитала Сусана Уласівна.

— Адже оце швидко настануть вакації. До нашого писаря приїде брат його жінки, студент університету; приїде, бо й на Великодних сьвятках приїжджав. Треба його запрохати до себе в гості. Він вже на останньому курсі... — сказав о. Артемій.

— А як же його запросити, та ще й самого? Не просити-ж до себе в гості і писаря, і його жінки! — сказала матушка.

— Треба просити і писаря і його жінку; нічого не можеть ся, — сказав о. Артемій.

— І його жінку? — аж крикнула матушка.

— А то-ж! Без цього не обійдеть ся.

— Його жінку? Та його-ж жінка в себе в дома ходить в спідниці і завязуєть ся хусткою, як міщанка! — сказала матушка.

— В себе дома ходить в спідниці і зав'язує голову хусткою, а до церкви приходиться в сукні і простоволоса, — сказав о. Артемій.

— Але-ж вона мужичка! Як я її посаджу отут в кріслі між нашими гістьми: рядом з матушками, з управителькою, з її дочками? Цього я ніколи не зроблю! — аж крикнула Сусана Уласівна.

Сусана Уласівна була гордовита. Вона бувала в гостях в єввящеників дуже рідко, і бувала не в усіх, а тільки в багатіших, знала ся з матушками трохи більше просв'іченими.

— Нічого робити! Прийдець ся посадовити її отут на кріслі, хоч може й не рядом з протопопшою та з управителькою. Писаря й писаршу можна попросити до себе в гості неконечне-ж тоді, коли в нас буде протопопша та у правителька, а коли небудь инчим часом. Але-ж памятай, що це зробить ся не для писарші, а для її брата, студента Леоніда Семеновича Панасенка. Його батько хоч і мужик, і мужик сірий, але купив сто двадцять десятих землі... і купить ще більше, бо має гроші і з його господар на всю губу, а це все не жарти... Та й, сказати по правді, нам і батько непотрібний, а потрібний його син, — сказав о. Артемій.

Сусана Уласівна похилила свою голову і довгенько думала, а потім підвела голову, ще довго дивилась на скляні двері, а далі промовила:

— Може ти й правду кажеш... Прийдець ся запрошувати до себе писаршу; нігде дітись. Але я до неї зроду-звіку не поїду в гості! Ох, яка жертва! Яка жертва!

— Але ця жертва ради Ваті. Треба добувати жениха. Колись таки вже напоїш чаєм писаршу та побалакаєш з нею про картоплю та цибулю, — сказав о. Артемій.

Сусана Уласівна нічого не сказала, тільки важко-тяжко зітхнула. Її гордовитість заворушилась в душі, неначе розбуркана вовчиця в норі.

Сусана Уласівна була розумна з роду, вчилась в невеличкому пансіоні в Звенигородці в однієї Німкні, була здатна до культурности: своєю фігурою, манерами, своїм вмінням обійти ся з людьми, з гістьми, прийняти їх в своїй господі, поговорити з ними — Сусана Уласівна була більше схожа не на сільську матушку, а на паню. Її поважність, природжена спокійність і навіть її неповоружливість — її огрядпа

фігура ще більше надавали її сальонового поважного тону та солідности.

— Ти думаєш, що й я для своєї втіхи приймаю в себе отого писаря, отих поліціянтів, урядників, усяких станових приставів та панських управителів? Міні з їх всіх утіха, як з порожнього міха, — обізвав ся перогодя о. Артемій. — Запрошую їх до себе в гості, бо вони міні люди потрібні і часом стануть в пригоді. Я знаю, що писар — поганий чоловік, що він мотає громадські гроші і ділить ся з волосним, що він якийсь пройдісьвіт і для мене навіть ворожий, бо заздриває в міні свого критика й наглядача. Але сказати по правді, міні і писар потрібний, і урядник, і управитель потрібні. Всі вони в чомусь міні пригодять ся коли небудь.

О. Артемій, дуже розумний з роду, був чоловік практичний, западний і вмів витягати якусь користь для себе з усіх тих повітових та сільських начальників. Він став недавно благочинним і це благочинство пригодилось йому для того, щоб через його добувати собі користь навіть од сусідних дідичів, а найбільше од багаті княгині, котрої чимала маєтність знаходилась в його благочинстві. Він якось так ставив діло хитро та мудро, що сусідні дідичі давали йому по кільки десятин поля на один рік або й на два роки, а од княгині він раз дістав собі дурнички кільки сажнів дров на топливо та дубових колодок на комору. З польськими панками та управителями він так вмів провадити діло, що вони дозволяли йому вивозити з своїх лісів деревні, а найбільше добрящих старих дубів і на його комору, і на школу, і навіть на церкву.

— Ото нудьга мене бере! — сказав о. Артемій і якось нервово крутнув ся на кріслі. — Чи не час вже самовар ставити? Після чаю міні стає якось трохи веселійше.

— Десь наймички порозходились, — сказала матушка; — та от незабаром вже поприходять з гулянки. Ти чудний чоловік: все тебе нудьга бере, а міні ніколи не буває скучно: сиджу собі та щось думаю, або шию, або „Ниву“ переглядаю.

За стіною десь далеко почув ся стукіт. Хтось гукнув дверима.

— Оришко! Мотре! — гукнула матушка. — Оришко, а йди сюди! А став лишень самовар!

Але матушка дурнісінько гукала: ні Оришка, ні Мотря не входили. Матушка обперлась обома руками об ручки крі-

сла, підвела з великою труднотою своє огрядне тіло і не пішла, а неначе посунулась через сьвітлицю важкою ходою, хитаючись по-каччиному з одного боку на другий. Вона загадала дівчатам ставити самовар.

Тільки що вона вернулась до сьвітлиці і знов важко впірнула в крісло, на дворі загуркотів віз, затунали коні.

— Ой хтось приїхав в гості? Ой не люблю я тих гостей! — якось з страхом промовила Сусана Уласівна.

О. Артемії кинув ся в столову і глянув у вікно.

— Це свої гості. Чогось наша Ватя швидко вернулась з гостей, — сказав о. Артемії з столової.

— Мабуть в Блощинцях не застала нікого дома, — сказала матушка.

Через хвилину двері в столову рипнули. Ввійшла Ватя. Її лице було завішене чорною густою вуаллю. Вона одкинула вуаль і стала перед дзеркалом знімати з голови капелюх та розкутувати вуаль. З дзеркала неначе глянуло на сьвітлицю її широке матове, трохи смугляве лице, з довгими товстенькими бровами, з гострими кінчиками, котрі трохи посовувались аж на широкі виски. Ватя була не погана. Її чималі блискучі карі очи неначе плавали на підсиняних білках. Широкуваті повні уста звивались дуже виразними звивками. Усе її пружки лица були чималі, примітні, виразні. Ватя трохи скинула ся на Молдаванку або на Грекиню.

Ватя роздяглась, обтерла на виду порох хусточкою, помаленьку одійшла од дзеркала і тихо й важко сіла на крісло проти матері. Її повна фігура сповнила нешироке крісло.

— Ото, мамо! Тільки дурно проїздила в Блощинці до управителя. Не застала дома ні паннів, ні управителя, ні управительші. Навіть наймички кудись порозбігались. Одніма баба сиділа на ганку та куняла, дивлячись на кури та на курчата.

— Мабуть пани поїхали кудись в гості? — спитала мати в дочки.

— Управительша з дочками поїхала в гості до свого брата, а управитель поїхав кудись по ділу в фабрику. Та й яка там веселість з управителя, хоч би я його діждалась! Я сказала погоничови повертати назад з двору, — говорила Ватя.

— Не вдало ся! Шкода! Поїдеш вже в ту неділю та наговорин ся з паннами, — обізвалась матушка; — а тим

часом готуї стакани для чаю. Оришка незабаром подасть савар на стіл, — сказала матушка.

Ватя з неохотою підвела ся, неначе вивернулась з мягкого крісла, і тихою, лінивою ходою, нагадуючою ходу своєї матері, попростувала до столової, одчинила шафу і почала виставляти на стіл стакани та мисочки. Її густі чорні брови були насупляні; вона спустила очи до долу і похнюпила голову. Сусіди-панни говорили їй, що до їх частенько навідують ся в гості паничі, котрі служили в близьких селах за вчителів в церковних школах. Ватя сподівалась побачити їх і познайомитись. Але побачити їх не довело ся, — і Ватя ходила й поралась коло столу смутна і невдоволяна.

Вже й чай настояв ся. Ватя поналивала стакани. Сусана Уласівна сіла на стілець і почала пити чай. Отець Артемій присів і собі на стільці, налив з стакана в мисочку чаю і почав похалком студити чай в мисочці та сьорбати.

— А! Чи наймит вже розпріг коні? — несподівано крикнув о. Артемій і не поставив мисочку на стіл, а неначе кинув її. Краплі чаю забризкали білу чисту скатерть.

Ватя заглянула в вікно.

— Вже, паню, розпріг коні і заводить в стайню, — обізвавалась Ватя.

— Нехай знов, знов запрягає! Треба побігти на вокзал!

І о. Артемій не дждав ся, поки непроворна Ватя повернеть ся та побіжить в ганок. Його несподівано взяла нетерплячка. Він проворно підвів ся з стільця, неначе підсочив, не вважаючи на свої дохожалі літа, побіг в сїни, вибіг на ганок і крикнув на погонича:

— Запрягай знов коні, та швиденько пополуднуї! Зараз побіжу на вокзал.

— Чого це тобі заманулось їхати на вокзал? — спитала в о. Артемія матушка, як він вернув ся в столову.

— А, я й забув ся! В газетах писали, що буде проїжджати в Крим великий князь от так чи сьогодні, чи завтра — вже добре не памятаю. Або сьогодні, або завтра він буде на нашому вокзалі. Там же буде багато усякого народа. Виїдуть батюшки з містечка, виїдуть може деякі пани, а вже княгиня з Чернокопитівки так доконешне виїде. Будуть стрічати великого князя. Побачує з людьми, з панями, з батюшками, поговорю з княгиною і нагадаю їй про себе. Може вже й за-

булась про мене, як я стрічав архієрея в Чернокопитівці, проводив його до неї в дім, і навіть сподобився обідати в її домі. Знаєш, на вокзалі трапиться з кимсь поговорити, щось почувеш: то з Кієва хтось принесе звістки та новинки, то з сіл, то з княгининого двірця.

Матушці було не вдивовижу, що о. Артемій так раптово забажав побігти на вокзал ніби то без усякого діла. Він часто навідувався туди, сливе що тижня: стрічав батюшок, котрі їхали з Кієва; розпитував про консисторію, про митрополіта, про архієреїв, про новинки в Кієві. Все це о. Артемій мотав собі на вус.

О. Артемій озирнувся і глянув на здоровий годинник, що висів на стіні за його спиною і цокав маятником так здорово, неначе хто дупив молоточком по розбитій тарільці.

— Ой час їхати, час! — крикнув о. Артемій і крутнув головою так швидко, що його довгі коси обвилися трохи не кругом шиї і одно пасмо впало йому на ніс і трохи не потрапило в мисочку з чаєм. О. Артемій одкинув косу за вухо, нагнувся над мисочкою і почав хапком пити чай. Неслухняні коси знов вискочили зза обох вух, звисилися і впали по обидва боки мисочки.

— Може мене допустять приступити до самого великого князя... поруч з чернокопитівською княгинею, як тутешнього благочинного, — почав думати мріями о. Артемій. — Як благочинний, я скажу промову великому князеві, блисну красномовністю... Треба буде дорогою скласти промову та гарну, доладну, високу на думки, квітчасту на фрази. Треба добрати перли догенькі, закруглені, обточені, або підвести під форму хрїї, так... на взорець промови Ковиського Катерини II: „Оставим астрономам доказувати, що сонце наше стоїть неповорушно: сонце наше кругом нас ходить“... Може великий князь зверне на мене увагу, примітить мене... а потім може в Кієві побачить ся з митрополітом, скаже про мене, похвалить мою красномовність... А може доведе про мене звістку і до Петербурга, скаже оберпрокуророві; „От якого я стрів благочинного в Чернокопитівці!“... А тут міні шлють орден св. Анни, або й золотий нагрудний хрест... Треба буде й з княгинею розговоритись, нагадати про себе... На зиму треба дров. Пішлю до неї лист, попрошу, щоб дозволила продати міні дров з свого ліса, а вона, яко княгиня, знов напише кви-

ток лісничому: видати отцю благочинному три сажні дров без плати, як було й торік...

О. Артемій не додумав своїх широких дум. Віз загуркотів під самим ганком. Коні спинились. О. Артемій влив разом в рот половину стакана гарячого чаю, трохи не пошк собі рота, скочив з стільця, вхопив чорного бриля з широкими крисами, на ході натяг широкий парусиновий балахон од куряви в дорозі, скочив в візок і крикнув: Поганяй!

Курява схопила ся сльідком за бричкою по улиці, і бричка счезла.

О. Артемій звелів погоничови гнати коні і поспішати, щоб застати поїзд, котрий йшов з Кііва. До вокзала було добрих десять верстов. От коні вже вскочили в здорове містечко Чернокопитівку, за одним духом перебігли через містечко. Жида виглядали з крамниць і дивувались, чого це горобцівський батюшка так хапаєть ся на вокзал. До вокзала було ще верстов зо три.

— Поганяй! Не жалуй коний! Треба міні зарані приїхати на вокзал! — рукав о. Артемій на парубка.

Парубок свиснув батою по конях. Під батою коні підбадьорились і понесли легеньку але труську бричку по недавно вимощеній мостовій. Бричка задерчала, заскакала. О. Артемій і собі загецав на візку. Вітер розносив його шерсткі, як дріт довгі коси по плечах; коси маяли на вітрі, метлялись; і о. Артемій неначе не їхав, а летів своєю усією особою, неначе птиця шугала за вітром. От і вокзал стало видко. Коні підскочили під ганок.

Але о. Артемій дурнісінько витратив так багато енергії. Він довідав ся на вокзалі, що великий князь не буде проїжджати сьогодні: його ждуть завтра. На вокзалі не було ні депутатий од містечок, не було повітової поліції, не було навіть станowego пристава. Само по собі, що й княгині не було. На порожній платформі виснув одним один жандарм, а перегода вискочив з дверей старенький, але проворний батюшка з близького селяця Листвена, неіосидящий отець Сава, котрий часто виїжджав на вокзал по такому ділу, по якому виїхав і о. Артемій: щоб наловити усяких звісток та новинок і потім рознісити їх по околиці. Розумний та пронозуватий о. Сава якось зумів з дияконів вийти на попа на маленьку парафію. Сусідні батюшки дражили його „лиственським про-

топресвитером“ і не любили його: він часто їздив до Кііва, бував часто в консисторії і розказував консисторським урядникам багато дечого про сусід батюшок, ще й часом докладав дечого й свого.

— О! І ви тут! — крикнув о. благочинний до о. Сави.

— Тут, о. благочинний! Стережу поїзда з великим князем. Вже третій раз вибігаю на вокзал! — обізвав ся о. Сава.

— Чи не думає оцеї лиственський протопресвитер одбити в мене парадну промову до великого князя, — майнула думка в о. Артемія. — Але дзус! Я не попущу цього! Я тут старший...

Прибув швидко й поїзд. О. Артемії надбав таки двох батюшок, котрі їхали з Кііва, вглядів знайомих жидків з Корсуна, з Богуслава, побалакав з ними, розпитав про митрополіта, про консисторию; в жидів розпитав про ціни на хліб та про всяку всячину.

— А, не вдало ся! А перш за все не вдало ся побачитись з чорнокопитівською княгинею. Поїду на вокзал завтра, — думав о. Артемії, не сідаючи, а неначе кидаючи свою високу фігуру в віз.

— Чи не заїхати-б до княгині на часок, неначе-б то по якому ділу? — думав о. Артемії, поглядаючи з гори на чудові баньки княгининого двірця, котрі виглядали з букетів зеленого дерева, неначе гарненькі цяцьки.

Але такого діла о. Артемії не надумав. Він заїхав на пошту, забрав свої номери „Московскихъ вѣдомостей“ та „Кієвлянина“, тут же розгорнув їх і, сівши на віз, крикнув до погонича: „Поганяй до батюшки!“ Він з жадобою почав переглядати телеграми в газетах, підскакуючи на возі і придержуючи широкі листки газети, котрі на всі боки тріпались на вітрі.

О. Артемії вбіг у двір батюшки о. Порфирия Нерушевича. О. Порфирий Нерушевич був удовець, любив сидіти дома, рідко в кого бував в гостях і сам був не дуже радий гостям. Але о. Артемії усе заїздив до його, вертаючись з вокзала. Набравши цілий оберемок усяких новинок на вокзалі, о. Артемії заїздив до того одшельника, щоб на свіжу память викидати усей той оберемок звісток в хаті о. Порфирия і набрати в його ще й нових: о. Порфирий жив недалеко од вокзала та ще й в здоровому містечку; до його, хоч-не-хоч, новинки самі лізли й сипались в хату.

Незабаром добрі коники о. Артемія підкотили бричку під ганок. О. Артемії зскочив з воза і вітром полетів по сходах в ганок, згортуючи і бгаючи, як попало, широкі, як простирядно, листки „Московскихъ вѣдомостій“. Скинувши з себе білий подорожній балахон з широкою відлогою, о. Артемії з листами газет вскочив в столову о. Порфирия.

О. Порфирий тільки що напився чаю. Проживаючи в містечку, о. Порфирий і обідав і пив чай багато пізнійше, ніж батюшки на селах, вже трохи на мійський лад. На широкому столі, накритому чистою сільською скатеркою, стояли стакани після чаю, ще не перемиті, валялись ложечки, шматочки паляниці. Уся посуда була повна мух. Мухи роєм лазили по мокрих блюдечках, дзизчали в стаканах, обліплювали чорними купками шматочки сахару, чорними обідками шматочки паляниці. Серед стола стояла скляна, кругла, як надутий пухир, мухоловка з сахарним сиропом, вже повнісінька мух. Уся скатерть на столі була вкрита мухами, котрі виразно чорніли на неї, неначе густо насіяне чорне насіння. Сонце вже заходило і кидало косий промінь на стіл. В гарячому світі, вкритий мухами, увесь стіл був ніби живий, ворухився і здригувався в конвульсиях.

О. Порфирий сидів край стола і читав книжку. Він не любив хліборобства, давав своє поле на спіл, але дуже любив читати книги і мав їх доволі.

— Добри-вечір, о. Порфирий! — гукнув о. Артемії, вскакуючи в столову.

Флегматичний, задуманий о. Порфирий аж кинувся, ніби з просоння, і вирячив свої тихі очі на гостя.

— Доброго здоров'я! — тихо обізвався він, через силу підводячись з стільця.

О. Артемії привитався і почав цілуватися з о. Порфирієм довго й міцно, неначе пів людського віку не бачився з ним, хоч він був в о. Порфирия минушого тижня.

По флегматичній міні, по нешвидких рухах, нешвидкій ході видко було, що о. Порфирий був не дуже радий гостеві.

— А я оце був на вокзалі. Писали, що сьогодні буде проїжджати великий князь, а його й не було. Така шкода! Такий жаль! — гукав о. Артемії.

— Господи, яка шкода, який жаль! — думав о. Порфирий: — і на що йому здався той вокзал? І чого він зу-

мисне літає на вокзал? Певно крутить в йому якийсь червяк і не дає йому сидіти на місці. І бувають же в світі такі непосидящі, такі чудні, такі прудкі люди! Бігає, літає, кричить, верещить, репетує...

— Сідайте, о, Артемії, — обізвав ся тихо господар; — от я йаллю вам чаю. Прошу покійно!

О. Порфирій налив стакан чаю і поставив його перед гостем. О. Артемії почав розказувати про новинки, які почув на вокзалі; розказуючи швидко та дрібно, він колотив ложечкою чай. Тонкий дзвінкий стакан дзвенів, мов навіжений, неначе аж кричав: Ой, ратуйте! Не колотіть, не бийте мене, бо не видержу, от-от лусну!

О. Артемії дзвонив в стакан, нервово хапав чай ложечкою і кидав в свій мохнатий рот. Одна муха влетіла в чай і опарилась: він захопив ложечкою муху і вкинув в рот. Налапавши її язиком, він повернув голову, виплював її на підлогу, та знов говорив. На той час невідстрижені вуси лізли йому в рот разом з чаєм і прилипали до губів. Він одгрібав їх пальцями, роздявляючи рота і одставляючи то верхню, то спідню губу.

— Оце я на вокзалі бачив Шмуля з Корсуня, бачив смілянського Берка; їхав з Кііва о. Аврамії і о. Василій з Чернятина, — розказував о. Артемії.

— А чи не бачили там часом протопресвитера з Листвени? — тихо спитав о. Порфирій і осьміхнув ся.

— Як же? Бачив і говорив з ним! Але яка шкода! Який жаль! Я думав, стріну на вокзалі велику силу народа, натовп депутатий од громад, стріну чернокопитівську княгиню, побалакаю з нею. І подумайте тільки собі! На вокзалі нікогісїнько нема! Яка шкода! Який жаль! — репетував о. Артемії.

— І навіщо йому ті депутатії, та княгиня? Чудний чоловік оцей о. Артемії! Я од тих депутатий, од тих княгинь ладен втікати за тридевять земель, а він сам шукає їх! — думав о. Порфирій.

— Що-ж тут чувать у вас? — спитав о. Артемії.

— Сказати по правді, нічого не чуть цікавого. От ви то мабуть почули багато дечого цікавого на вокзалі! — обізвав ся о. Порфирій. — А що там розказував лиственський протопресвітер?

— Розказував, що недавно їздив аж за Богуслав, а там шляхи рівняють і когось ждуть... — сказав о. Артемій.

— Кого-ж це ждуть? Може буде їхати котрий архієрей або митрополіт? А маршрути нема... — якимсь смутним голо-сом обізвав ся о. Порфирій.

— Казав, що рівняють шляхи добре, скрізь засипають рівчаки, закидають гноєм, присипають гній землею...

— Певно буде їхати або митрополіт, або губернатор, коли добре засипають рівчаки. Як-би ждали якого архієрея, то тільки притрусили-б потрошку рівчаки та вибої... О, погана штука! — сказав о. Порфирій.

— Ще й яка погана! А тут метрики, а тут приходо-розхідні книжки не позалисуювані! — крикнув о. Артемій.

— А штунди в вас, о. Артемій, ще нема в Горобцівці? — спитав о. Порфирій.

— Ні, нема! Не чуть.

— І в мене нема. Але лиственський протопресвітер оце вчора говорив міні, що вона вже є коло вас кругом і в Снігурівці, і в Юрківці, і в Калантаївці...

— І в Калантаївці? Чи не бреше часом протопресвітер?

— О, протопресвітер усе знає, — обізвав ся о. Порфирій; — казав, що в Калантаївці пішло в штунду шість сім'їв, і що якась проповідниця штундова, якась дівка Тетяна, була і у вашому селі і в когось ночувала аж дві ночі.

— Була й ночувала! Аж дві ночі! — крикнув о. Артемій і схопив ся з стільця: — Бреше протопресвітер.

— Ой не бреше! Цей не з такієських, щоб брехав, — сказав о. Порфирій, — бо та штунда була і в нашому містечку, та урядник зараз випровадив її з містечка.

— Ой лишечко! Ще протопресвітер викаже в конси-сторії... А я про це й не знав... ще й сам благочинний... Треба розвідати, треба рознюхати!

— Довідайтесь! Може та пророчиця й досі сидить в ва-шій Горобцівці... — сказав о. Порфирій.

— Ой-ой! А в мене-ж мужики, то анафеми, злодії, ан-тихристи! А писар, то вже й не буду говорити про його, — бідкав ся о. Артемій: — ця бестія хитра як лисиця, а ро-зумна, як сатана...

— Це той Коцюбенко?

— Та це-ж та Коцюба, — сказав о. Артемій. Тільки, хвалить Бога, що наш новий митрополіт правдивий чоловік і усяких брехень не послухав, пошли йому, Боже, здоров'я і довгий вік! — Отець Артемій підвів очи до образів і перехрестив ся. Він знов сів і почав розказувати усякі повинки, які почув од жидів та батюшок: по чому пуд пшениці та жита, вівса та проса, який батюшка вмер, який видав дочку заміж, де буде швидко весілля.

— О. Порфирій! Чи ви переглядали останні номери газет? — промовив о. Артемій, витрусивши з себе, мов з мішка, усі новинки з околиці. — Щось буде! Ой, щось буде! Прусаци крутять, чепляють ся до Росії. Вільгельм говорить за-дерацькі промови на бенкетах.

— Ні, про це я ще не читав, — тихо обізвав ся о. Порфирій.

В той час до столової увійшла сестра о. Порфирія, вже дуже немолода панна. О. Артемій ледві примітив її, тільки кинув на неї оком, швидко підвів ся на стільці і сунув до неї ханком свою руку, неначе говорив: — Одчепись од мене ти ще й швидче, бо не маю часу навіть руки тобі подати: міні треба говорити.

— Ой, Боже! Що це буде, що це буде! — галасував він на всю столову. Чи ви читали, куди вже долітали пруські аеростати?

— Ні, не читав.

— Не вже не читали?! — крикнув о. Артемій і скочив з місця. — Літали аж над Винницею, літали аж за Київом над Броварями: спустились Німці в Броварях, звеліли мужикови насмажити яєшні, повечеряли, потім сіли, знялись з місця та й полетіли. Ой, Боже мій! Що це буде? Що ми будемо робити? Ой, щось буде, щось буде! — бідкав ся о. Артемій і вхопив в обидві руки голову та й забігав по столовій. Довгі поли рясн, коси на голові метлялись по повітрі. Муха влетіла в рот о. Артемія.

— Пху, пху! Ой, Боже мій! Що це буде! Прощає ми! — репетував о. Артемій, випльовуючи на ході муху.

— Я думаю, що не такий чорт страшний, як його малюють, — обізвав ся спокійно о. Порфирій: Владика — страшніший за Прусаків!

О. Артемії підбіг до о. Порфирія, поклав йому на плече одну руку, нахилив ся і промовив майже на ухо: Буде війна! Промовив він це та знов одскочив од о. Порфирія, як опечений.

— Але... як ще тільки проживе на світі оцей великий князь, щó їхати ме, цей славний герой, то нам не страшно й Прусаків: тільки пошли, Боже, йому здорова! Дай, Боже, йому вік довгий!

О. Артемії, стоячи серед хати, підвів очи під стелю, обернув ся до образів і перехрестив ся.

Стара панна тільки стояла та витріщала очи на о. Артемія. Витріщав на його очи і о. Порфирій.

— Прощайте! Зоставайтеся здорові! Час до дому! — несподівано сказав о. Артемії, щільно поцілував ся тричі з о. Порфирієм, тикнув руку до панни і, мов метіль, повіяв ся в прихожу.

На дворі тим часом підняв ся вітер. З заходу наступала чорна хмара. Вітер аж свистів, гнув верхи дерева: піднімав страшну куряву на містечку, на шляху. Курява підбила ся в гору, мов хмара, летіла смугами по улицах, вила ся мов дим, вздовж шляху; вітер аж свистів...

— Та зістаньтесь на ніч! Та хоч переждіть оцю лиху годину! — просив о. Артемія господар.

— Спасибі! Не можна!

— Та це-ж гірше за Бісмарка! Гірше од Прусаків! — сьміяв ся з ганку господар.

— Спасибі! Не можна! — гукнув о. Порфирій і неначе впав у бречку.

Швидко коні його і колісниця ніби пірнули в страшну піскувату хмару і ніби потонули в неї...

— Аки Ілія пішов на небо і потонув в хмарі, — промовив о. Порфирій до сестри, осьміхаючись.

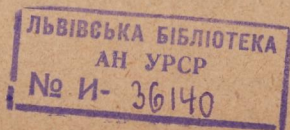
Вже в глуху північ вернув ся о. Артемії до дому і застукав в шибку вікна так раптово, що трохи не розбив скла. В домі вже всі полягали спати. Сонна наймичка вискочила і одсунула засов в дверях.

II.

В неділю, йдучи до церкви, о. Артемії сказав до своєї жінки, що запросить до себе на чай писаря й писаршу.

Поміж ворогами.

2

— А!... ц!..., — аж цмокнула з досади Сусана Уласівна. — Як би ти був запросив на чай княгиню, я була-б рада. А писаршу!... Ах, горе міні з тією писаршою!

— Вже-ж нічого не поможеть ся. Треба ж шукати жениха для Ваті! Вже час! — сказав о. Артемій, вдягаючись в рясу.

На службу до церкви прийшов писар з писаршею. Тоді як вони обоє підступили разом з людьми за дарою, о. Артемій, даючи їм по шматочку проскури, стиха промовив до писаря:

— Прошу покійно вас зайти до мене на чай після служби.

— Спасибі, о. Артемій, зайду, — тихенько промовив писар. — Певно має якась діло в волость, — подумав він, оступаючись од царських врат.

— І вас просить моя матушка на чай після служби, — сказав о. Артемій до писарші, подаючи їй шматочок проскури.

Писарша мовчки поклонилась батюшці низенько і потім, оступаючись, перехрестилась і дуже низько поклонилась до образів, неначе дякувала Богу за таку велику честь.

— Якась діло має! Про щось буде просити! — говорив писар, йдучи з жінкою через цвинтар.

Як би мав діло до волости, то просив би тільки тебе, а то й мене просить, — обізвалась писарша. — А я на біду наділа стареньку сукню. Хіба вернімось до дому, то я вберу ся в нову зелену шерстяну сукню.

— Опізнимось. Йди вже в тому, в що вбралась, — сказав писар, а сам похилив свою чорноволосу голову, втупив очі в землю і все думав: яке-б то діло до його мав батюшка, що не тільки його, але й жінку запросив до себе в гості?

— Ой верну ся я до дому та передягну ся в нову зелену сукню, — говорила писарша: — та треба-б і причесатись краще, та й надіти намисто, або хоч накинути на шию золотий хрестик...

— Та вже пізно. Нехай вже прибереш ся инчим часом, як попросять в-друге, — говорив писар, не підіймаючи голови, та все думав, чого це батюшка став такий ласкавий, що й жінку запросив до себе на чай.

Проворний, прудкий батюшка вже скинув ризи, і нагнав їх. І о. Артемій, і його запрохані гості разом увійшли в двір.

Батюшка одчинив двері в прихожу. На зустріч гостям в прихожу зараз вийшла матушка, а за нею Ватя, і обидві вони дуже радо привитались з писаршею. Матушка попросила писаря й писаршу не до столової, а просто в гостинну.

Писар в дверях переглянув ся з писаршею і прищулив одно око: дивись, мов, яка нам честь!

Батюшка ніколи не приймав писаря в гостинній, а запрошував його або в свій кабінет, або в столову.

— Сідайте, Феодозіє Карпівно, отут в кріслі! — просила матушка писаршу і присунула до неї крісло.

Феодозія Карпівна, як увійшла в гостинну, переступила поріг, так і стала коло порога і, здаєть ся, не мала думки й сьміливости ступити далі.

— Спасибі вам! — тихо обізвалась писарша і вже хотіла сісти оддалеки од благочинної, на віденському стільці під стіною, далеченько од канали та од столу.

— Та сідайте бо от-тут в кріслі! — знов просила матушка писаршу.

— Ото лишенько! В старій сукні якось не насьмілюсь сісти в кріслі, на самому сьвітлі, коло вікна. Як би в новій зеленій сукні!... — думала писарша і мусіла йти на самий ясний сьвіт і сісти в кріслі. Вона все неначе соромилась, шулилась і неначе хотіла сховатись з головою в глибокому та широкому кріслі.

Для писарші була не первинка сидіти в кріслі, сливе в такій самій гостинній. Її батько, Семен Петрович Панасенко, був простий селянин, але він довгенько був волосним старшиною в недалекому селі, розбагатів, купив попереду тридцять десятин землі, а потім розхазяйнував ся і прикупив ще сто двадцять десятин. Він вже став заможним, мав маєтність і був кандидатом на правдивого дідича з селян, яких в нас в Київщині вже є чимало. Семен Панасенко вже збудував гарний панський дім і завів панську обставу в домі. Правда, Феодозія Карпівна вийшла заміж за писаря ще тоді, як її батько був волосним і ходив в світі; але тепер вона, будуючи в батька в гостях, сиділа і на каналі і на віденських стільцях, стрічала ся в сьвітлиці в свого батька і з батюшками, і з панками... І як би на неї була нова зелена сукня, вона була-б і в сьвітлиці благочинного багато сьмілівійша.

— Леонтию Петровичу, сідайте, прошу вас! — сказав

о Артемії до писаря і поставив для його віденський стілець коло стола.

Леонтій Петрович Коцюбенко вже не так церемонився, як його жінка. Йому доводилось частенько бувати в благочинного і по ділу, і в гостях. Він сів на стільці і поклав свої здорові кулаки на обох колінах. Він був убраний в піджак та панталони з дешевого простого трика. На жилетці теліпався важкий нікльовий ланцюжок од годинника.

Писар був родом таки-ж з самої Горобцівки. Батько його був бідний селянин, але якось сиромігся оддати його в сільську горобцівську церковну школу. Леонтій вчився дуже добре, видав екзамен на полегкість і зменшення строку військової служби, ще хлопцем служив за писаря на горобцівській сахарні. Одбуваючи військову службу, він попав в військову канцелярню і служив за писаря, бо вмів писати дуже гарно й виразно. Потім він служив на залізній дорозі, а вернувшись до дому, перейшов в горобцівську волость за волосного писаря. Коцюбенко, побувавши в бувальцях і попеувавши трохи свою моральність, швидко постеріг тайну, як можна розжитися на писарській службі. Він брав хабарі на всі боки, купив громадські гроші, де тільки можна було їх поцупити, клав половину штрафів з селян в свою кишеню і, як чоловік запопадний, практичний і нерозтратливий, незабаром склав собі чимало грошенят і купив з десяток десятин землі. Він держав воли, орав, сіяв, і держав навіть одного коника. Господарювала більше його жінка, з-роду розумна і запопадна.

Леонтій Петрович сидів, нахиливши свою пелехату чорноволосу голову і скося поглядав своїми темними здоровими блискучими очима на о. благочинного. Знід густих низьких чорних брів його очі виглядали хитро й світилися розумом.

— Що-ж там, Леонтию Петровичу, чувати в вас в волости? — спитав в писаря о. благочинний.

— Випитує... Цікавиться знати усе, але я йому не скажу нічого; благочинний чоловік гострий, запопадний і небезпешний... — подумав писар і обізвався перегодя:

— Нічого не чують такого цікавого. Звичайні діла йдуть.

— Швидко буде громадська східка? — спитав о. благочинний.

— Має якесь діло до волости, — подумав писар і перегада обізвав ся:

— Ні, мабуть, не швидко. Од мирового посередника нема приказу, нема й бумаги; та він не дуже давно скликав вже східку.

— А міні оце жалував ся управитель, що мужики наробили багато шкоди на панських луках, — сказав о. Артемій. — Тепер стоїть суша. Пасти нігде, а мужики оце якось в ночі наробили на панському сінокосі патолочі, снасли траву з одного боку. Чи жалував ся управитель волосному?

— Говорив волосному і жалував ся мирському, — сказав писар, — але ще од мирового не маємо ніякого приказу.

— А поки той приказ вийде, то люди спасуть сінокіс увесь до чиста. Вже й на моєму сінокосі позавчора попались чужі воли в спашу, — сказав о. Артемій.

— Певно держить людські воли в займанні та люди не хотять викупувати. Буде просить, щоб волость пагнала мужиків... — подумав писар.

— Хто то вчора приїздив до волости з дзвоником? — спитав о. Артемій в писаря.

— То приїздив становий пристав.

— Чого-ж то він приїздив? — спитав о. Артемій.

— Не знаю. Чогось кликав урядника...

— А позавчора хто проїзжав з дзвоником?

— То побіг до Корсуня ісправник.

— А в середу? Я чув, що хтось проїхав з дзвоником... — допитував ся о. Артемій.

— Ну та й цікавий цей піп! — подумав писар.

— То щось пробігло четвернею проз наш двір, — сказала писарша за писаря.

— Хоче знати, що в волости робить ся, — подумав писар.

— Чи вже скінчив ваш батько свій новий дім? — спитала Сусана Уласівна в писарші.

— Вже давненько! — сказала писарша.

— Чи гарний вийшов? Гарні покої? — спитала благочинна.

— Гарний і просторний дім. Господи, який гарний та світлий, — сказала писарша і запишалась.

— Буде такий завбільшки, як наш, чи менчий? — спитала благочинна.

— О більший! І вікна трохи більші, як у вас, — сказала писарша, глянувши на вікна.

— Чи й мебіль вже купили? — спитала в писарші Ватя, котра впоравшись в столовій коло самовара, увійшла в гостинну і присіла на канапі.

— Вже привезли і поставили. Мебіль така гарна, така гарна!

— Така, як оце наша, чи яка инча? — спитала благочинна, здержуючи тонкий осміх на устах.

Писарша глянула швидкими гострими очима кругом гостинної, кинула очима по віденських стільцях і промовила:

— Краща, як ваша; стільчики такі, як у вас, тільки червоні, а канапа й крісла кращі, як ваші.

Благочинній очевидячки це не сподобалось. Вона гордовито й скоса глянула на писаршу. Писарші здалося, що благочинна дивить ся на рукав її сукні, найгірше полинялий. Вона сховала руку в широке крісло.

— А якою матерією оббили мебіль? Такою, як оце в нас? — спитала в писарші Ватя.

— Такою-ж рябенькою, тільки в напеньки рябійша, як у вас, — сказала писарша і на віщось покрутила трошки на бік голову і запишила губи.

— Чи вікна та двері високі в новому домі? — спитала в писарші Ватя.

— Господи, які високі та здорові і вікна й двері! А вікна якісь чудні: на п'ять шибок — чотири в низу, а в горі тільки одна, довга через усе вікно, ще й одчиняєть ся з низу до гори, неначе лядка. Та в кімнатах ясно, сьвітло! А на стелі в салі ще й кружало виробляє по самій середині! Господи, як гарно все поробляно! — хвалила ся писарша.

— Чи вже чай настояв ся? — сказала благочинна до Ваті.

— Вже, мамо. Ходім чай пить, бо я голодна, — обізвалась Ватя.

— Прошу покійно в столову до чаю! — обернулась благочинна до писарші, вставши з канапи і важкою ходою простуючи до дверей столової.

Усі встали і пішли сьлїдком за благочинною рядочком, як пливуть качки на ставу.

В просторній столовій на довгому столі, застеляному чистою білою скатеркою, вже шипів самовар. О. Артемії по-

садив писаря поруч з собою: благочинна сіла з писаршею по другій бік стола. Ватя налила стакани чаю і перший стакан обнесла кругом стола і подала писарші. Писарша глянула Ваті в вічі і неначе прочитала в їх, в ласкавому солоденькому ввічливому погляді, причину ласкавих запросин на чай і ласкавого панькання коло себе. В писарші аж очі заграли од того несподіваного здогаду, котрий злинув неначе десь з стелі на неї. Вона переглянулася з писарем, підвела трохи брови в гору, але писар і не думав догадуватись, про що то його жінка говорить до його очима, устами й бровами. Видко було, що писаршу брала нетерплячка щось сказати чоловікови: вона аж зайорзала, засовалась по стільці. Старий віденський стілець легенько заскрипів під писаршею.

Подавши усім чай, Ватя взяла одну тарілку з нарізаною сьвіжою паляницею, другу тарілку з гарячими піріжками, знов обійшла кругом стола і постановила тарілки перед писаршею. Потім вона вернулася, взяла в одну руку маслянку з маслом, в другу мелюшник з молоком і знов постановила перед писаршею.

— Прощу покійно, Феодозіє Карпівно! Беріть, будьте ласкаві, піріжки, помазуйте маслом, поки гарячі, бо швидко й захохнуть, — припрошувала Ватя писаршу.

— Знаю, знаю, чого ти так коло мене веш ся! Ага! Знаю, знаю! Як крутить ся! Як крутить ся коло мене! — подумала писарша. А попереду то мене й не просили до себе. Знаю, до чого воно йдеть ся...

Писарша трохи не крикнула до свого чоловіка через стіл: знаю, знаю, до чого воно йдеть ся! — і ледві вдержала язика за зубами.

О. Артемій балакав з писарем все про волосні справи та про нового сільського старшину, Леська, котрого недавно вибрала громада.

— От тепер Лесько трохи поправить ся на кращому хлібі, а то він щось зовсім опустил ся з своїм хазяйством. Леськи з давніх давен були перші багатирі в селі, а цей чогось скапцанів, — сказав о. Артемій і нахилившись до самого вуха писаря додав тихо: — мабуть тим, що дурний.

Писар осьміхнув ся.

— Ой дурний, їй Богу, дурний! — гукнув о. Артемій вже на всю хату і при тому скочив з стільця і почав бігати

по столовій. — Ой дурний, дурний, — гукав він, вхопившись обома руками за голову і регочучись: — Ну й знала громада, кого обібрати за старшину. Тільки він хитрий, хитрий! Тепер він поправить ся.

— Може й поправить ся трохи, як не розіп'еть ся... — знехотя обізвав ся писар; — управитель вже прийняв його воли й корови на випас на панській луці.

— Прийняв? А моїх волів то й не приймає! — сказав о. Артемій: — ото добре бути волосним! Краще — ніж попом.

— Бо ви, о. Артемій, мабуть не просили про це управителя. Він гоноровитий: не попросиш, то сам ніколи не подасть ся дати.

— Правда, що не просив. А волосний певно й не просв, а йому дали право на випас, — сказав о. Артемій.

— Е, бачите, волосний — инча річ. Волосний потрібний для управителя й для пана... Вони мають усякі діла з волостю то за людей, за робітників, то за спаш... Хоч не хоч, а треба кланятись, треба загоджувати, — сказав писар і при тому гордовито підвів голову в гору і одкинув свої міцні плечі на спинку стільця.

Уся його фігура, усей його вид наче говорили: І ми чогось варті! І міні мусить годити і управитель, і пан, і... ти, отче Артеміє.

Але по очах о. Артемія зовсім не було знать, щоб у його була хіть годити волосному та писареві. О. Артемій був зовсім самостійним чоловіком, хоч і запобігав ласки в княгині, як значної особи, та в сусіднього багатого пана дідича. Доки йому пани годили та робили яку вигóду, він їх хвалив; як же тільки вони не давали йому ніякої вигоди, він їх лаяв, мстив ся і обговорював, скільки було сили.

Тим часом Ватя, обділивши усіх чаєм, налила й собі стакан чаю і сіла по другий бік писарші. Вона почала ласкаво розмовляти з нею.

— Чи часто буваєте в свого панотця в Скрипчинцях? — спитала вона в писарші.

— Буваю таки частенько, бо, бачите, в панотця все таки стрінеш ся з путніми людьми, побалакаєш, з кимсь побачиш ся, про щось почуєш. А тут... Ет! — сказала писарша ще й рукою махнула на самовар з кокетливою зневагою.

— Чому-ж так? — спитала благочинна.

— Та, бачите, тут ні з ким і поговорити до ладу... Бачиш ся тільки з сусідами молодицями та з дячихою... а з ними яка розмова? Ет!

Писарша знов кокетливо махнула пальцями на другий бік ще й губи закопилила.

— Сама недавно скинула очіпок, а вже й розмахала ся руками і на молодиць і навіть на дячиху! — подумала благочинна.

— То ви-б частійше до нас заходили та й побалакали-б з нами і розважились би трохи! — сказала благочинна.

— Спасибі вам, матушко, але... міні якось ніяково. Мій старий якось таки й казав до мене: ходім оце до матушки...

— От і добре-б зробили, як би були прийшли, — обізвалась Ватя; — а то ви все з тим господарством та з дітьми. Ви ще молоді, ще вам не час закопуватись в той клопіт.

— Коли ніяк не збудеш ся того клопоту. Доки була в панотця, доти гуляла і клопоту не знала, а тепер... Ет!

— „Коли-б була біду знала, не йшла-б заміж та гуляла“, — обізвав ся словами пісні о. Артемій. — А на віщо-ж ви йшли заміж, коли тепер біду знаєте?

— Бо отой причепив ся, то й пішла, — сказала проворна писарша, махнувши не лицем, а підборіддем на свого чоловіка.

Матушка й Ватя засьміялись. Писарша ані осьміхнулась.

— А як би другий сватав, то мабуть і не пішли-б! — сказав о. Артемій.

— Мабуть не пішла-б та й досі гуляла... — сказала писарша і кинула своїми карими гострими очима на писаря.

— От будуть швидко на тім тижні, в четвер, мої іменини, то ви й прийдіть до нас в гості з Леонтием Петровичом ввечері на чай! — просила благочинна.

— Спасибі вам! Як не помремо, то й прийдемо, — сьміливо сказала писарша. Вона вже зовсім оббулась, оговталась і підбадьорена ласкавістю господині та Ваті, зовсім розговрилась і розжартувалась.

— Тільки, в той день приїде до нас в гості її брат, студент, — обізвав ся писар; — якось ніяково буде кидати свого гостя та йти в гості.

— То ви заберіть свого гостя та й до нас в гості! От і добре буде! Молодий хлопець трохи погуляє на вакаціях, — сказала благочинна.

— Спасибі вам! Як брат з'охотить ся, то й прийдемо, — сказала писарша.

— А чом же! В нас нема церемоній. Приходьте простацьким звичаєм. На що нам ті церемонії?! Ми люди сільські, — додав о. Артемій. — Буде і вчитель з жінкою, вашою близькою сусідою. Вам буде весело: і поговорите і побавитесь. Ватя заграє на фортепяні, а ви ще й потанцюєте.

— І куди вже міні до танців! Натанцююсь я і так цілий день коло дітей. Нехай вже молодчі за мене танцюють, — сказала писарша і засміялась.

Напившись чаю, поспідавши пухкими пирогами, писар та писарша встали і почали прощатись.

— Не забувайте-ж моїх іменин! Приходьте до нас! — просила на прощанні матушка писаршу.

— Не забувайте-ж і ви! — просив о. Артемій писаря.

— Спасибі вам, спасибі! — дякував писар, виходячи в ганок.

І матушка, й Ватя, і сам о. благочинний випроводили гостей аж на ганок.

Йдучи через двір, писар все заглядав в загороду та в повітки. Вже він з жінкою вийшов за ворота і все через тин зазирає в одчиняні ворота повіток.

— Чого це ти так зазираєш в загороду та й в повітки? Чи не набачив там якого дива? — спитала писарша в свого чоловіка.

— Щось о. Артемій і матушка дуже ласкаві до нас сьогодні. Чи не зайняв часом батюшка на своїй луці в спашу мужицькі воли або коні та мабуть буде просити, щоб волость нагнала мужиків та здерла викуп за снаш.

— Ох ти солопій! А ще й маєш себе за розумного чоловіка, — сказала писарша. — Які там воли та коні? Це вони так тупцяють коло нас, щоб залучити жениха для своєї Ваті. Адже-ж брат швидко скінчить університет! Хіба-ж ти не примітив, як я на тебе моргала і очима, і бровами?

— Коли-ж ти моргала? — спитав писар.

— А як Ватя принесла міні стакан чаю і сіла коло мене по другий бік? Ой ви чоловіки! А ще маєте себе за розумніших од нас.

Весела й проворна писарша легенько штовхнула в плече свого чоловіка. Тут на самоті вона стала знов веселою, жартоливою молодичею.

— Я й примітив, як ти моргнула на мене носом, але мені здалось, що тебе муха вкусила за ніс, — сказав писар.

— Муха вкусила! Тяхтій ти! Не розуміш, до чого воно йдеть ся! А я швидко постерегла, чого їм треба.

Писар одначе задумав ся.

— А що буде, як з того нічого не вийде...? — промовив писар неначе сам до себе.

— Нічого не буде. Наїмо ся, напемо ся та й до дому підемо, як і тепер йдемо. От що буде! — сказала писарша.

— Еге... — обізвав ся писар і знов задумав ся: — коли-б часом нам ті пироги, ті наїдки та наїтки не вилізли боком, — сказав він перекодя.

— А чого їм лізти у бік? Хіба пироги благочинної подуріють чи збожеволіють, щоб їм вилазити нашими боками!? — говорила і реготалась разом весела писарша.

III.

Ще за три дні до своїх іменин Сусана Уласівна довідалась, що до писаря приїхав в гості писаршин брат, Леонід Семенович Панасенко. Ватя потихеньку од мами подала через одного жидка лист в Блощинці до своїх приятельок, щоб вони dokonешне приїхали в гості в четвер на мамині іменини. Ватя вважала, що вона багато краща за тих панночок, і не бояла ся виставляти їх перед паничами рядом з своєю особою. Сусана Уласівна післала до близького містечка закупити свіжого мяса, напекла чудових паляниць та пирогів. О. Артемії купив в Корсуні в Берка вин та ліпших сортів горілки. Сусана Уласівна і Ватя ще зранку бігали, вештались, порались та прибирались до гостей. О. Артемії ще задалегідь післав одного чоловіка в велике містечко Лисянку просити до себе в гості отця диякона Гервасія Добриловського, всім відомого в околиці, як доброго свата. О. Артемії знав, що диякон буває в гостях в писаршиного батька, Панасенка, і замотав собі це на вус: постановив близьке зійти ся з отцем дияконом. Може коли пригодить ся і оцей отець диякон, — думав він.

В четвер перед вечером почали з'їздитись гості. Поперед усіх приїгли з Блощинець аж двома бричками: три панночки, Ватині приятельки, Антося, Леся і Ліпа, їх мама, і їх

тато, управитель блощинський, старий Німець, Шмідт, давний знайомий о. Артемія. Шмідт попереду був управителем в самій Горобцівці і оженив ся з дочкою одного посесора з протих горобцівських селян, котрий розбагатів і взяв в посесію сусідне невеличке сельце. Пісьля їх приїхало ще кілька сусід батюшок з матушками, далі прибав і отець Порфирий, котрий нігде не бував, але мусів навідатись до о. благочинного, щоб часом о. благочинний не розгнівав ся. Трохи пізнійше прийшов горобцівський управитель. Писаря, писарші і її брата не було.

Ватя з приятельками перешіптувалась і все поглядала в вікна на двір. В одчиняну браму вбігла пара коний, а на повозні забілили дві паничівські фігури в білих доріжних балахонах, з головами, напнутими відлогами. То приїхали два молоді паничі, скінчивші семінарію; вони служили за вчителів в народних школах в недалеких селах.

— Ну, та й гоноровитий писаршин брат! — тихенько сказав о. Артемії до жінки. — Не йде до нас в гості! Може й не прийде, не хоче знатись з нами.

— Як не прийде, то й плакати не будемо. Я гордих не люблю, — тихо обізвалась матушка. Але це вона тільки так говорила: її брав легенький жаль, що писарша з братом і досі не приходять.

Несподівано риннули двері з ганка в прихожу. Сусана Уласівна через одчиняні двері загляділа кудлату чорноволосу писареву голову; за ним сьлідком увійшла писарша, а за нею сьлідком неначе вскочив в хату її брат Леонід Семенович Панаєнко. Матушка вийшла до їх в прихожу і привиталась з ними. Вони поздоровили її з іменинами.

— Це мій брат! — рекомендувала свого брата весела писарша.

— Я дуже рада, що ви прийшли, — обізвалась матушка до Леоніда Семеновича. — Прошу-ж в гостинну до моїх гостей!

— А ми трошки опізнились. Мав я деяку роботу в волості, — сказав писар, чепляючи свій капелюх на кілочок і пригладжуючи кострубату голову долонею.

— Прошу вас до гостей! Наші гості вже давненько позїждались, — сказала матушка, показуючи рукою на одчиняні двері в столову.

Серед столової стояв о. Артемії і балакав з своїм сусі-

дом о. Порфирієм. О. Порфирій мовчки слухав його оповідання і тільки дивився, як швидко мелькають широкі уста в о. Артемія. О. Артемії вглядів в дверях писаря і побіг до його назустріч.

А, Леонтий Петрович! — крикнув о. Артемії ще й руки підвів в гору, неначе був на поготові обняти й поцілувати писаря. Він вхопив руку писаря в обидві свої широкі долоні і почав трясати з усієї сили.

— Що-ж це ви так пізно! А ми вас ждали, ждали та й годі сказали, — весело гукав на всю столову о. Артемії, неначе він був радий писареві, як рідному батькови.

Писар тільки осміхався: він не йняв віри щирості незвичайно радісного привітання батьюшки. Він знав, що той екстаз, та привітність, та жвавність були в його більш нервові, були виявком жвавості темпераменту, нервовості, прикидання та й зумисного вдавання.

— А от і Феодозія Карпівна! Здорові були! Пізненько, пізненько, нігде правди діти! — гукав о. Артемії до писарші.

Писарша поздоровила о. Артемія з імениницею і порекомендовала свого брата.

— А! Ваш брат! Леонід Семенович! Дуже радий, дуже радий, що ви прийшли до нас! Дуже радий з вами познайомитись, хоч я вже неначе й знайомий з вами, не бачивши вас в лице, — промовляв о. Артемії до молодого студента.

— А от мій сусід, о. Порфирій, — рекомендував о. Артемії; — а це моя дочка, Валентина Артемівна...

Стіл в столовій вже був накритий. На кінці стола вже стояв здоровий самовар, блискучий та лиснучий, і парував під саму стелю. Вата заливала чай і зза високого самовара кинула очима на молодого Панасенка.

Панасенко був тонкий, височенький, з лиця трошки схожий на сестру. Його вид, неначе загострений в низу, з гостренькою борідкою, з тоненькими устами, був трохи неприємний, але кругле, випнуте, високе чоло з високими бровами, темні, гострі, трохи насмішкуваті очі зразу притягли до себе Ватині очі. Вона задивилась на високі брови і не похопилась вийти зза самовара; молодий студент проворненько й сміливо підбіг до неї і подав її руку. Вата ледві встигла поставити чайник на стіл і закрутити кран самовара. Кипяток бризнув знід крана і дрібненькі крапельки впали на її руку.

— Ой! — трохи не крикнула Ватя і ледві вдержала голос.

Леонід Семенович подав її руку і поклонився.

— От трохи через мене не попекли собі рук, — сказав Панасенко; — вибачайте міні, що я став причиною цього лиха.

— О. невелике лихо! Про це лихо міні байдуже: впало на руку дві крапельки, пеначе дві мухи вкусили, — обізвалась Ватя, і хоч її вкусило ніби дві мухи, але вона встигла придивитись, що в Леоніда очі веселі й карі, хоч уста тонкі й сухі, а підборідде трохи гостре.

— Прошу-ж в гостинню до гостей та й будьте нашими гістьми! — сказав о. Артемій і сам повів нових гостей в гостинню.

З просторної гостинної через одчиняні в столову двері не чути було ні духу. Гості, тільки що зібравшись, ще не обзнайомились, а декотрі були між собою й незнайомі; вони сиділи мовчки, або перешіптувались, наче боялись говорити голосно.

— Прошу сідати ближче до столу! — сказав о. Артемій до писарші і постановив стільця коло стола, близько од крісла, де сиділа одна матушка, з котрою писарша була знайома.

Писарша тепер вбралась в нову шерстяну зелену сукню, ще й почепила на шию шість разків товстого доброго наміста. Стілець стояв як раз на самому сонці. Писарша сміливо тепер йшла на сьвіт, як метелик. Вона сіла, ще й стілець одсунула на самісіньке кружало од проміння сонця: дивіть ся, мов, матушки, яка на міні гарна сукня! Краща, ніж на вас!

Феодозія Карпівна і справді зеленіла та червоніла в пучках гарячого сьвіту, неначе кущ калини з червоними китягами ягід. Кольори були різкі, але не позбавляні ефекту.

О. Артемій порекомендував писаря та Леоніда декотрим йому незнайомим батюшкам та двом вчителям семінаристам. Писар сів коло управителя і почав з ним розмову. Молоді панни Ліпа, Леся, Антося та ще дві їх приятельки сиділи рядочком в кутку коло п'яніна. Леонід Семенович весело привітав ся до їх: вони були йому давненько знайомі. О. Артемій поставив стільця коло стола рядом з писаршею, попросив сісти Леоніда Семеновича і сам сів поруч з ним.

Леонід Семенович увійшов в гостинню і дуже здивував

ся, вглядівши чималі ряди гостей на канапі й на стільцях. Тоді як він був в столовій, йому здавалось, що гостинна зо-всім порожня. Матушки сиділи поважно і навіть з пихою та гордовито позирали одна на другу. Панни й паничі стовпились коло п'яніна в кутку і більше перешіптувались між собою, ніж говорили.

О. Артемій вскочив в гостинну, крикнув, гуркнув стільцями, зареготав ся і неначе виїс з собою веселість підбуджуючу гостей, неначе побудив сонних. Він почав крикливу розмову з Леонідом Семеновичом. Леонід Семенович теж був з крикливих, був навіть трохи штукар, любив пореготатись і пожартувати. Його жарти й штукарство часом переходили через край і були трохи грубоваті й навіть вульгарні.

— А ми. о. Артемій, оце в дорозі до вас трохи не перекинулись, — почав Леонід Семенович.

— Хіба-ж ви приїхали до нас? — спитав о. Артемій.

— Ні, прийшли пішки, — сказав Леонід Семенович.

— Хіба-ж можна, йшовши пішки, перекинутись? — спитав о. Артемій.

— Оттак, як бачите! Трохи не перекинулись та ще й на містку. От би викупались гарно в болоті! Йдемо ми рядком через місток з боку попід поручатами, а дошки під нами ворухать ся та вгинають ся неначе клявіші на фортеп'яні. Я ступив на край дошки і трохи не шубовснув в болото, та якось вхопив ся за поручата, а сестра мене виратувала: стала на дошку з другого боку та придержала, — говорив Леонід Семенович і разом реготав ся.

— Ото як би на такий місток наскочив губернатор! — сказав о. Артемій, поглядаючи на писаря.

— То-б шурхнув під міст, а потім виліз би, а мужики-б обтерли полами йому чоботи та штани, та й годі. От що було-б! — обізвав ся Леонід Семенович.

— Та на цьому був би й кінець? — спитав о. Артемій.

— Ні, не на цьому: потім він ще загнув би в батька — в матір чесній громаді, та аж й на цьому був би кінець, — сказав Леонід Семенович.

— О, не на цьому! — обізвав ся писар.

— Ще була-б після того бумага та ще й крутенька, — обізвав ся з кутка о. Порфирій.

— Та бумага, що зветь ся чубонамінайка, — додав Леонід Семенович, — але од мене такої бумаги не буде: це певно.

— І од мене такої бумаги не буде, хоч і я трохи не провалилась на містку, — сьміливо додала писарша.

Матушки озирнулись одна на одну: дивись, мов, яка сьмілива!...

Одначе ця проста й весела розмова розворушила гостей. Веселий о. Артемії своїм камертоном завдав тон, а Панасенко підхопив у той тон і писарша несподівано вхопила дискантом та ще й дуже горою. Гості почали під той шум та крик розмову. Панички навіть насьмілились вийти зза п'яніна і пішли ходити по сальоні, побравшись попід руки. Паничі пристали до їх з боку. Не всидів на стільці і Леонід Семенович. В гостинну увійшла Ватя. Вона була на той час дуже ефектна в темній сукні, обшитої дрібненькими малиновими крапельками та квіточками; кофта була обшита малиновим оксамітом, при котрому дуже вигравав її смуглявий вид та темні виразні очі. Малинові оксамітові обшивки та уставки простягались аж до пліч і дуже підходили під кольор її повних виразних уст. Її повна фігура, стягнута сукнею, була ефектна і показна серед инчих панночок, дрібненьких та низеньких на зріст.

Леонід Семенович знехотя задивив ся на Ватю. Він дуже любив паннів і зразу вмів вловити в кожній панні ті прикмети естетичности й краси, якими хоч потрошку обділила її мати-натура: чи була-б то краса очей, чи краса гарних уст, чи краса усїєї фігури. Найменчий сьлід дівочої краси не міг потаїтись перед його гострими очима. Він задивив ся на чорні виразні Ватині очі. Їх матовий блиск зразу зачепив його нерви.

Леонід Семенович раптом підвів ся з стільця і подав його Ваті.

— Спасибі вам, Леоніде Семеновичу, — тихо сказала Ватя: — і рада-б сісти, та ніколи. Треба просити гостей до чаю.

— Гості і самі знайдуть шлях до чаю, а ви, Валентино Артемівно, побавтесь з нашими сусідками. Бачите, як вони нудять ся, ходять та й ходять і місяця собі не знайдуть.

Ваті цей тон здав ся не дуже делікатним. Вона осьміхнулась, бо не знала, що Антося, Леся й Ліпа були близькі Леонідові знайомі. Проворна не в міру, і навіть криклива, Антося обізвалась до Леоніда:

— Не думайте, що нас нудьга бере! Нам зовсім таки весело.

— І без мене вам весело, Антоніно Григорівно? — спитав Леонід Семенович.

— І без вас весело, а з вами ще веселіше, — сказала сьміливо Антося.

Ватя й інші панни зареготались. Антося зросла на селі, вчила ся в містечку. Вона дуже була схожа на сільських дівчат і в манерах, і в розмові, і в жартах.

— Може це ви міні тільки говорите комплімент. Як я на вас наводжу нудьгу, то я готовий втікти через оці двері в садок, та й сховатись в кущах, — обізвав ся Леонід Семенович і показав рукою на скляні двері, через котрі було видно садок та квітник коло ганку.

— Про мене й тікайте! — крикнула Антося.

— О, не тікайте! Ви веселий чоловік, а наші гості без вас і справді будуть в нас нудити сьвітом, — сказала Ватя.

— Як будете тікати, то ми попросимо о. Артемія замкнути двері та й сховати ключ в кишеню або де й далі, — жартувала весела Антося.

— Аж у комоду, — тихо обізвалась Ватя.

Ватя неначе заметилась веселістю од Антосі та Леоніда Семеновича. Вона й собі стала якось проворніша й веселіша і вийшла з становища своєї звичайної апатії та непроворности.

— А тим часом поки ви зберетесь замикати двері та ховати ключ, просіть, папо, гостей до чаю. Чай вже готовий! — сказала Ватя, обертаючись до свого панотця.

Не встиг панотець встати з стільця, як в дверях гостинної з'явилась висока, гарна постать горобцівського вчителя школи, а за ним сьлідком увійшла його жінка, тонка, висока, і смуглява як циганка. Вони привитались з господарем та з деякими гістьми. Вчительша обернулась до столу і вгляділа коло стола на стільці писаршу. Вона так і одскочила од стола і подалась назад. Писарша була весела й розбалакалась з сусідкою, матушкою, але як вгляділа коло себе вчительшу, то зразу ніби заніміла. І писарша і вчительша глянули одна на другу просто в вічі і понадувались. Вчительша втікла аж на другий кінець гостинної і сіла на стільці за п'яніно між молоденькими паннами. Ватя примітила цей маневр вчительші і осьміхнулась. Примітили це деякі гості і собі осьміхнулись.

— Як би я знала, що застану тут оту продову писаршу, то ніхто не заманив би мене сюди й калачем, — думала вчительша, скоса поглядаючи на писаршу; — ще й в зелену шерстяну нову сукню вбралась, ще й червоне намисто почепила: мабуть знала, що тут стріне мого чоловіка... Це вона хоче його знов причарувати. Це вона для його так прибралась!

Писарша, глянувши на вчительшу, пригадала собі свій перекинутий вчительшою борщ та вирвали з огудиною огірки... Уся її жовч розворушилась зразу. Писарша почервоніла, надула ся як индик, і аж сопла од злости.

Писарша та вчительша полаялись на смерть ще тоді, як писар тільки що оженив ся і став писарем в волости. Школа й волость зміщувались в одному здоровому мурованому домі: по один бік в домі од улиці була волость, по другий бік — школа і квартира для вчителя. Писар тоді жив при волости в одній кімнатці, але для його не було окремої пекарні. Громада постановила, щоб писарша варила собі страву в одній пекарні з вчительшою, поки буде збудована друга пекарня. З початку вчительша й писарша жили між собою в приятельстві, варили обід в одній печі. Але як два попи в одній церкві та два коти в мішку ніколи не помирять ся, так не помирились і дві господині коло однієї печі. Негарна та немолода вчительша на лихо почала примічати, що її чоловік Гнат Самборський почав залицятись до писарші... Писарша і вчительша швидко полаялись... Одного дня вчительша од злости зумисне перекинула в печі писаршин борщ. Писарша, не довго думаючи, вибігла з пекарні, вирвала усю оргінію, котру вчительша посадила в квітнику перед своїми вікнами, повиривала геть чисто всю і повикидала в двір свиням. Вчительша вибігла, вгляділа це і прожогом побігла на писареву половину города, вирвала з огудиннем усі писаршині огірки, забрала в оберемок і викидала в двір на самісіньку оргінію. Їх чоловіки повибігали з хати і ледві за руки вдержали своїх розлютованих жінок од дальшого безтямкового спустошення города та квітника.

Од того часу жінки вже не могли помиритись, хоч писар вже поставив собі хату і перейшов в неї на життє. Писарша не могла забути про свої огірки, вчительша не могла забути про свою оргінію, і не забули-б до самої смерти. Покористувались тільки з тієї лайки та бійки свині. Писарша

вісталась без борщу й без огірків, вчительша без оргінії, а свині пообідали в смак оргінією ще й огірками закусили, і навіть спасибі нікому не сказали за смачний обід.

— А ще й казав міні мій чоловік, що писарші не буде на іменинах, що писарша не буває в гостях в батьюшки. Казав і певно знав, що бреше, — думала вчительша, виглядаючи зза п'яніна.

— Не забуду я ніколи свого борщу та своїх огірків, не прошу я тобі цього до віку — до суду, — думала писарша та все на віщось надималась та сушила брови певно на вітер, — бо вчительша вже на неї й не дивилась.

Вчитель і писар вже давно забули і про ті огірки, і про ту оргінію та перекинутий борщ: вони посідали рядочком і ввічливо балакали. Вчительші це очевидячки не сподобалось. Вона втупила свої чорні очки в лице свого чоловіка і неначе говорила очима: — І як ти сьмієш балакати з моїми ворогами, коли я цього не хочу! Потривай же! Я-ж тобі дома вчитаю молитву!... — Але вчитель не розумів мови очима в своєї жінки і все балакав з писарем.

— Прощу вас до чаю! Чай вже готовий! — просив своїх гостей о. Артемій, показуючи на двері в столову.

Але гості його неначе не чули. Старші всіли ся в кріслах та на мягкій канапі і балакали стиха: їм очевидячки було добре сидіти, і вони лінувались підвести ся з місця. Молоді збили ся в купу в другому кутку коло п'яніна і провадили веселу розмову, вигадували та реготались.

Сусана Уласівна ждала, ждала гостей до чаю і мусіла сама вийти в гостинню.

— Прощу покійно до чаю, бо чай прохолоне! — промовила вона, — обертаючись до канапи та крісел, де сиділи матушки, писар, управитель та вчитель. — Феодозіє Карпівно, прошу в столову до чаю! — сказала Сусана Уласівна, обертаючись до писарші, як людини, потрібної для її потайних замірів.

— Чи ти ба, яка честь писарші! Сама благочинна просить її до столу, ще й зве на ймення. А мене й не просить... Не піду я в столову, не хочу я й чаю! Не сяду я за одним столом з писаршею, — думала вчительша, сидячи в кутку.

Старші гості зашуміли й застукали стільцями, зашаруділи ногами і перейшли в столову. Писарша встала з стільця,

гордо поглянула на вчительшу, задерла лице в гору і помаленьку пішла сьлідком за Сусаною Уласівною: дивись, мов, як мене шанують, а тебе не дуже: моє цьвіте — твоє вяне!... Молоді зістались в гостинній.

— Наталіє Корніївно, а ви чом не йдете в столову до чаю? Прошу вас! — просила Ватя вчительшу.

Наталія Корніївна була з тих, щó при чужих людях нявкають, а в себе в дома гавкають. В гостях вона не говорила, а ніби нявкала, як кішечка, тихо, солодко, облесливо, неначе хотіла сказати: дивіть ся, яка я сьвята та божа... В дома вона кричала й репетувала на всю пельку: там вона забувала, що вона сьвята та божа...

— Спасибі вам... я вже дома пила чай. Я й тут посижду. Міні з вами так приємно сидіти. Усі тут такі веселі. Міні тут так гарно, так гарно... — нявкала вчительша.

— Та хоч стаканчик випийте! Я вам сюди принесу стакан, — сказала Ватя.

— Няв, няв, няв! — тихо зашепотів Леонід Семенович над самим вухом в Антосі. Весела Антося зрозуміла і зареготалась.

— Чого ця вчительша так нявкає? — тихо спитав в Антосі Леонід Семенович.

— То вона тільки в гостях: няв, няв, няв!, а в себе в хаті вона: гав, гав, гав! — тихо одказала Антося, котра добре знала вчительшу: — ця вчительша як розгавкаєть ся в себе в дома, то і вчитель тікає з хати, і сторож школи тікає на город, бо раз вона, розлютована, побила сторожа залізною кочергою, так що синяки було знать цілий місяць.

— Якась писарша, якась мужичка, правдива молодиця, тільки через те що напнула на себе зелену сукню, пнеть ся в гору. Вона забула, що мій батько був сьвященик, а дід — звенигородський протопоп... Чи ти-ж міні рівня? А ще й несьєть ся в гору. Задерла кирпу до стелі, згорда поглядає на мене... — гавкала вчительша хоч не на всю хату, а тільки в своєму серці.

Але її тільки й слухала її розлютована душа. Усім було байдуже про неї. Молоді панни та паничі зістались в гостинній. Ватя поналивала стакани і поставила їх на столі в гостинній. На канапі, на кріслах засіла молода компанія. Старі обієли в столовій кругом довгого стола.

Компанія в столовій була весела. Усі розмовляли, гули як бджоли в пасіці. Але голос господаря, о. Артемія, покривав усі голоси. Розговорився навіть мовчазний о. Порфирий.

О. Порфирий вийшов з семінарії одним з перших студентів. Зайнявши парафію, він з енергією взявся і за просвіту в школі, і за підняток моральності в селі, що неділі говорив проповіді, а найбільше проти пияцтва, завів брацтво, товариство тверезости, навчав селян на обідах, вчив в розмовах, але побачив, що його просвітіння проповідь не вчинила чуда: не переробила мужиків на янголів в якийсь десяток літ, чого він сподівався, не маючи в тямку про те, що такий псіхічно-історичний моральний розвиток темних мас не робиться в якийсь десяток літ та ще й тоді, коли немає ні доброї національної школи, ні народніх бібліотек, ні читалень, ні піддержання й ініціативи зверху. І о. Порфирий дійшов до песимізму, зневірився в своєму ділі і... на все махнув рукою, закопавшись в книжки...

— Ну й мужики тепер стали, Леонтию Петровичу! — обернувся о. Артемії до писаря: — чом хоч ваша волость не припинить їх трохи? Які вони стали горді та наглі! Часом одрубав тобі так, що тільки честь на собі покладеш та тільки через те й мовчиш. А, що вже за харцизи, антихристи, бузувіри стали мужики!

— А як же ми їх будемо припиняти? — сказав писар: — в нас є холодна та й більше ніякого страху на їх не маємо в руках.

— То ви їх садовить частійше в холодну, або що, — кричав о. Артемії: — опустошили, геть чисто спасли мою луку.

— Та й панський сінокіс спасли, — обізвався управитель, — і ми нічого не вдіємо, бо була суха весна; і жалувались та й те нічого не помогло. Хоч військо став на сінокоєї.

— А, горенько наше: обіджають нас, говорять тобі прикрости, і нічого не вдієш. Що за анцибори, бузувіри! А парубки! Йдеш улицею, то й шапок не скидають, — репетував о. Артемії. Він швидко сьорбав ложечкою чай, не дивлячись в стакан. Мухи одна за другою падали в чай. О. Артемії кидав їх ложечкою в рот і що хвилі випльовував.

Писаршу ця процедура дуже розварала: вона не спускала очей з о. Артемія і тихенько осьміхалась.

— Розносились з тією штундою, як старець з писаною торбою, — сказав о. Артемій: — аби що сказав мужикови, то він зараз тобі: коли так, то ми в штунду! А йде п'яний проз двір, понів лає. І не правих з їх зайвого, береш що дають. А вони таки лихі! А вони все таки носа деруть в гору! Ой Господи, що це далі буде! — репетував о. Артемій. Він схопився з стільця, почав бігати впоодовж столової, вхопившись обома руками за голову.

— Не всі люди лають нас: часом і хвалять. От я постановив свій хор так, що всі люди на селі хвалять за те, що в церкві добре співвають. Сам на свої уші чув! Йй Богу — чув! — обзивався вчитель. — Аж з других сіл приходять до нас до церкви, щоб послухати хор.

Вчитель і справді справив хор дуже добре, але він сам був дуже чваньковитий і без церемонії скрізь хвалив сам себе. З цього усі сьміялись, тільки само по собі не в вічі вчителю.

— Йй Богу, правду кажу! Сам бачив в церкві людей з Дацьок, з Петрушок, з Яблунівки. Самі казали міні, що прийшли послухати наших півчих, — хвалився вчитель.

— Що правда, то правда! І я це чув од дацьківських людей, — сказав писар з тонкою іронією на устах.

Батюшки почали розмовляти про двох вікарних архієреїв, котрі тієї зими їздили по селах та ще й зимою. Зима була холодна; морози люті. Архієреїв розіслали по селах, бо штунда почала всюди розповсюджуватись та розкоренятись. Батюшки згадували, якого вони лиха набрались, проводжуючи архієреїв, як їх погоничі поодморожували собі пальці на руках, як вони самі позастигались. Одного архієрея, палкого та крикливого, таки добре судили, перебирали його промови, його розмови, його гострі ущипливі осуди та нарікання. Батюшки й забули, що в хаті присутніють не духовні особи. Один о. Артемій, дуже обережний, не обзивався про архієреїв а ні одним словечком!

Коли це несподівано в прихожій щось рипнуло дверима й зачовгало простими чобітьми: то приїхав о. Сава. Він неначе крадькома в'їхав у двір на своїх поганеньких кониках, неначе крадькома увійшов в прихожу. На його навіть собаки не забрехали.

— Лиственський протопресвітер! Приїхав лиственський

протопресвітер! — неначе на вухо один другому промовили батюшки. Розмова зразу впала. Усі в столовій замовкли. Про архієреїв ніхто вже й слова не промовив. О. Сава увійшов тихенько, неначе ступав на пальчиках, і привитався до го-снодаря, поздоровив благочинну з іменинами, поздоровкався з гістьми й сім. Присадкуватий, дуже широкий в плечах, з здоровою головою, з широкою кучерявою бородою, в манерах зашеленуватий, о. Сава і справді одрізнявся од інших батюшок, тонких і високих. Його незвичайно широкі груди неначе були призначені для протопресвітерських хрестів. Усі знали, що о. Сава має родичів і знайомих в консисторії і частенько їздить до Кієва та буває в консисторії; усі знали, що він любить там багато дечого розказувати про сусід батюшок, чого не годилось би розказувати...

— Ну, тепер хоч починай хреститись до образів і за князів, і за архієреїв, і за христілюбиве воїнство! — подумав о. Артемії: — приніс нечистий оцього лиственського протопресвітера з дяків. Треба кидатись в політику.

О. Артемії пренумеровав „Московскія Вѣдомости“, бо редакция посилала це добро сільським батюшкам за половину ціни. Багато батюшок пренумерували дешевенькі петербургські газетки „Свѣтъ“ і „День“, і хоч нічогосінько більше того не читали, але трохи цікавились політикою.

— Чи чули новину? — почав о. Артемії: — Бісмарк полетів, — полетить і Капріві!

— Куди-ж він полетить? — спитав насмішкувато о. Порфирій: — чи в вирій, чи хіба на місяць.

— З місяця полетить! Це по газетах видно, — сказав о. Артемії.

— Щасливої йому дороги! А вам, о. Сава, не шкода того Бісмарка та Капрівіого? — спитав в о. Сави о. Порфирій.

О. Сава передивлявся тільки єдиний журнал „Епархіальныя вѣдомости“ та й то не все читав, а тільки той відділ, де писалось про нагороди. Він не читав навіть „Свѣта“ і сперше почув про якогось Бісмарка. Він тільки махнув рукою і промовив: — На здоров'я! Нехай летить, аби ми на стільцях сиділи...

— Не вже вам його не шкода? — спитав насмішкувато о. Артемії в о. Сави.

— А чого міні його шкода? Хіба він міні сват, чи брат?! Як полетів з місця, то другий на його місці сяде. „Ворона з місця, сокіл на місце“, — сказав о. Сава.

О. Артемій розвів ся про пруську політику, говорив гаряче, з запалом, виніс останній номер газети, голосно прочитав ті виписки з німецьких газет, в котрих Німці ганили Росію.

— Боже мій! Що це буде? Що це буде? — гукнув о. Артемій і при тому скочив з місця, вхопив ся обома руками за голову і з натосом бігав по столовій та репетував: — Це все не доведе до добра! Що ми в світі божому будемо робити, як буде війна? О. Сава, що ми тоді будемо робити?

— Нічого. А що-ж ми будемо робити? — обізвав ся о. Сава.

— Як — нічого? А як сюди прийдуть Прусаки та застукають в ваші двері? Що ви тоді будете робити? Га?

— Хто його зна, що я тоді буду робити. Мабуть візьму табакирку та понюхаю табаки, як оце тепер, — сказав о. Сава, котрому і в сні не снились ніякі Прусаки.

О. Сава і справді витяг з кишені табакирку і понюхав табаки.

Ото добрі ліки од Прусаків; кращі, ніж гармати! — обізвав ся о. Артемій.

— І чого він бігає та галасує? — думав о. Порфирій: — неначе ті Бісмарки та Капріві вже штрикають його ззаду списками та підсмажують жаром. Чудний чоловік!...

— Як застукають Прусаки в мої двері, то я двері запру, — сказав о. Сава.

— А як вони виламають вам двері? — спитав о. Артемій.

— То о. Сава сховасть ся на піч, — промовив о. Порфирій.

— А як вони знайдуть вас і на печі? — спитав в Сави о. Артемій.

— То я тоді скажу їм: ідіть собі к бісовому батькови туди, звідкіль прийшли! — одгрібав ся о. Сава.

Усі зареготались з такої політики о. Сави проти Прусаків. Зареготав ся навіть завжди поважний писар.

Леонід Семенович, зачувши з гостинної, що о. Артемій чогось галасує, тихенько підступив до дверей і заглянув в сто-

лову. Ватя обернулась до його і промовила: — То певно папаша говорить про політику та Прусаків.

Вона засьміялась; засьміялась і Антося. З тієї політики о. Артемія таки добре сьміялись сусіди, котрі ні про яку політику ніколи їй не думали.

Тим часом Ватя поставила стакани чаю в гостинній на столі і попросила паничів та паннів до чаю. Вчительша сиділа в куточку, як сирота, і ні до кого не говорила. Ватя попросила і її до столу. Вчительша сіла на каналі поруч з Ватею. Паничі та панни обіли стіл кругом. Вчительша в чорній одежі, з своїм невеселим навіть сердитим лицем, серед молоденьких паннів здавалась ніби якоюсь директрисою гімназії, а ще більше була схожа на ігуменю панянського монастиря. В гостинній між паннами та паничами розпочала ся така голосна розмова, як і в столовій між старими. Здавалось, два голосні хори тягли якісь сьпіви в дуже швидкому *allegro*, розсипчастому та вередливо поплутаному. Весела Антося та Леонід Семенович давали тому концертові тон і напрямок. Їх найбільше було чути між инчими дзвінками голосами.

Зачувши через двері, яку політику проповідував о. Сава, паничі підняли цю політику на сьміх.

— Чи чуєте, який героїзм проти Прусаків проповідує о. Сава? — промовив один молодий вчитель.

— Хоче посипати їх табакою. Це якась політика тю-тону, політика лиственська чи корсунська, — обізвав ся Леонід Семенович. — Як би хто написав в газетах про цю політику, було-б дуже цікаво читати, цікавійше їй веселійше, ніж ту правдиву газетну політику.

— А ви любите читати про політику? — спитала Ватя в Леоніда Семеновича.

— Борони мене, Боже! Чого вже, чого, а політики не люблю. Так перебігаю її в газетах, аби знати, що на сьвіті дієть ся. От Антоніна Григорівна так любить політику: перечитує „Свѣтъ“ од дошки до дошки, — скавав насьмішкувато Леонід Семенович, ще їй скося поглянув на Антося.

— І вигадали! Де-ж ви чули або бачили, що я читала той „Свѣтъ“? — обізвалась Антося.

— Міні сорока на хвості це принесла, — сказав Леонід Семенович.

— То та сорока мабуть помилилась: не з нашого двору летіла та тільки потрапила в ваш хутір, — говорила їй реготалась Антося.

— Ба ні, з вашого двору, бо вона міні розказала!...

— Чудна якась сорока! От я почала читати в торішній „Ниві“ повість Еберса „Євреї в Єгипті“, та, їй Богу, не стало терпіння її скінчити, — сказала Антося.

— А я прочитала її залюбки, — обізвалась Ватя.

— Честь вам, Валентино Артемівно! А на мене воно нагнало нудьгу, — сказав Леонід Семенович.

— Чого-ж так? Правда, воно написано якось важко; якось так трудно читати, — говорила Ватя.

— Вже геть-то по-вченому, як звичайно пишуть Німці, — сказав Леонід Семенович; а ті євреї в Єгипті і поза Єгиптом вже і в школі нам обридли.

— А я читала зимними вечорами... потрошку... та міні дуже сподобалося, як там обмальовують ся жреці, давній храм, висока башта храму; жрець стоїть на башті, а весь народ виходить довгим натовпом, мов велитенська гадина вить ся на просторій рівнині... А я це все собі так уявляла, так це все міні ввиджувалось, неначе я це все бачила своїми очима.

— А міні як би хто написав повість про теперішніх богуславських жидків, то я, здасть ся, прочитала-б з більшою охотою, — сказала Антося.

— От як би хто обписав богуславських жидівок, то я прочитав би ще з великим смаком, — сказав Леонід Семенович. — Бачили ту Рухлю, що продає дьоготь на місті? Господи, яка інтересна! Сидить на низенькому дзиглику, а коло неї чорні шапки з дьогтем...

— А в неї руки трохи не по лікті в дьогті, — додала Антося.

— А під дзигликом постеляна солома по половині з грязею. А поруч її Шмуль в засмальцьованому блискучому каптані... Кругом шапників в дощеву годину грязюка трохи не по коліна, — додавав Леонід Семенович.

— А на Рухлі каптан, обляпаний дьогтем! — малювала далі картину Антося.

— Правда, картина не зовсім естетична, але за те реальна, — тяг далі Леонід Семенович свій жарт.

— І дуже, дуже поетична! — обізвалась насмішкувато

Ватя. — Як би хто описав отих богуславських жидівок, то я-б цього й не читала. Хіба я й так не знаю й Рухлі, і Рифки, і Боруха і Шмуля?

Ватя скінчила епархияльну шестикласову школу, читала багато книжок і була доволі розвита. Вона могла провадити трохи поважнішу розмову, ніж давні непросвічені дочки батюшок. Антося й Леся вчили ся в прогімназії в недалекому здоровому містечку і теж дещо читали. Але усі вони читали більше романи та повісти і не любили читати наукових книжок. Їх розумовий розвиток був трохи слабкий задля того, щоб вони могли зацікавитись і науковими розвідками та книжками.

— А от Рифка, та що продає дамські убори, ця вже зовсім поетична. Раз я торгую в неї літній капелюх, а вона каже: панно, купуйте в мене капелюх, бо ті усі панни, що в мене покупили капелюхи, усі чисто повиходили заміж, — сказала Антося.

— От бачите, Валентино Артемівно! Хіба ж це не поезія?! — сказав Леонід Семенович і кинув на Ватю прудкими очима ще й засміяв ся. Зпід темних вусиків заблищали його довгі білі чималі зуби, котрі якомсь закрасили його гостре мекістофелівське підборіддє. Той осміх красив його веселий вид. Ватя задивилась на його брови, на його сьвітлий, веселий вид і примітила в серці легке почування, приємне й радісне. Воно майнуло швидко й прудко, як промінь сонця часом прорветь ся через хмарки і майне по ставку од берега до берега, і ставочок ніби звеселить ся і засмієть ся між зеленими берегами. Щось радісне злинуло на її серце, її здорові очі засьвітились; вона почула в нервах жвавість, якусь нову більшу живність, і стала веселіша й проворнійша.

Ватя швиденько підвела ся з місця, вхонила два порожні стакани і не пішла, а побігла в столову, щоб налити чаю. Вона сама здивувалась, де це взяла ся в неї легкість та проворність. Антося кинулась помагати своїй приятельці і поодносила порожні стакани в столову. І Антося бігала з стаканами, і Ватя бігала, неначе хотіли одна другу випередити.

Вчительша сиділа і мовчки поглядала на панив; вона розуміла, до чого йдеть ся та біганина. Вчительша була з тих, що в гостях сидять і мовчать, нічогосінько не говорять і тільки зпід лоба поглядають на других гостей, але все чисто назира-

ють, навиглядують і мовчки слухають, що тільки говорить ся в хаті, а вже дома з близькими приятельками пригадують усе, що хто сказав, хто як ступив, і все це пересуджують і всіх осуджують. Ватя сідала коло вчительши, починала з нею заговорювати, але вона одповідала кількома словами та й то неначе знехотя. Вчительша почувала через стіну писаршин дух в другій кімнаті, і вже той один дух сердив її гордовиту душу.

Почала ся розмова між паничами. Молоді вчителі семінаристи розказували про школи, про свої холодні нетопляні та вогкі квартири при школах, про своє бідування, про те, яка труднота вчити дітей по велико-руських шкільних книжках. Леонід Семенович пристав до їх розмови. Молоді хлопці почали зачіпати усякі питання: і шкільні, і національні українські і соціальні. Молодий Панасенко говорив про ці усі питання з великою охотою, розвивав їх, оглядав їх з усіх боків. Розмова його лила ся плавко й швидко, навіть була леплива, але вона в його провадилась тільки як саліонова розмова. Ні одне питання, котре він зачіпав, не цікавило його серйозно: ні до одного питання не лежала його душа. Погляди його були сьвіжі, навіть вольні, ліберальні й поступові, але все це говорилося так собі, аби говорити та не мовчати. Панасенко говорив, неначе млин молотом, неначе вітряк махав крилами, тільки його млин молотом на порожній камінь.

Ватя тільки й слухала, тільки й чула Леоніда Семеновича. І його веселість, і його говорючість дуже сподобали ся їй.

— От з ким я-б прожила вік щасливо й весело! — заворушила ся в неї думка десь глибоко, глибоко в душі без її волі, без її хіті. — Як я люблю веселих, говорючих людей! Хоч би й не хотілось слухати, то будеш слухати! Хоч би тебе й нудьга взяла, то вижене з твого серця усю нудьгу до останку. І на серці стає легко і на душі весело, неначе щось сьвітом засьвітить в самому твоєму серці.....

Але ця паничівська розмова про школи та усякі висчі питання була дуже скучна для паннів. Вони мовчали і словечком не вмішувались в ту розмову. Весела Антося трохи не позіхнула і на превелику силу вдержала свої рожеві уста од позіхання. Вчительша сиділа нерушимо, мов єгипецький кам'яний сфінкс. Ватя тільки ухом ловила ті нецікаві для неї речі і більше поглядала на чорні Леонідові брови. Антося

трохи не крикнула: — Ой, говоріть краще про богуславських жидівок, хоч про Рухлю та Рифку, то це буде в десять раз цікавіше! І Ватя й інші панни були тієї-ж думки, хоч вони розуміли ту усю розмову про усякі питання.

Випили чай. В хаті стало душно. Ватя одчинила скляні двері, котрі виходили в садок. З дверей повіяло прохолодою. Сонце вже спускалось ік заходу. Надходив вечір, розкішний літній вечір в селі з своєю прохолодою з густими довгими тінями в садку, в березі, обсаженому густими вербами. Антося вибігла через двері на маленький гапок. За нею вибігли менчі її сестри. За паннами вийшли паннічі.

— Чи в вас, Валентино Артемівно, є човен? — спитав в Ваті Леонід Семенович: — от би гарно було поплавати човном по ставку!

— Є, тільки невеликий. Уся наша компанія в йому не помістить ся. Але там в березі є човни управителя гуральні, на котрих рибалки ловлять коропи. Ми заберемо й ті човни, — сказала Ватя.

— А хто хоче піти на вечерю до коропів, той піде з нами на човни! — сказав Леонід Семенович.

— Ну, на це я не пристану, — сказала Антося.

— На віщо коропам така честь? Ми самі повечеряємо коропами. Та в цьому ставку трудно і втопитись, хіба запливемо аж ондечки під гору, під той ліс, — сказала Ватя; — там таки чимала ковбаня.

— Буде старій жабі по коліна? — спитала Антося.

— О, буде й по шию найстарійшій жабі! — сказала Ватя.

— Коли так, то не страшно. Рушаймо! Ліпо, чи то пак Олімпіядо Григорівно! Ви не боїтесь жаб? — спитав Леонід Семенович.

— Ні, не боюсь, — сказала невеличка панна і зняла ся з місця та й побігла по довгій простій доріжці через старий садок, зарослий кущами бузку та бузини.

Леонід Семенович кинув ся її доганяти.

— От же дожену! — кричав сьлідком за Ліпою Леонід Семенович.

— Ба не доженете! — кричала проворна Ліпа і неначе клубком котила ся по доріжці.

— Ба дожену! — гукав Леонід Семенович. Він пустив ся на всі ноги і почав наздоганяти Ліпу. Ліпа ніби з пере-

ляку кинула ся в бік і сховалась в густих кущах бузини. Антося й собі побігла по доріжці; за нею побігла проворна Леся. Навіть Ватя, розохочена тією біганиною, не втерпіла і побігла сльідком за гуртом, але швидко осталась позад усіх.

— Ну й прудкі-ж у вас ноги! — гукала на весь садок Антося, обертаючись до Леоніда Семеновича.

— О, мене трудно випередити! — сказав Леонід Семенович: — а от і берег!

Садок з маленького, ледві примітного, пригорка спускався до самісінького ставка. Берег густо заріс вербами. Між вербами та кущами калини плела ся ожина. Берег був густий, зелений та сьвіжий. Між вербами залисіла вода, неначе синя шовкова прозора тканка. Вузька ледві примітна стежечка ніби пірнала в густих кущах верболозу. Панни й паничі плутали ся в листі, неначе в павутині, доки не вийшли на чистий піскуватий бережок. Там стояв невеличкий човен, помальований білою фарбою.

Ватя полізла в густий кущ і витягла звідтіля заховані весла. Паничі сіли на човен і поплили до греблі, де стояли два рибальські човни. Вони притягли ті човни до берега. Антося скочила на один човник і вхопила весло. Її забажалось самій правувати човном.

— Антоніно Григорівно! Отже перекинете човна! Хіба ви вмієте правувати? — говорив Леонід Семенович.

— І ще-б не вміла! Ми дома на ставку самі плаваємо човном, самі гребемо, бо в нас там кавалерів нема, — обізвалась Антося і неначе манила до себе в човен веселого хлопця.

Ватя сіла в свій човен. Леонід Семенович кинув очима на два човни, де сиділи дві панни, і неначе вибирав, в котрий човен йому вскочити. Там весела панна, там поважна, з задуманими темними, як ніч, очима. Він і сам не з'оглядів ся, як сів у той човен, де сиділа Ватя, і вхопив в руки весло. Уся компанія кинула ся на човни. Човни хилитались, трохи не черкались краями об воду. Панни кричали, жахались і разом реготались.

Три човни швидко полинули по ставку понід високими вербами. Довгі тіни од верб далеко сягали смугою по воді своїми зубчастими краями. Зелений берег виразно одбивав ся в тій матовій смузі, і сама вода була ніби облита й обсіпана ізумрудами. Вогке тепле повітря стало сьвіжим. Од зеленого

берега ніби повівало холодком; холодок ніби лашив ся до лица, милував його, вливав в тіло роскіш життя, почування жисьнове, радісне, безклопітне й безжурне, як сама молодість. Ставок в гору все ширшав та ширшав. Гребля вже далеченько зістала ся позаду. За греблею висока гуральня, вкрита червоною черепицею, одбивала ся червоною тінню в воді і незвичайно гарно ніби прибрала й закрасила вигляд здалеки. Човни повернули на середину широкого ставу. Антося несподівано затягла пісню. Голос в неї був здоровий і гарний: він розліг ся широко й далеко понад водою. Молода дівчина неначе манила до себе молодого хлопця з другого човна. Вата ніби зрозуміла той гук, і вона примітила, що в її серці заврушилось щось зависне, щось вороже до своєї приятельки...

— А що, як ми оттут перекинемось на цій глибині, — крикнула Антося з свого човна до Леоніда Семеновича.

— Вийде дуже не погано, — обізвав ся Леонід Семенович: — панни постають русалками та будуть жити в скляних хоробах; їм будуть прислужувати рибки.

— Це-б то коропи? — спитала Вата. — Ви знаєте, що в цьому ставку самі за себе коропи. Ще в давні часи пан завів тут коропів, і тепер їх така сила, що як зайдуть неводом, то за раз витягають пуд або й два. А заходять неводом доконечне що тижня два рази, в четвер.

— А чим то стали-б паничі оттам на дні, як би ми оце перекинулись? — гукала Антося з другого човна: — не вже русалками?

— Ні, я став би дідьком водяним та лякав би русалок, а найбільше вас, — обізвав ся Леонід Семенович.

— Ну, я вас не дуже-б злякалась, хоч би й русалкою стала.

— А ви, Валентино Артемівно, боялись би мене, як би я, борони Боже, перекинув ся водяним дідьком?

Ваті стало іяково од такого комплімента; вона спустила очи і промовила:

— Не знаю; хіба знати му тоді, як сама стану русалкою. Здаєть ся, що не дуже-б боялась...

— І не втікала-б од мене, як би я ввірвав ся в ваш кришталювий підводяний палац?

— Не тікала-б, бо русалкам же нікуди і втікти: вони-ж замкнуті чи що в своєму палаці, — сказала Вата.

— Як би ви ввірвались в наш палац, я-б вас почаствовала й приймала усяким добром, — гукнула Антося.

— Яким же добром ви мене приймали-б? — спитав Леонід Семенович.

— Поклала-б перед вами зеленого латаття та сирого коропа, — жартувала Антося.

— Ну це страва, хоч і тривна́, але така, що я її не сплюха перетравив би; трохи важка: ще прийшло ся-б і заслабнути, — сказав Леонід Семенович.

— І то горенько, що й доктора в ставку не знайшло ся-б, — сказала Ватя.

Човни заплили в глухий кінець ставка, під високий горб, вкритий лісом, осьвічений тихим вечірнім сонцем. І гук, і розмова, і регіт принесли життя в цей тихий закуток, неначе розбуркали дремаючий ліс. Папичі почали згукуватись з човнів, неначе вони були в лісі. Луна одлясками пішла поміж крутими горбами. Згук та перегук неначе розворушив сонне лісове царство. Десь далеко затуркотіла горлиця, неначе й собі згукувалась з живим людським гуканням.

— Господи, як тут гарно! Я неначе не примітила цього місяця, хоч і часто плавала тут човном з небожами, — тихо обізвалась Ватя.

І легесеньке, легесеньке зітхання, невиразне й тихе, як подмух вечірнього вітреця по вербах та лозах, вирвало ся з грудий Ваті, і вона ледві мала сили, щоб затаїти його в своїй молодій душі. Вона й сама не догадувалась, звідкіль прийшла на неї задума, чого з її душі вирвалось легеньке зітхання, неначе якийсь легенький жаль здавив її серце.

Човни повернули назад. Плисковатий берег од села, весь в вербах та лозах, півкругом вганяв ся в широке водяне тихе плесо, весь зубчастий, зелений, пишний, лиснючий од рожевого сонця. За зеленою мягкою оборкою зеленіли гори, лисіли левади, біліли чепурненькі хатки.

— Господи, як тут гарно! — аж крикнула Ватя.

— От і гарно! Не вже ти перший раз бачиш оті верби та очерети? — спитала Антося в Ваті: — і ще на їх не надивилась?

— Я їх бачу неначе в-перше сьогодні. Я неначе попереду не примітила, що тут так гарно, — сказала Ватя.

І вона почула, що на її серце злинула несподівано ра-

дість, така радість, якої вона ще ніколи не почувала в своєму житті.

Човни поплили далі і поминули високий закрут берегів ставка. За гори виступила висока гуральня та чималі забудування за греблею на пригорку. Червоні черепичані покрівлі під гарячим червоним заходячим сонцем неначе горіли огнем, а друге полумя грало в тихій воді, вилискуючись наче в безодні.

— А забудування звідціль які поетичні! Неначе якась вілля на березі озера в Італії, як малюють на картинах. Яка поетична картина! — сказала Ватя.

— Що це сьогодні на тебе найшла така поезія? — гукала Антося з другого човна.

Ватя й сама здивувалась, звідкіль найшла на неї сьогодні така поезія, неначе вона натрапила на якісь чари там, де їх попереду й не постерегала; і вона сама не знала, звідкіль узяли ся, звідкіль полили ся на неї ті чари. Вона була байдужна до краси природи, а читаючи повісти, вона поминала ті місця, де обмальовувались чудові вигляди природи, аж сердилась, що вони перебаранчають її сльїдкувати за оповіданнєм про людей. Тепер вона чогось несподівано примітила красу берегів, поезию тієї краси. Її схотіло ся співати, схотіло ся гукнути піснюю голосно й весело, як гукають дівчата, беручи воду в березі; хотілось виляти й висьпівати усю радість, котрою було повне її серце. Але вона знала, що в неї не такий міцносильний голос, як в Антося, що її голос не на показ для публіки. І вона завела тихенько пісню, і як завела, вона й сама не чулась. Вона глянула на чорні Леонідові брови та очи, і тоді зразу одгадала звідкіль розлила ся та радість, та веселість на її серце і осьвітила увесь сьвіт і закрасила і береги, і воду, і сонце, і небо.

Ваті подобав ся не один панич, але тепер вона в-перше почувала, що починає любити гаряче, що в її душі зачало ся щось нове, небувале й дуже, обнімає всю душу і запалює серце новим палким огнем.

— Це міні тим так гарно тут та радісно, що я дивлюсь на його. Я люблю його, починаю любити оті високі брови, починаю любити його веселу душу, — думала Ватя, пильно придивляючись до тих високих брів.

Леонід Семенович, котрий сидів в веслом проти неї, вловив той пильний погляд і, по своєму сільському звичаю, трохи

не моргнув на Ватю по-парубоцьки. Але поважність Ваті, її гордовитість вдержала його.

Човни пристали до берега. Паничі й панни сходили з човнів на берег. Хисткі рибальські човники хилитались під їх ногами і гнали од себе по ставку широкі філі. Філі пішли кружалами далеко од берега, а панни з реготом посунулись через густі лози, одхиляючи їх од лиця руками.

— Ну, в цих лозах добре лазити козам, а не паннам, — гукала в лозах Антося.

— Мабуть не тільки козам, але й паннам, коли вони тепер лазять в лозах, — десь в листі обізвав ся Леонід Семенович, неначе за стіною.

— Ліпо, придержуй бо лози, коли йдеш попереду! Ти пускаєш гілки, а вони мене бють та й бють по лиці, — кричала Антося до малої сестри.

— Це правда, що ми влізли в „морське дерево“! Ось і мене морснуло таки добре по носі, — сказав десь в куцах один вчитель.

За лозами вузьенька стежечка на праву руку повилась берегом по траві до самої греблі. Паннам забажало ся йти гуляти на греблю. І панни й паничі пішли тією стежечкою, розтягнувшись довгим рядком. Ватя зісталась позад усіх і неначе поганяла той довгий рядок. Леонід Семенович пристав до неї. Вона йшла стежечкою, він плутовав ся ногами в некошеній густій траві.

Ставши поруч за Ватею, Леонід Семенович почув, що на його найшла поважність. Охота до жартів, до сьмішок, ніколи не покидаюча його, неначе злизла й пропала в одну мить. Він і сам не стямив ся, чого це найшла на його така поважність, чого він неначе почав приладжуватись до природи Ваті. Тон його розмови став солідний, непустотливий.

— Яка розкіш тут у вас! І старий сад, і старі верби в б'єрезі, старі груші та липи на цвинтарі. Видко, що тут культура давня, невчорашня, — почав Леонід Семенович.

— Цей садок, ці верби садив ще мій дід, як був молодим, то й не диво, що культура в цьому місці давня.

— А от у нас на хуторі така культура тільки що починаєть ся. Мій панотець поставив дім і завів оселю на новому місці за селом, на своєму недавно купленому хуторі. Скрізь голо, порожно! Ні на чому очий спинити! Садок

тільки що вилазить з землі, а верби в березі над течією ще стремлять, мов позабівані кілки.

— Як поживете, то й діждете, що і в вас буде так само, як і в нас, — обізвалась Ватя.

— О, довгенько мабуть прийдець ся дождити. А поки що, в нас така нудьга кругом, неначе десь серед степу. О, вам тут весело жити серед такої роскоші! — сказав Леонід Семенович.

То вам так здаєть ся, що ви тут в-перше. А я вже до цього всього придивилась, то міні про це все байдуже, — обізвалась Ватя.

Не вже ви тут скучаєте в цьому раю? — спитав Леонід Семенович.

— Літом мене не дуже то бере нудьга. Все таки походиш тут, погуляєш. Приїдуть на вакації небожі, сестрині діти — плаваємо човном по ставку. А от зимою мене бере нудьга. Цей садок занесе сьнігом, ставок замерзне. Сиди в хаті та ший або вештай ся коло господарства.

— Зимою мабуть ви все читаєте? Ви любите певно наукові книжки? — спитав Леонід Семенович, бо йому здало ся, що Ватя з тих молодих паннів, котрі люблять сучасні наукові книжки.

— Трохи люблю, але міні їх трудно доставати. Папа любить читати тільки газети і не купує наукових книжок, а в „Ниви“ нема нічого такого поважного, щоб варто було читати, — сказала Ватя.

Але вона говорила це так собі. Вона читала додатки до „Ниви“, але тільки романи та повісти, і пропускала без найменчої уваги навіть ті невеличкі наукові розвідки, які там знаходились. Наукових книжок вона не любила читати, як і багато більша половина сучасних молоденьких паннів. А як часом вона і починала в зимні вочори читати якусь наукову річ, то на неї нападав такий сон, що вона випускала книжку з рук і книжка летіла сторч до долу.

— Я нещаслива через те, що не маю ні сестри молоді, ні брата; нема в мене товаришки в хаті. Мама вже стара, папа теж старий. І я неначе якась стала стара коло їх, — сказала Ватя і засьміялась.

Леонід Семенович і собі засьміяв ся, але сьміх його був

не штукарський. Ватя була така ще молода, що могла безпечно сказати такий жарт про себе, і той жарт вийшов сьмішний.

— От ви живете в Кієві цілий рік. Мене бере зависність до тих, що живуть не на селі, а в місті, — почала Ватя: — ви бачитесь з живими людьми і людьми освіченими, про щось поважне поговорите, про щось почувете, поміняєтесь думками. А на селі рідко навіть доводить ся бачитись з порядними людьми, не то що поговорити з ними.

— Це правда. Чоловікови освіченому жити на селі не приходиться, та ще й чоловікови молодому. Дідичі живуть, але вони мають роботу, та ще й скрутну господарську роботу; їм нема часу нудитись. А нам молодим мійське життя більше припадає до смаку. І в театр заглянеш, і розважиш ся десь, і погуляєш, і повештаєш ся між людьми...

— Що правда, то правда... — сказала Ватя і задумалась. Вона любила місто і її тягло туди, як і усіх дочок священників, що вчили ся в Кієві чи в гімназіях, чи в духовних школах. Усі такі панни страшенно нудять ся на селі і мріють день і ніч, як би дістались до Кієва, або й жити хоч не в Кієві, то в якомусь місті.

— В вас є народня школа в селі. От би вам стати за вчительку в школі, то й робота була-б, — сказав Леонід Семенович.

Сказав він це зовсім не через те, що дуже спочував народній просвіті. Йому про це було байдуже, але це слово так прийшло ся до речі.

— Мій папа не дозволив би міні бути вчителькою. Правда мої дві блиські сусідки й товаришки поставали вчительками в сільських школах, але, мабуть, через те, що їх батько дуже сім'янистий: в його п'ять дочок. Дві старші заробляють собі гроші на убрання, а це вже велика полегкість для батька. Міні цього не треба, бо ми люди заможні...

Ватя трохи не проходила, що її панотець має кілька тисяч карбованців в кіївському банку.

— Я помагаю мамі в господарстві, — говорила Ватя далі, — бо мама вже нездужає. Я й люблю хатнє господарство. А більшої й кращої діяльності не можу знайти для себе на селі, хоч би й хотіла....

Ватя в душі почувала, що говорила це так собі, аби говорити: вона не цікавилась ні трошечки ніякою принципі-

яльною діяльністю і не шукала ніякої висчої діяльності. Але вона почувала, що треба виявляти таку гадку перед Леонідом Семеновичем, щоб підійти під його напрямок. Вона помилялась: і в панича не було ніякого ні практичного ні ідейного висчого напрямку, як і в неї його не було.

Стежечка допровадила до тину. Через тин був перелаз: два товсті низькі кілки були повбивані по обидва боки тину, а на їх лежала дощечка пронизавша тин наскрізь. Вона була прибита кілочками. Довгий ряд молодих паничів та паниїв почав плигати через перелаз так зручно й швидко, як плигають кози. Ватя і сама не знала, чи лізти через перелаз, чи ні: вона спинилась і трохи гордо глянула на перелаз.

— Це ми зайшли до не дуже догідної дороги. Чисто сільські ворота. В місті мабуть таких чудернацьких хвірток нема, — почала читати промову до перелаза Ватя. Аристократичність і демократичність несподівано почали боротьбу в Ватиній думці перед тим перелазом. Ватя по своїй вдачі вдала ся в свою маму, котра була родом зза Уманя і набрала ся шляхецького аристократичного духу од польських панів. Але Ватя знала, що Леонід син посесора з простих мужиків і постерегала демократичній напрямок в сучасних молодих паничів. І вона сама не знала, на яку ногу ступити: чи поводитись тоном аристократичним, чи держати себе просто й натурально — по-простацькому.

Ватя довгенько таки постояла коло перелазу, а далі подумала:

— Ні, треба лізти. Паничі тепер люблять простоту... — і вона вхопилась рукою за кілок.

Леонід Семенович підхопив її під руку і допоміг стати на дощечку. Ватя перелазила через тин, якось ніби не вмючи, неначе вона з-роду-віку ніколи ще не перелазила через тин. Леонід Семенович вхопив ся обома руками за кілки, підобгав ноги і в одну мить перекинув свою легку фігуру на другий бік тину.

Усі побігли по широкій греблі, обсаженій з низу вербами. По другий бік греблі стояв млин, неначе притаїв ся за греблею в молодих вербах на лозах. За млином на пригорку піднімала в гору свою високу червону покрівлю ґуральня.

— А що, Антоніно Григорівно, куди підемо заглядати: чи в млин, чи в ґуральню? — спитав Леонід Семенович.

— Я маю охоту більше до млина, — обізвалась Антося: — в гуральні горілка, а я до горілки неохоча.

— Не станемо-ж ми п'яницями, коли побуваємо в гуральні, та ще й од одного горілчаного духу, — жартував Леонід Семенович.

— Не знаю, як хто, але добре знаю, що я не стану, — одбивалась і собі жартами Антося: — про мене, як в гуральню, то і в гуральню.

— А ви-ж бачили на своєму віку, як роблять те добро, що горілкою зветь ся? — спитав в Антося один вчитель.

— Ізроду не бачила, хоч і хотіла-б бачити, — сказала Антося.

— Хоч і хочете, та не побачите, бо тепер гуральня замкнута, — сказала Ватя.

— А коли вона замкнута, то вертаймось назад. Ми вже геть-то загулялись, — сказала Антося.

Але нікому не хотілось вертатись в душні хати. Усі розсипались по греблі, балакали й жартували. Сонце вже спустилось низько. На греблі під вербами був чудовий здоровий холодок. Од води несло вогкістю. Зелені очерети в березі неначе дрімали, заглядаючи в воду своїми легенькими, як пух, нагнутими китицями-вершечками. Довгі тіни од верб простягли ся трохи не до половини ставка. Гори, вкриті лісом, неначе жевріли жаром, пашіли теплом, а робили незвичайно ефектний контраст з супротивним затіненим берегом, звідкіль тягло прохолодою.

— Вертаймось до дому! Час вертатись! — сказала Антося і побігла назад по греблі.

За нею слідком рушила уся компанія. Ватя, йдучи позад усіх, поруч з Леонідом Семеновичом, задумалась.

— Який чудовий вечір трапив ся в моєму житті! Чи був хоч один такий вечір для мене? Не було... Ще ніколи я не почувала себе такою щасливою. Усе на світі стало гарно для мене. Скрізь весело, скрізь радісно. Он пастушки женуть корови до води; біжать, хвиськають батіжками, неначе грають ся. Мабуть і їм весело жити на світі. Он дівчата в березі перуть сорочки і гукають-вигукують піснї, аж луна йде між вербами. Певно вони щасливі. Може такого другого вечора вже й не буде в моєму житті...

Ватя глянула скося на Леоніда Семеновича. Він йшов мовчки, задумав ся, втупивши очи в землю. Йому в-перше

прийшла думка про оженіння. За цілий університетський курс така думка не приходила йому в голову. То за наукою, то за гульнею йому не було часу про це й думати. Тепер чогось несподівано вона виникла в його голові, оттут на греблі, серед зелених верб, коло дримаючого берега, дримаючої в вечірньому сьвіті води. Поетична обстава, молоді панни, поетичний вечір, наводячий на душу задуму, викликаючий думи, втихомирюючий серце, все це якось проти його волі зворушило в йому це поважне питання. Він глянув на Ватю і почув, що її вид, її поважність та солідність якось втихомирили в йому жарти і навели на його поважну думу.

— Швидко буде кінець моїй науці; через рік я буду доктором, виїду в сьвіт, почну жити самостійним життям... Міні треба шукати пари, — думав Леонід Семенович і він перебрав в думці усіх панив, яких він знав і в Кїїві, і на селах.

І ні одна з їх не підходила йому під пару, не припадала до серця. Ватя починала йому подобатись, але Леонід Семенович був син практичного батька, і, не вважаючи на свій жартовливий характер, думав про придане за своєю будущею жінкою.

— Цей о. Артемій, як кажуть, дуже грошовитий чоловік. Цікаво-б знати, скільки в його тисячок лежить в банку, — подумав Леонід Семенович.

Ця думка так зацікавила його, що він трохи не спитав в Ваті: — А скільки за вами дадуть приданого? — Він ледві вдержав свій цікавий язик.

І Ватя й Леонід Семенович мовчки вертались з гулянки і ледві перекидались кількома фразами серед веселого щебетання молодих панив та паничів. Ватя примітила, що Леонід Семенович став неначе не той, що був попередю ще за одну годину. В його душі почав ся новий момент життя, тільки зародок нового життя, коли з молодого пустотливого хлопця починає складатись мужний, дорослий чоловік.

В саду під густими старими грушами та яблунями вже полягла густа тінь. Молода компанія перебігла його і розсипалась на широченькій прогалині перед домом, серед квітників... Тут ще було зовсім ясно, тут дотлівав вечір останнім одлиском на високих грушах та яблунях. Усім не хотіло ся йти в кімнати; усі неначе ждали, поби замре останній сьвіт

вечора, поки темна ніч не поглине останнього проміння поезії вечора в садку, в квітниках, на вольному свіжому повітрі.

— А давайте, будемо грати в ката та в мишки! — крикнула на весь садок Антося. — Леоніде Семеновичу, чого це ви задумались? Ставайте в ряд! Ви будете котом.

— Як котом то й котом, — обізвав ся Леонід Семенович, — але як ви будете мишкою, то я боюсь...

— Чого? Щоб вас не вкусила? — спитала Антося.

— Боюсь, що вас не впіймаю, бо ви дуже прудкі, — одповів Леонід Семенович.

— Ну, од вас не втече ні одна мишка. Міні вас аж страшно, — зачіпала його Антося.

— Ставайте в кружало! Беріть ся за руки! — командувала Антося, і вхопила за руку Ватю.

Усі побрались за руки. Поділили котові і мищені вікна. Леоніда Семеновича таки вибрали за ката, Ліпу за мишку. Почала ся біганина. Хоч Ліпа була й прудка, але кіт її швидко впіймав і поставив в ряд, а потім взяв за руку Ватю і вивів з кружала. Ватя опинила ся та одмовляла ся, але її нічого не допомогло. Вона мусіла тікати од страшного ката. Важка на ході, вона грала ніби нехтуючи цією простою іграшкою, і швидко неначе зумисне попала ся котові в лапи. Тоді кіт вибрав за мишку Антося. Прудка, вюнка, як гадючка, жвава, як пташка, Антося пірнала в вікна, виринала за кружком, звивалась понід руками. Леонід Семенович крутив ся, як муха в окропі, але таки застукав Антося за кружалом. Антося спереляку кинула ся тікати і попада між високі кущі оргінії, котрими був засаджений усей куток між домом і садком. Леонід Семенович погнав ся за нею в оргінію. Кущі гоїдались, гільки тріщали. Антося звивалась між кущами. Леонід Семенович спотання кинув ся на мишку просто через кущ оргінії. Кущ затріщав. Кіт впіймав мишку, але кущ оргінії повалив ся під ноги котові. Підняв ся регіт. Леонід привів до кружала засаману мишку, котра ледві дихала.

— А бачте! Таки впіймав! — говорив Леонід Семенович, втираючи хусточкою піт на чолі.

— Впіймали, але й шкоди наробили, — докоряла йому Антося.

— Нічого те! Невелика шкода. За цю шкоду можна вибачити. За те-ж ти таки не втікла, — сказала Ватя.

Паничі одначе кинули ся поправляти ту шкоду. Леонід Семенович звів полеглу орґінію. Знайшли коло других кущів лико і привязали орґінію до кілка. Ватя помагала їм привязувати, присіла коло куща, поралась та вешталась, неначе політниця. Вона вдавала з себе просту, робочу дівчину. Її руки не раз доторкувались до рук Леоніда Семеновича. Панни й собі кинулись в орґінію, розсипались між кущами. Невеличкі на зріст серед високих кущів панни здавались ніби перепеличками. Ватя стояла серед кущів, обсіпаних здоровими квітками: вона була показна й примітна. Темна зелень орґінії, червоні та жовті квітки незвичайно йшли до її лиця. Кущі були високі в чоловіка. На тому квітчастому фоні, вся ніби обсіпана орґініями її показна фігура визначувалась незвичайно ефектно. Леонід Семенович примітив той ефект і несамохить задивив ся на неї.

Коло танку рядком стояли чотири здорові вазони старих олеандрів, рясно обсіпаних важкими китицями ясно-рожевих квіток. Старі олеандри були високі аж до стріхи. Леонід Семенович звернув на їх увагу.

— Які пишні та здорові олеандри! — сказав він до Ваті.

— Ці олеандри садила ще моя мама тоді, як вийшла заміж. Не диво, що вони так розросли ся, — промовила Ватя.

— Квітки й дерева садять на щастє: мабуть ваша мама була на своєму віку дуже щаслива, що олеандри цвітуть так, що й листя не знать, — промовив Леонід Семенович.

— Була щаслива, це правда, та шкода, що не кожному даєть ся таке щастє, — сказала Ватя ніби про себе і подумала: яке-ж то буде моє щастє, щó зачало ся в цей вечір?

— В такий пишній вечір на вас находять сумні думи, як я догадуюсь: молоді панни не повинні журитись, — обізвав ся Леонід Семенович; — правда, Антоніно Григорівно? — додав він, обертаючись до Антосі.

— А вже-ж правда! Я ніколи не журюсь і не думаю журитись, — промовила Антося.

— Та мабуть і паничі не дуже то журять ся, — якось знехотя обізвалась Ватя: — хіба ви, Леоніде Семеновичу, з журливих? Я щось цього не примітила.

— Я не з журливих, але часом находить такий час, що й задумаєш ся. І не журиш ся, здаєть ся, але й журиш

ся чогось, — промовив поважно Леонід Семенович і сам справді задумався.

Дорого дала-б Ватя, щоб спостерегти в його серці, про що то він задумуєть ся й журить ся. Його легка задума неначе тінню впала на саме її серце, і її серце обізвалось якимсь затаєним жалем.

Леонід Семенович постояв трохи мовчки, потім, не знаючи, що робити, що промовляти, простяг руку до гільки олеандра, нахилив гнучку гільку, притулив пахучу китицю квіток до лица і почав з якоюсь жагою ніби втягувати та ссати наркотичний дух квіток.

— Вирвіть квітку, будьте ласкаві, коли ви любите пахощі олеандру, — сказала Ватя.

— На що збавляти квітку? Вона розцвітала може ціле літо, поки дійшла до такої краси, а я загублю її та й покину, — сказав Леонід Семенович.

— Одже ви дуже церемонні та жалісливі! — сказала Ватя.

І вона вхопила одну гільку, нахилила, проворно зірвала два розкішні китяхи квіток і подала паничеви.

Леонід Семенович з якоюсь задумою простяг руку, взяв квітки і подякував.

— Ходім ще в садок, походимо по доріжках, — сказала Антося.

Ватя направилась по доріжці в садок. Леонід Семенович йшов поруч з нею. Над доріжкою росли рядком здорові кущі розкішної зеленої рути. Він нахилив ся, нарвав рути та оксамітових черничок, обіслав квітки олеандра червоно-чорними черничками, а потім почав обкладати букет зеленою рутою.

— Ого, та вмієте-ж ви складати букети! Ви не без смаку. Йй Богу, вийшов гарний букет, — сказала Ватя.

— Кому-ж це ви повезете цей букет? А може піднесете учительші? — жартувала Антося.

Леонід Семенович звязав букет довгим стеблом барвінку і подав Ваті. Ватя взяла, подякувала і зробила йому аж геть-то церемонний поклін.

Як би Леонідови Семеновичу такий церемонний поклін зробила Антося, він би доконешне передражнив її і здав би здачі таким самим поклоном, але Ваті він не насміїв ся цього зробити, хоч такі церемонії дуже не сподобались йому по натурі й несвідомо демократичній натурі.

— Церемонна... а може тим, що мене не знає добре... Не люблю я таких церемоній. Дуже вже воно виходить якось робляно, — думав Леонід Семенович.

Ватя, взявши букет, незвичайно зраділа. Вона боялась, що панич подасть букет Антосі. Антося мовчала: вона ждала букета для себе.

Взявши букет в руки, Ватя стала ще поважнійшою. Їй здалося, що вона зісталася побідницею над Антосею, що вона побідила й серце молодого панича. Вона з повагою пішла стежкою в садок і цім неначе кликала йти з собою і молодого хлопця. Леонід Семенович пішов за нею. За ними пішла й Антося. Це Ваті дуже не сподобалося.

Доріжка ніби пірнала в густий старий садок, як у тунель, пробитий в густому гіллі. В садку вже ніби смеркло. Старі стовбурі груш ледві мріли проти заходу. В квітнику на прогалині коло дома чути було сьміх та розмову панив та паничів. В садку стояла мертва тиша. І Ватя, й Антося, і Леонід Семенович йшли по доріжці і мовчали. Доріжка повила в низ по згористому місці, де чорніла вже густа тінь. Під густим гіллям дерева стояла духота, як в хаті. Ваті стало душно. Вона почула, що в її серці вже не жевріє, а розгрюється огонь кохання. Її щокі ніби палили. Вона приклала до лица букет, свіжий, холодний, і той холодок трохи прохолодив її лице. Наркотичний важкий дух олеандрів та рути дратував її нерви і неначе збільшував те нове гостре почування, що так раптово прокинулось й обхопило її серце. Її забажалося самій зістатися з Леонідом Семеновичем, забажалося, щоб та доріжка тяглася без кінця, без краю, щоб нею зайти з ним далеко од людей і не чути того сьміху й крику, котрий ледві долітав до неї через густий садок, неначе луна в лісі.

Ватя аж сама здивувалася, чого вона почала сердитися на Антосю... Вона зненавиділа свою близьку приятельку, котру так любила за її щирість та веселість.

— І чого вона йде за нами? І чого її тут треба? Чом вона не зісталася там в квітнику? — думала Ватя, пригортаючи холодний букет до свого гарячого лица.

— Грався, пустував зо мною, а букет дав Ваті, — думала Антося: — я знаю, що я йому подобаюсь... А на віщо-ж

він дав букет не міні, а Ваті? А може тим, що вона тут господиня в квітнику, а я гість...

І Антосі забажало ся стати між Ватею та Леонідом Семеновичем, розрізнити їх, одіпхнути її, щоб заповнити його серце.

— Як тут тихо в садку! — ледві обізвав ся Леонід Семенович, щоб не мовчати в компанії.

І ці слова він і сам промовив так тихо, неначе бояв ся сполохати ту тишу, ту дрімоту засипаючого садка. Він бояв ся перервати свої думи, котрі роєм повили ся в його душі серед тієї тиші та темряви.

— Зовсім по-ночі; тут неначе вже ніч наступила, — обізвала ся Ватя так само тихо, перебиваючи свої думи.

— Обидві гарненькі, може й обидві багатенькі, — думав Леонід Семенович, тихо ступаючи по траві. — А з котрою я став би в парі на все життя? — якось несподівано виникла в його думка. — Одна весела, як майський ранок, друга поважна, мов осінній тихий день. З котрою я був би щасливіший в житті? І майський ранок веселий, і осінній день гарний та тихий... І карі очі веселі, і чорні очі гарні, мов глядять по душі.

— Як ми далеко зайшли! — обізвалась Антося: — ондечки вже й верби в березі видно.

— От і далеко! Ще до ставка далеченько. Тут так гарно в цьому затишку! Я йшла-б та йшла цією доріжкою, та шкода, що кінець близько, — промовила Ватя.

— Ви не втомились? — спитав в неї Леонід Семенович.

— О ні! Хіба ми так далеко зайшли?! Тут тихо, а я люблю тишу та спокій, — сказала Ватя.

— А я люблю гармідер, оттакий, як там! — сказала Антося і показала рукою до дома, звідкіль лунав далекий сміх. — Що це ти, Ватю, так закохалась в тій тиші та в смутку? Може надумуєш ся в черниці йти?

— А хто його знає?! Часом доля поверне людину і в черниці, — обізвала ся Ватя. Одно слово про смуток, сказане Антосею, чогось і справді навело на неї несподівано смуток. Радість, щастє неначе хто чарами зняв з її серця і навів на неї задуму. Ватя ледві затаїла своє легке зітхання. Її стало чогось жаль і себе і Леоніда Семеновича, а чого, вона й сама не мала сили одгадати. Її почування неначе попередило думку,

котра ще не виникла в ясній формі, думку про те, що виїде з того гарячого огню, що розгорював ся в її серці.

Ватя повернула назад. На дворі вже зовсім смерклось. Знов вони в трьох пішли через садок, ледві промовляючи коротенькі фрази. Ватя обернула очи до Леоніда Семеновича, ловила його погляд, обвід його лиця, котрий мрів в густій тінні од груш. Її забажало ся, щоб він взяв її за руку, глянув своїми швидкими очима просто її в вічі, і промовив хоч очима, як не словами, про кохання.

Вони дійшли до квітника. Ватя попросила усіх до гостинної. Там вже світилось світло. Ватя ввійшла в гостинну з букетом. В неї очи блисчали, світились. Шоки палали. Вона глянула на маму, неначе хотіла похвалитись букетом. На радіощах вона вхопила стакан, поставила в стакан букет на п'яніно. Хапаючись, вона забула ся навіть налити води в стакан.

Старші гості вже перейшли з столової в гостинну, сиділи за столом і балакали. Писарша сиділа коло стола; вона вже зовсім оговталась в компанії і розмовляла з дамами. Вчительша одбила ся од гурту і сіла як найдалі од писарші, аж у куточку коло скляних дверей. І шум, і веселий збір гостей, і ясне світло од лямп ще більше підживили Ватю, ще більше її звеселили. Вона бігала до гостинній, потім сіла за п'яніно і попросила молодих гостей танцювати, а сама одчинила п'яніно і вдарила по клявішах сміливо й енергічно. Веселий мотив вальса розлив ся по просторій світлиці. Одна, друга пара покрутилась, повертілась, як муха в окроці, та й перестала: в світлиці було душно: духота одбивала в молодих охоту до танців. А Ватя на це не вважала. Веселі польки, мазурки, вальси лили ся зпід її білих рук одні за другими. Вона неначе хотіла виграти, вилити в мотивах тіприємні почування, що сповняли її серце.

— Ватю! засьпівай якої небудь піснї, або якогось романса, — просила Антося: — в хаті душно так, що й дихати важко, не то що танцювати. Засьпівай, голубко!

— Коли чогось хрипить в мене в горлі; напила ся вчора холодної води, — одмовлялась Ватя, аби чимсь одгрібатись, як звичайно одгрібають ся панни, як їх просять грати або сьпівати.

— Та засьпівайте, Валентино Артемівно! Я люблю й музику й сьпіви, — просив і собі Леонід Семенович.

Ватя засьпівала народню пісьню, а потім один романс. Вона сьпівала непогано, але в неї голос був невеликий ще й неначе трохи розбитий на високих нотах. Дві-три високі ноти в її голосі неначе трохи дзиччали й шипіли, але вона сьпівала з почуванням, з серцем. Було знать по пісьні, що в неї в душі затаїлось глибоке почування, хоч її натура була трохи вяла й нешвидка.

Антося, сьпівуча з-роду, не втерпіла: вона підхоплювала останні ноти куплета пісьні, і її дужий дзвінкий альт дзвенів і розливав ся, як чиста струна дорогого рояля, торкнута клявішом, — дзвенів і покривав маленький Ватин голос і навіть музику п'яніна. Дві-три нотки її голосу розлягали ся по сьвітлиці, неначе філя чистого сьвіжого повітря, здорового і приємного. Голоси обох паннів в кінці куплета ніби сплїтали ся до купи і вили ся одною срібною ниткою. Ваті чомусь це приставання Антосі не сподобалось.

— І чого вона приплела ся до мого голосу? Чи хоче себе показати, чи почванитись перед паничами своїм голосом? — думала Ватя, скоса поглядаючи на Антосю.

Ваті хотілось, щоб тільки її саму слухав Леонід Семенович, щоб тільки чарував ся її пісьнею. Ватя почала сердитись на Антосю і трохи не крикнула: перестань, не перебаранчай міні сьпівати! Ти міні пеуєш пісьню. Перестань, бо покину грати!

І Ватя справді не втерпіла: вона раптом перестала грати й сьпівати і встала з стільця.

— Давайте грати в чого! — покомандувала Ватя: — в сусіда або в квітник. Чого ми будемо дурно сидіти?!

— Давайте грати в сусіда! — крикнула Антося і почала становити стільці кружалою.

Паничі почали вибирати собі сусід до пари.

— А ну, кого вибере Леонід Семенович: чи мене, чи Антосю? — думала Ватя, поглядаючи на панича.

Леонід Семенович приступив до Ваті і вибрав її собі за сусіду. Він взяв її під руку і повів до стільця. Ватя невимовно зраділа. В неї аж серце закидалось.

— А ну, буду лічити, кого більше вибирати ме він за сусіду: чи мене, чи Антосю? — думала Ватя.

Граніє почало ся. Почала ся біганина. Поки скінчили того сусіда, Ватя налічила, що Леонід Семенович вибрав її за сусіду сім раз, а Антосю тільки пять раз.

— І це добрий знак задля мене, добрий знак, — думала Ватя, а в її душі розцвітала ся надія, як пишна яро-червона рожа в палкий день.

— А ну, буду сьлідкувати, кого він цей раз вибере собі за сусіду? — думала Ватя і не зводила очий з панича. В неї серце швидко закидалось, так швидко й здорово, що вона почувнювала його кидання в грудях. Леонід Семенович зирнув своїми швидкими очима по паннах і знов вибрав Ватю. Ватя схопилась, побігла дрібненькою ходою і, червона, як жар, ніби впала на стілець коло Леоніда Семеновича.

— Восьмий раз вибрав мене! Це добрий знак! — подумала Ватя і почувала в серці все наростуючу і прибуваючу тревожність.

До самої вечері грали молоді панни та паничі в усякі іграшки, аж доки ті забавки не обридли, аж доки всі добре потомились.

Сусана Уласівна звеліла накривати стіл. Вже була пізня година. Стіл був сервірований дуже добре. Ватя посадила писаршу за столом рядом з собою, а сама скоса поглядала, коло кого то сяде Леонід Семенович.

Він сів поруч з Ватею. Ватя розбалакалась з писаршею, говорила з нею так ласкаво й привітно, що всі це за примітили; вона вважала писаршу ніби вже за свою сестру. Сусана Уласівна видала на цей раз гостям таку багату вечерю, якої не постачала ще ні на одні свої іменини. На десерт подали морожене, щоб прохолодити гостей в душну ніч. Гості міркували і не могли доміркуватись, з якої це причини благочинна видала таку багату вечерю. Отець Сава не вважав ні на що і хилив наливку чарка за чаркою. Одна вчительша постерегла, для кого це така честь. Вона сіла за столом як найдалі од писарші, з самого краєчку, і не зводила свого навиглядного ока з Ваті, писарші та Леоніда Семеновича. Ватя розговорила, розчервонілась. Вона все підливала наливки в чарки то писарші, то Леонідови Семеновичу.

Який веселий вечір я провів у вас сьогодні, — говорив Леонід Семенович до Ваті.

— А я і в-двоє весела, — обізвалась мимохить Ватя: —

приїжджайте до нас частійше, то й будете проводити веселі вечори. Я попрошу до себе своїх приятельок. В нас п'яно. Я грати му, а ви будете танцювати.

— Воно й справді той дім веселий, де є фортепян, де грають та сьпіввають. Без музики було-б скучно жити на сьвіті людям та ще й молодим, — сказав Леонід Семенович.

— А що вже я люблю музику, то й сказати не можна! Господи, як ви гарно граєте та сьпіваете! Здаєть ся-б, цілий день слухала та не наслухалась, — обізвалась писарша.

— Міні дуже сподобав ся романс „Азра“. Чи не можна-б його в вас переписати? Я й сам трохи сьпівваю, хоч, признатись, поганенько, — сказав Леонід Семенович.

— З великою охотою ладна вам прислужитись. Зайдіть, як будете в гостях у сестри, то я вам його сама перепишу та й дам, — сказала Ватя.

— О, спасибі вам! Це буде занадто багато чести задля мене, — промовив Леонід Семенович.

— Ви ще довго пробудете в нашій Горобцівці? — спитала Ватя.

— Треба після завтра їхати до дому, бо папа буде сердитись: коний треба для господарства, тепер саме заходить робочий час. Але я думаю випроситись в батька та й прибуду до сестри і... до вас, — сказав Леонід Семенович.

— Коли-б ти прибув, та й на віки зістав ся зо мною! І грала-б для тебе, і сьпівала, і житте моє з тобою було-б веселе, як оцеї вечір був веселий в моєму житті, — думала молода дівчина.

І знов на неї несподівано найшов смуток та задума, і знов серед веселого шуму, гаму, серед веселої розмови гостей на неї найшла легенька журба. Ватя замовкла, неначе увійшла думкою в саму себе.

Вже почало розвиднюватись, як гості встали зза столу, але не п'яні, як бувало в старовину: сучасні матушки не на-стачають багато пляшок за столом і завели цю нову моду, на що старі батюшки дуже гнівають ся і лають молодчих матушок. Гості стали роз'їжджатись.

— Прощайте та й нас не забувайте! — говорив о. Артемій до Леоніда Семеновича.

— Прощайте! Будьте знайомі! Прошу частійше загля-

дати в пашу Горобцівку та й нас не минати! — просила на прощаннє Сусана Уласівна.

Вже вікна з чорних стали рожеві, як гості покотили з двору о. Артемія.

— А що, як тобі здала ся Валентина Артемівна? — питала писарша в брата, вертаючись до дому.

— Нічого собі, ще й таки добре нічого собі. Казали, що вона дуже нещорна. Але я примітив, що вона не зовсім таки нещорна. Цілий вечір бігала. була жвава, веселенька; щокри розгорілись, очі засьвітились. В неї гарні очі... — говорив Леонід Семенович.

— І до мене вона дуже була привітна. Все міні наливала в чарку наливки та вина. Йй Богу, думала, що виїду зза стола п'яна та ще й заточу ся, як баба в шинку, — сьміялась писарша і все хвалила Ватю, поки вони й до дому дійшли.

— А скільки в благочинного грошей в банку? — спитав Леонід Семенович, входячи в писарів двір.

— Бог його сьвятий знає. Але, кажуть, що о. Артемій дуже грошовитий чоловік і добре видав двох старших дочок, — обізвав ся понуро писар, в котрого в голові таки добре шуміло. Він вкутав чималу порцію горілки та наливки.

Ватя завісила вікно густою сторою і лягла в постіль, але сон її не брав. Її нерви були дуже стрешені, так стрешені, як ще її цього не траплялось на віку. В темряві ночі вона ніби бачила високі брови, що дугою піднімались над темними блискучими очима на широкому круглому чолі. Вона заплющувала очі, а той милий вид не зникав з її думки, манив серце. Усі події того щасливого вечора увиджувались її, проходили одна за другою в пам'яті Ваті, неначе ті веселі ластівки пролітали, але вона тільки й бачила ті високі брови, тільки ніби й чула веселий сьміх молодого хлопця. Рожевий сьвіт полив ся через густу стору і осьвітив чарівничим одлиском кімнату, і тільки в тому мрійному сьвітлі зник той милий вид, неначе згас в уявку молоді дівчини. Вона занула міцним сном...

Другого дня вранці, вже як сімя сіла за чай, Сусана Уласівна зирнула через двері в гостинну і вгляділа на п'яніні букет...

— Еге, Ватю; от і не догляділа панцегового букета:

мабуть ти не налила води в стакан, бо твій букет появив, — сказала мати до дочки.

Ватя схопила ся з стільця, побігла в гостинну і випесла букет. Олеандри привяли, а зелена рута аж позвішувалась і теліпалась мертва кругом стакана. В Ваті очі стали перелякані і пригасли. Мати й собі стреможилась. Ватя вхопила стакан з водою, набрала води в рот і почала бризкати на букет.

— Оце, яка притичина! Оце випадок!... Неначе щось недобре віщує... Ото шкода! — говорила неспокоїно Сусана Уласівна.

— Ото яке диво! Ото баби, а ще і вчені! І коли ви збудетесь тих забобонів? Біжи, Ватю, до ворожки, до баби Чупринихи, нехай одворожить оте лихо! Ото баби! — реготав ся о. Артемій.

Ватя налила в стакан води, поставила букет на п'яніно і частенько наглядала: олеандер трохи одійшов, рута на віки повяла.

IV.

Минув місяць, пішов і другий. Ватя ждала, що Леонід Семенович навідаєть ся в гості, а він не приїздив. Два рази Сусана Уласівна запрошувала до себе писаршу після служби божої на чай. О. Артемій од себе через писаршу передавав поклін Леонідові Семеновичу, нагадував тим поклоном про себе, про Ватю, а панич все не приїздив.

Після Першої Пречистої вранці наймичка прийшла в покої до о. Артемія і заповістила, що до його прийшли два чоловіки.

— Нехай йдуть сюди! — сказав о. Артемій.

В прихожу вступили два чоловіки: один був волосний старшина, Лесько, високий, плечистий, гарний з лиця, — другий був Яків Руденко, старий, семидесяти літ дідок, огрядний, сивий аж білий, але з пухлим, білим, ніби дитячим лицем, з добрими темносірими очима. Чоловіки поздоровкались, поклонились і поцілували батюшку в руку.

— А що скажете? За яким ділом? — спитав о. Артемій.

— Та не ми, батюшко, просимо вашої милости, щоб ви сьогодні посвятили наш млин.

— Вже скінчили? — спитав батюшка.

— Вже, та не зовсім. Два каміні готові, а два ще ні, але ми думаємо тим часом пустити млин хоч на два каміні, щоб млин не стояв дурно, — сказав Лесько.

— Що-ж, чи помиритесь ви в тому млині? Там же вє пять чоловіка в спілці? — спитав батюшка: — та ще, здаєть ся, ви й гроший трохи припозичили в Аврума.

— Та вже якось мусимо миритись, бо таки й гроший трохи позичили, та й за місце, де поставили млин, громада присудила платити що року сто двадцять карбованців у влость.

— Ти, дїду, здаєть ся, з сином пристав до спілки? — спитав о. Артемій.

— Та з сином же, з Хтодосем, та от з Леськом, та з двома Марченками, — сказав дід Яків і неначе осьміхав ся своїми тихими очима.

— Ой, гляди, дїду, щоб тебе ті Марченки не скрутили: ці ваші спільники таки добрі крутії, — сказав батюшка.

— Як вони заповізьмуть ся нас скрутити, то ми й не дамось, бо й нас два, а Лесько третій, сказав Яків і осьміхнув ся. — Та вже, батюшко, просимо вашої милости і на обід. А де-ж це матушка? Я хочу й їх просити на бесїду, — сказав дід.

Дід Яків довго служив за церковного старосту, а син його Хтодось служив в о. Артемія за наймита, і через те дід вважав себе близьким до батюшки й матушки.

О. Артемій пішов у кімнату і викликав матушку. І Лесько, і дід Яків поцілували матушку в руку і просили її на бесїду.

— А хто-ж там ще буде на бесїді? — спитала Сусана Уласівна.

— А хто-ж буде. Свої будуть. Буде вчитель. Просили й писаря й писаршу, просили й її брата, бо це він приїхав до їх в гості. Просили і управителя, — говорив дід Яків.

— Ого-го! То це в вас буде ніби храмова бесїда. Тільки меду, мабуть, не варили. То просіть вже й Ватю, — сказав о. Артемій, переглянувшись з жінкою.

— А де-ж Ватя? — спитав дід.

Дід Яків знав Ватю ще маленькою і носив її на руках.

— Оттам десь в гостинній! — сказала матушка.

Дід пішов в одчипяні двері, знайшов Ватю і попросив до себе на бесїду.

Ватя вийшла в прихожу і переглянулася з матір'ю. В її очах виявлялась насмішкуватість, хоч вона з пудьги була рада і цьому випадкови, щоб трохи розважити себе та розігнати нудьгу.

— В котрій-ж годині будете нас сподіватись? — спитав о. Артемій.

— Опівдні, батюшко, як молодиці будуть готові з обідом. Ми дамо знать, — сказав Лесько.

— Добре; хто вже хто, а я доконешне буду, — сказав батюшка, — бо без мене вода не освятить ся, як кажуть в приказні.

— Та й ви таки матушко, — просимо вашої милости, — прибудьте до нас на бесіду! — просив та кланяв ся Лесько.

Лесько й дід розпрощались і вийшли з прихожої.

— Ну, що? Поїдете до млина обідати? — спитав о. Артемій в жінки та дочки. — Це-ж буде обід дуже поетичний. Та ще й панич там буде.

Матушка, горда й занеїла, страх не любила, як її кликали на громадські обіди, на мирноносиць та на храм, але мусіла, по старому звичаю, йти й сидіти там за столом.

— Я ще з-роду не обідала в млині, — говорила Ватя й реготалась.

— А от доведеть ся пообідати, — сказав о. Артемій.

— Буде дуже вже оригінально, — сказала матушка, — але знаєш, Ватю, кого запросили вони на обід? Писаря, писаршу й Леоніда Семеновича.

— Приїхав? — аж крикнула Ватя.

— Приїхав. Таки тобі доведеть ся хоч раз на віку пообідати в млині, — сказав о. Артемій з сьміхом.

Ватя зразу почервоніла. Вона почувала, що в неї серце ніби спинилось, а потім закидалось швидко, швидко, затріпалось, як пташка в сільці.

— Я не знаю, мамо, що міні надіти, — обізвалась Ватя тихо.

— На дворі душно. Надівай легеньку сукню, мабуть оту, бузкового цвіт'ю з темно-червоними букетиками. Вона ще зовсім нова.

Ватя кинулась прибиратись та причісуватись. Для неї здало ся, що того дня настане для неї якась рішуча хвиля. Вона невимовно зраділа, але неначе чогось і боялась. В неї руки дрижали і гребінець трохи не випав з рук перед дзер-

калом. Тричі зачісувала вона свої розкішні чорні коси і тричі зм'яла зачіску на голові. Все здавалось їй не до ладу, неначе щось перебаранчало та зумисне дражнилось з нею.

Настав південь. Коні під'їхали під ганок. О. Артемії вийшов з хати, сів в екіпаж і прождав ще доброї пів години та добре напик ся на сонці, доки вийшла Сусана Уласівна, а за нею Ватя в солом'яному брилі, оповитому оксамітовою малиною стрічкою, в рукавичках та в легенькій ясній сукні.

Млин стояв на самому кінці довгого розтягнутого понад течією села, там де село останніми хатами доходило Росі. Вже минули село і поїхали понад течією, обсадженою старими густими вербами. По другий бік стреміли стіною круті голі горби. Доріжка була тільки що прокладена поніч горбами до нового млина. Колеса грузли в сьвіжій накиданій землі. Екіпаж пішов боком і трохи не перекинув ся в течію. Сусана Уласівна і Ватя крикнули і вхопились руками одна за другу.

— Ой, Боже мій! Ще перекинемось під ці верби. Їдь помаленьку! — кричала Сусана Уласівна на погонича.

Під вербами здалека показав ся димок. Делікатні сині пасма диму вили ся, як сині стрічки, і переплітались з густими зеленими вербами.

— Молодиці обід готують під вербами, — сказав о. Артемії: — оп і дим видно.

Коні круто повернули на праворуч. Гори ніби заломились гостро на бік, і на невеликому рівному клаптикови берега забілів новенький млин, ясний, весь ніби жовто-помальований. Під вербами дотлівало багаттє. В жару стояли здорові горшки. Кругом багаттє вешталось і поралось молодиці. Ціла юрба дітей стояла здалеки і дивилась на ту картину: друга юрба купала ся та хлюпала ся під вербами. В чистому повітрі запахло смалятиною, важким духом вареної та печеної страви. Недавно порожній закуточок підживнив ся, повеселійшав.

Коні підкотили екіпаж під млин. Залисніла смуга Росі, темно-синя, як небо. На дворі було так тихо, що й лист на вербах не ворухив ся. На прогалині між крутими горбами стояла важка духота.

О. Артемії зліз з екіпажа. З темних, аж чорних, одчиняних дверей висипались люди і стали на ганку між двома

стовпами, штучно повироблюваними. Лесько, причесаний, чепурний, в синьому суковному жупані, підперезаний зеленим поясом, перший підступив за благословенням до батюшки; за ним прийшов дід Яків, а далі приступили Марченки. За ними вийшов майстер, що ставив млин, високий, сухий, але дужий дід з корсунських міщан. Перегодя з млина вийшов вчитель та управитель. Ватя ждала, що от-от за ними вийде з млина писар та Леонід Семенович, але їх не було. Вона переглянулася з матір'ю.

— От тобі на! Чого-ж це я прийїхала на якийсь обід у якийсь млин? Не вже для діда Якова? — думала Ватя, здоровкаючись з вчителем та з управителем: — і на віщо я прибиралась та аж тричі причісувалась, аж руки в мене дрижали? А може він ще приїде, може опізнив ся. Мабуть писарша і досі чепурить ся перед дзеркалом... А! — противна писарша.

— Гарний млин вийшов! Тільки вузька гребля в вас, — сказав о. Артемії і пішов оглядати лотоки, колеса та греблю.

Гребля була і справді вузька і вила ся через річку, неначе велитенська смугнаста гусінь, загнула ся од лотоків дугою, впала на здоровий камінь серед річки, перелїзла через камінь, ще раз загнула ся, вибираючи мілке та кам'янисте місце, заросле лозами, і неначе засунула на другому березі голову в очерет та в лози. По один бік греблі смугою стремів сьвіжий тарає, неначе колючки на їжакови; по середині жовтіла смуга сьвіжої насипаної жовтої глини, а край води зеленїла смуга дерну, котрою була обкладяна гребля од кінця до кінця.

Воду в лотоках спинили заставками. Рось вище греблі налила ся, сповнилась і підтопила довгий рядок зеленої лози понад берегом. Лоза їрляндою вила ся, неначе виринала з води.

— Ой душно тут на сонці! — сказала Сусана Уласівна. — Доки ми будемо тут пекти ся? Ти Ватю загорюш.

— А справді ще загорю, — обізвалась Ватя, закриваючись од сонця парасолькою: — ходім у млин, або в заїтїнок під верби, бо не видержу на сонці. Їй Богу, зато го спечу ся.

Обидві вони попростували до верб і хотїли сховатись в тії в зелених пологих городах. Коли несподівано за горбами

загуркотів віз і зза горбів вискочила пара баских коний. Вата вгляділа на возі писаря, писаршу і Леоніда Семеновича. Вона почервоніла і почула, що на неї ніби сонце синнуло усім своїм промінцем, пекло в груди, пекло в лице, в щоки...

Коні спинились. Леонід Семенович проворно скочив з воза, в одну мить скинув з себе білий доріжний балахон, підбіг до дам, скинув бриля і привитався дуже привітно.

— І ви тут, Валентино Артемівно! От де я несподівано стрівся з вами! — сказав Леонід Семенович.

— Це ми виїхали сьвятити млина, — промовила Сусана Уласівна.

— То це виходить, що й я приїхав сьвятити млина та ще аж з другого села в чужу парафію, — промовив Леонід Семенович.

Щідійшов писар з писаршею і привитались. Вата подала писарші руки і на радощах поцілувалась з нею. Писарша взяла це за добрий знак для свого брата і повеселїшала.

— Та це ми вволили волю діда Якова, давнього нашого старости. Це він нас запрохав на посьвячіннє свого млина. Ми приїхали, щоб не зневажити нашого старого знайомого, а то дід ще й розсердився-б на нас, — говорила Вата.

Од купки молодиць, що стояли коло багаття, одрізнілась одна бабуся, приступила до Сусани Уласівни та до Ватї і привиталась до їх. То була дїдова Якова жінка, Маруся, стара-престара, але ще жвава.

— А що, Марусе, не перестоїть часом ваш обід? — спитала в баби Сусана Уласівна.

— Ой, серденько! Коли-б уже швидше сьвятили млина, бо їй Богу моему, обід перестоїть: курка перепечеться, порося пересмажигься, — бідкалась баба.

— А що, бабуся, добрий обід зготували? А я оце аж з другого села зачув носом, що в вас на дворі варять обід, та й приїхав до вас на обід, — жартував Леонід Семенович.

Бабуся засьміялась.

— То й просимо, коли ваша ласка, до нас на обід! — сказала бабуся.

Але баба зараз втішилась. Батюшка пішов у млин. За ним сьлідком уся громадка неначе пірнула в темні одчиняні двері. Юрба дітий прожогом кинулась до млина і її неначе поглинули чорні двері.

— Ходім на посв'ячінне, а то якось ніяково тут балакати, як люди молити муть ся, — сказала Сусана Уласівна і пішла до млина.

За нею пішли усі, навіть молодичі покидали горшки на жару і пішли в млин. Коло горшків зістала ся одним одна баба Маруся.

Сусана Уласівна з дочкою увійшли в млин; за ними вступив Леонід Семенович. В млині після ясного гарячого світу було ніби зовсім по-ночи. Настала тиша. Усі замовкли, тільки чути було, як вода тихо дзюрчала, прориваючись через заставки та спадаючи на колеса, та десь булькотіла, падаючи в дірки на лотоках, неначе вода наливалась в здорову тикву...

Серед млина стояв стіл, накритий білою скатеркою; на столі стояла здорова кропильниця з водою з чотирма приліпляними навхрест свічками, лежав хрест та чорніло кропило. Дід Яків засвітив пучок свічок, поприліплював їх до стін кругом млина і в темних кутках. Марченко поліз по сходах до каміння і поприліплював свічки до ківшів. В млині блищало одно невеличке віконце коло порога, звідкіль лив ся матовий блідий пучок світла на довгий ряд столів для обіда, застеляних скатертями. Людий найшло чимало. Діти позбігались, повилазили на верх до ківшів і стали довгим рядом з краю, неначе на хорах. Коло стіни в темному кутку стояло шість мішків з пашею. Маленькі дівчатка ще до церемонії посідали на тих мішках і сиділи нерушимо, дивлячись на церемонію, неначе виточені з каміння статуї. Тихий світ лив ся через віконце, а в низу під каміннями через шестірні та колеса проривались низом пасма білого, синюватого од води світла через двоє вікон, ще не заставляних валами коліс. Серед сутінків білого світла ясно світились запалені свічечки по стінах та в горі по ківшах.

Дід Яків приніс до столу пучок засвічених свічок та вязоку квітчастих хусток. Він обгортав кожну свічку хусточкою і подавав о. Артемієви. О. Артемії передавав їх майстрам. Майстри стали півколом коло стола з свічками. На білому столі заграва жовтий світ од свічок, як у вечері. Почало ся посв'ячінне. До дяка пристали співати вчитель та обидва Марченки, котрі співали на крилосі. Хор заспівав тихо, півголосом, так тихо, що через спів було чути, як на колесах дзюрчала та булькотала вода.

— От же я рада, що поїхала в млин, — тихо обізналась Ватя до Леоніда Семеновича.

— А справді картина тут вийшла дуже оригінальна і не без естетики. Міні здаєть ся, що це ми зайшли в якісь давні римські катакомби і несподівано натрапили на якусь дуже давню службу божу, — обізнавав ся Леонід Семенович.

— А міні здаєть ся, що я на якійсь оригінальній опері чи балеті. Так і жду, що оті діти на хорах, то якийсь оригінальний хор, що от-от десь заграє отам за колесами або за ківшами потайний оркестр..., — шепотіла Ватя.

— А як би то засьпівали в опері оті майстри, що стоять кругом стола з свічками, або отой старий високий майстер, що стоїть спереду... неначе якийсь іспанський тореадор?... От заревів би басом, незгірше справжнього тореадора, — шепотів Леонід Семенович.

Ватя глянула на старого майстра і трохи не зареготалась на весь млин. Вона мусіла затулити долонею рота, щоб не приснути од сьміху.

— Ну, цей тореадор вже надто старий для своєї ролі. Наш дяк більше-б годив ся для тієї ролі тореадора, — говорила Ватя.

— О, цей утнув би до гапликів, нема що й казати, — говорив Леонід Семенович.

— Але що там не говоріть, а це картина дуже гарна. Я розумію її естетичність і дуже рада, що приїхала до цього млина, — говорила Ватя.

— Який оригінальний сьвіт переливаєть ся скрізь! — додав Леонід Семенович.

А сьвіт і справді переливав ся по млинї дуже ефектний. Через одчиняні двері лив ся знадвірний ясний, гарячий, соняшний сьвіт, розходив ся по млинї, ширшав, падав по групі молодиць коло порога і неначе тонув десь в масі плечий та голов, квітчастих хусток на головах, та білих сорочок. Ясний сьвіт скобзав ся по лицах, по щоках молодиць, по чорнявих загорілих дідах та чоловіках, на котрих з боку сягав блідий одлиск од маленького віконця. А там далі в темних закутках блищали по стїнах свічечки: діти на мішках мріли в сутінку, неначе намальовані на темному фонї картини в спокійній, нерушимій, неначе застиглій, позї. Рядок дітей мрів в горі коло ківшів, освічений з низу тихим сплюватим одлиском. Золотий

хрест на ризах на плечах горів і блищав так виразно, неначе серед темряви на його впав промінь сонця.

Недовга церемонія скінчила ся швидко. О. Артемії взяв кропило і покropив ним млин на чотири боки. Люди завуршились і сунулись цілувати хрест.

— Вода полилась через греблю! — хтось загомонів з дверей.

— Вода пішла через греблю! Пускайте мерції млин! — пішло по млину.

— Батюшка, кропіть мерції лотоки та колеса! — заговорив дід Яків.

О. Артемії вхопив хрест та кропило і швиденько вийшов з млина. Дід Яків вхопив за вушка кропильницю і насилу догнав батюшку. Усі рушили з млина. Діти неначе посипались з гори од ківшів по сходах. В млині підняв ся шум. Вода і справді вже затопила половину греблі, поняла зелену смугу дерну і просисалась в глиняну смугу. Саме серед греблі вода полила ся через верх, впала на плинковатий камінь низче греблі і бризкала фонтаном навкруги каміння.

— Вода вже заливає Мартинків огород, от-от дійде до грядок картоплі! — крикнув один чоловік.

І справді з Росії вода вже полила ся в течію, коло котрої варили обід. Ще година, і горшки стояли-б в воді, а печене порося та кури попливли-б за водою. Поза вербами вже лисніло тихе, ясне плесо, в котрому одбивало ся зелене гілля. За Росею залиті ряди лози ледві виглядали з води.

О. Артемії покropив лотоки та колеса. Заставки підняли. Вода шубовснула на колеса. Колеса закрутились. Млин загуркотів.

— От і оркестр до опери! — сказав Леонід Семенович до Ваті.

Зайві люди розійшли ся; прохані на обід увійшли в млин. Майстрі поставили на углах довгого стола товсті колодки і на їх поклали дошки. Дід Яків попросив гостей сідати за столи. О. Артемії та пани сіли з одного краю стола; майстрі та гості з селян посідали з другого краю. Ватя сіла попліч з писаршею, а коло Ваті примостив ся Леонід Семенович. Рядом з ним сів майстер. О. Артемії посадив діда Якова та голову поруч з собою. Другі спілсьники не сідали за стіл і порядкували, ходячи кругом стола. Молодиці почали ста-

вити тарілки, поклали ножі й виделки. Кругом стола на краях постлали довгі рушники для втирання губів та рук. Дід Яків накраяв скибок хліба цілу гору, а Марченки та молодиці розносили і розкладали кругом стола. Поставили пляшки з горілкою, з наливкою та з пивом.

Лесько налив чарку, взяв у руки і почав приказувати:

— Дай же, Боже, щоб млин пішов нам на руку, а нам, і вам майстрам, пошли, Боже, щастя та здоров'я! А вам, батюшко, спасибі, що посвятили млина і не поцурались нашого хліба-соли!

Лесько випив і почастував батюшку. Батюшка встав, промовив маленьку промову і поздоровив хазяїнів з новим млином. Чарка пішла навкруги. Сусана Уласівна мусіла випити пів чарки, щоб хазяїни не обідились. Подаючи чарку Ваті, Лесько засьміяв ся.

— Мене поминайте, — сказала Ватя: — нехай за мене випе панич: панни не пють горілки, не так, як дівчата.

— А може хоч трошечки пригубите: тут же все свої люди, чужих нема. Випийте хоч пів чарочки! — просив Лесько.

— Ще випю ся та й буду п'яна. Ні, нехай вже випе за мене панич, — одмагалась Ватя.

— Як панич, то й панич! Я до торгу й пішки, — сказав Леонід Семенович, взявши чарку з Ватиних рук і випивши до дна, махнув чаркою в гору. Краплі впали на стіл.

— Це щоб і на сльози не зіставалось! — сказав Леонід Семенович.

— Це добрий знак. На що ті сльози здали ся людям, — обізвав ся дід Яків.

Усі сиділи мовчки. Майстрі й рота не роззявили. Говорили тільки о. Артемій та Лесько. Подали на закуску варену рибу, а пісьля риби — борщ. Чарка знов пішла кругом стола. Усі повеселійшали, стали сьміливійші й розговорились. Майстрі й селяни перестали перемонитись і почали й собі говорити стиха. Усі говорили, щось розказували, і один другого не слухав, а провадив своє. Матушка тільки пробовала кожної страви і не їла. Ватя почувала, що в неї на радощах пропав апетит. Леонід Семенович був голодний і без перемонії уплітав борщ, аж за вухами лящало. Як подали печене порося, він навіть закотив рукави по-простацький.

Ватя, глянувши на його, і собі розохотилась і почала

здавати з себе простеньку дівчину. Вона й собі позасукувала рукави, поклала на тарілку шматок поросяти з начинкою і почала їсти ніби з великою жадобою. Але вона прикидалась: апетит в неї зовсім пропав. Вона й забулась, що сидить в млині за одним столом з мужиками, з якимись майстрами. Оригінальність картин, гарна, ясна, весела година, присутність молодого панича, все це розважило її й розвеселило. Вона стала сьвіжа на лиці, надуховляна коханнем.

— А ви за вакації таки добре поправились, — обернула Ватя до Леоніда Семеновича і глянула йому просто в вічі.

Леонід Семенович і справді поповнівшав. Щоки стали вирівнюватись і наливатись. Гарне чоло з високими бровами, незагоріле і блискуче, біліло в сутніні. Леонід Семенович змужнів і неначе трохи підріс.

— Цілі вакації байдики бю без роботи. Хоч не хоч, то поправиш ся. От поїду до Кііва, то прийдець ся за роботою схуднути та змарніти, — сказав Леонід Семенович.

— Ви щасливі, що в вас є робота та ще й наукова. А я-б і працювала коло науки, та горенько, що жіночих курсів нема, — сказала Ватя.

Це вона сказала так собі: вона не дуже любила науку і, хоч би ті курси й були, вона-б на їх не пішла.

— То можна й дома завести курси, коли ви любите науку, — сказав Леонід Семенович.

— На який спосіб? — спитала Ватя.

— Накупіть книжок, та більше наукових та й вчіть їх потрошку, помаленьку. Але, сказати правду, і нам не дуже подобаєть ся підриватись коло науки. Вже аж надто її багато в нас. Я-б любив науку, як би її було в-двоє менче. Чи то мало в нас таких, що працюють коло науки ради шматка хліба, а не для науки.

— Коли в вас є які наукові історичні книжки, то будьте ласкаві, дайте міні. Я маю доволі вольного часу і буду собі читати. Я все коло того господарства. Робота користна, але дуже монотонна, — сказала Ватя.

Але не знов говорилося так собі. Ватя мадо дечого робила в господарстві і часом не хотіла постирати порошу з мебелі, за що мати нераз навіть сердилась і гомоніла на неї.

— Як подобається вам цей обід, ця обстава? — спитав Леонід Семенович.

— Сказати правду, я в-перше оце обідаю, сидячи на лаві з простими людьми... Міні це все здається дуже оригінальним і через те міні подобається. Міні все здається, що я сиджу в опері, що це грають на сцені якісь ролі майстрів, мірошників. Он, дивіться, як в тих віконцях під помостом мигає прудка вода! Як воно виходить театрально! Правда декорация! Чиста сцена в театрі!

Леонід Семенович глянув проти себе. Під помостом і справді видно було через двоє вікон вниз, призначених для валів, як вода прудко бігла, булькотала, підскакувала, пеначе одна філька догавляла другу, грала ся, бігаючи навперейми.

— В неї є природжена естетичність: все її здається театром, сценою. Може й життя для неї буде здаватись якоюсь сценою та театром... — подумав Леонід Семенович.

— Ви мабуть любите театр? — спитав в Ваті Леонід Семенович.

— Дуже люблю. Як тільки буваю в Кіїві, то з своїми знайомими доконечне хоч раз побуваю в театрі, — сказала Ватя і почала розмову про артистів й артисток.

— Чого доброго й сестра моя, сільська писарша, швидко заговорить про театр та про артистів, — подумав Леонід Семенович, уплітаючи поросятину.

Молодиці вешталась, приймаючи в столу позамазувані тарілки та ставляючи на стіл чисті. Панас Марченко, рівний станом, чорнявий, довгобразий, з чорними очима порядкував коло столу, наливав в чарки наливки, в стакани пива. Розмова ставала все голосніша. Старий майстер, сидячи поруч з Леонідом Семеновичом, оповідав йому, де він ставив млини і як ставив, але Леонід Семенович мало його слухав. Дід Яків, випивши кілька чарок горілки, почервонів на виду. На йому була одягнута важка свита. Піт аж котив ся потьоками по його щоках, бо в млині стояла духота.

— Та скіньте, діду, свиту! Он з вас піт аж крапає! — говорила до діда Сусана Уласівна.

Але дід свити не скинув, хоч очевидячки терпів велику муку. Він тільки обтерав долонею свою мокру, порепану шию.

Після печені молодичі поставили на стіл локшину з мо-

локом, а далі на закуску подали озвар. Ватя набрала собі в тарілку озвару і їла ніби з великим смаком, але це в неї виходило дуже робляно. Обід наближався до кінця. Усім було душно, усі аж умлівали од духоти. О. Артемії взяв чарку і підняв у гору.

— Дай же, Боже, щоб ваша спілка була мирна і жила в ладу та в мирі, не так, як та, що держить старий млин, — промовив о. Артемії.

Усі засьміялись. Усі знали, яка колотнеча, яке змаганне коїлося між спілльниками старого млина, котрі тільки те й робили, що змагались та позивались.

— Ні, в нас цього не буде! Ми люди мирні, — обізвався Лесько.

— Дай, Боже! — сказав писар; — то й нам в волости буде менше роботи.

О. Артемії встав за стола і подякував хазяїнам. Усі заворушилися і встали. Ватя і Леонїд Семенович і собі встали і вийшли з млина.

— Ходім подивимся на греблю! — сказав Леонїд Семенович до Ваті; — тут така духота, що й дихати трудно.

— Ходім проходимось, бо я дуже засиділась на млинових креслах, — сказала Ватя і засьміялась.

Вони пішли по греблі, ступаючи з самого краю по сухій смужі глини та піску. Серед греблі вода пролизувала рівчак, в котрому ще стояла вода. Леонїд Семенович перескочив через воду і подав Ваті руку. Вона вхопилась за його руку і легенько й собі перескочила. Обоє вони перебігли греблю і вибігли на пригорок, а потім вийшли на рівну луку. Лука стлалася, як скатерть, понад берегом закрученої річки, а по другий бік луки стояли кручі та круті гори. Ватя і Леонїд пішли по зелених луках, забувши, що о. Артемії та Сусана Уласівна ждали їх на ганку коло млина. Луки повилися низом. І панич і панна, побравшись попід руки, пішли стежкою поза лозами і счезли з очей.

Ватя була незвичайно рада, зіставшись на самоті з Леонїдом Семеновичом. Вона почутнювала його гарячу мужню руку під своєю рукою і готова була йти з ним далеко, готова була гуляти хоч до вечора. Пробувши довго на селі і давно не бачивши паннів, Леонїд Семенович був радий побалакати з Ватею й позалицятися до неї. Він розмовляв з нею з ве-

ликою охотою. Ваті здало ся, що в його розмові стала примітніша щирість, виявляла ся більша симпатія до неї, ніж попереду. Вона так бажала почути од його слово любови, слово кохання... Час був такий добрий. Сонце наче сьміяло ся радісно. Вода мліла в берегах синіми фарбами. Ваті хотіло ся говорити про коханце, про свої гарячі почування, говорити і впиватись тією солодкою розмовою без міри, без краю. Тиха на вдачу, непрворна і ніби байдужна, вона затаювала в своєму серці палкі з-роду почування, затаювала серце гаряче, як було гаряче й некуче те сонце, що обливало її огнем на безвітрі.

— Який тут простір на ціх рівних луках, між півкругами гір! Яке гарне місце! — говорив Леонід Семенович.

Ватя і не глянула на ті луки, неначе їх і не бачила. Вона тільки чула його голос, дзвінкий аж трохи різкий, і мовчала.

— Кажали ви, що вас нудьга бере на селі. Тепер і я, пробувши два місяці на селі, розумію, що ви казали правду. І мене вже нудьга бере, хоч і я зріс на селі, а мій панотець з простих селян. Як стріну ся з просьвіченим чоловіком, то в мене аж душа радіє. Одбив ся я од села... — почав говорити Леонід Семенович.

Ватя тепер тільки почала прислухуватись і ловити тямок його розмови.

— Я не люблю села. Я по своїй вдачі мійська людина. В місті менче клопоту; нема там цього клопотливого сільського господарства, тих поганих волів, овець, свиний, курий, гусий, — сказала Ватя.

— За теж в місті коні добрі, хоч нема волів та овець, — сказав Леонід Семенович.

— От коні я люблю та ще й добрі, прудкі. Я люблю прудку проїздку, так щоб коні летіли, як птиці, щоб дух захоплювало, — сказала Ватя.

— Панотець оце дав міні, щоб навідатись до сестри, пару робочих шкап, і я насилу допхав ся до Горобцівки. Од ціх коний не захопить духу, — сьміяв ся Леонід Семенович.

— Чи давно бачились з Антосею? Як вам подобаєть ся Антося? — спитала Ватя якось несподівано і скоса глянула на Леоніда Семеновича.

Йому стало ніяково; він замішався і не зразу одповідав.

— Так собі... Весела й проворна... і щира людина. Ви любите її? Вона ваша приятелька? — спитав Леонід Семенович.

— Так собі... добра сусіда й знайома, — знехота обізвалась Ватя: — міні здалось, що вона вам подобається.

— Подобається, як усі гарненькі, проворненькі панни, — сказав Леонід Семенович. — От тепер я знаю, що міні гарно з вами оттут гуляти.

Ваті стало легше на душі. Вона зраділа і з великою цікавістю ждала, чи не признається він в своїх почуваннях до неї. Але Леонід Семенович мовчав. Ватя трохи обідилась.

— Чи не час нам вертатись назад? Папа й мама мабуть ждуть мене та сердяться, — помовчавши обізвалась Ватя.

Вони повернулись назад і пішли по траві, по густому баділлї, що росло попід лозами. Од потоптаних та помятих польових васильків пішов гострий дух. В Ваті од того духу, од спеки, од свого почування почала морочитись голова.

Леонід Семенович скинув капелюх. Духота в березі стояла страшна. Ватя непримітно прикрила парасолькою Леонїдову гарячу голову. На його щоках виступили румянці. Вона почутнювала його гарячу руку під своєю рукою: його рука палила її ніби огнем.

Леонід Семенович постеріг, що вона його любить, але він прислухався до свого серця і почув, що не може одповідати на її гаряче почування. Ватя його заінтересовала тут на селі, серед сільської тиші та спокою, але те почування не глибоко прийнялося в його серці.

Вони зійшли на берег річки. За річкою вони побачили, що о. Артемії, Сусана Уласівна, писар з писаршею сидять на ганку млина і балакають з людьми. Ватя потихеньку ввійняла свою руку зпід Леонїдової руки: вона боялась сільського поговору.

Сусана Уласівна махнула парасолькою до Ваті.

— Он мама мене кличе. Мабуть час вертатись до дому, а я оце загулялась з вами.

— З вами гуляти нескучно, та шкода, що нам недовго прийшлося погуляти, — сказав Леонід Семенович.

— Приїдете до нас, чи просто вернетесь до дому? — спитала в його Ватя, йдучи через греблю.

— Спасибі вам! Коли я вам не обрид, то приїду, — сказав Леонід Семенович.

— Ви міні обридли! — аж крикнула Ватя. — Чого-ж це вам так здалося, що ви міні обридли?

Вона трохи не проходила сказати, що любить його, але її несміливість за часу її вдержала. Тим часом її хотілось допитатись в Леоніда Семеновича, чи вона подобається йому. Вона наводила його на ту думку.

— Хто його зна... Часом здається, що ти не обрид людям, а потім виходить, що й обрид, — плував Леонід Семенович: — бачите, людей трудно вгадати.

— Ми усі будемо дуже раді, як ви будете навідуватись до нас частійше. Папа вже старий чоловік, але радий гостям і таки любить побалакати з ними про політику.

— І таки добре настирається з тією своєю політикою! — подумав Леонід Семенович.

— От вже й кінець нашій гулянці. Он мене ждуть! — якимсь смутним голосом заговорила Ватя, і в її голосі почувалась дрижача жалісна нотка. В її вдачі було багато прирдженої журливости.

— Час нам до дому! Прощайте! Спасибі вам за хліб за сіль! — говорив о. Артемій до господарів.

— Та й вам спасибі, що потрудилися та побалакали з нами, — дякував дід Яків.

О. Артемій сів в екіпаж, рядом з ним помістилась Сусана Уласівна. Ватя розпрощалась з усіма і сіла проти матері.

— Приходьте-ж до нас! Не забувайте нас! — крикнув о. Артемій з екіпажа до Леоніда Семеновича.

Панич скинув капелюх і поклонився, не спускаючи очей з Ваті. Ватя вловила його гострий погляд і одповідала поклоном йому одному. Коні шарпнули і сховались за крутою поворотною.

Уся компанія вернула ся ще до млина і заново сіла за столи. Дід Яків тепер скинув свиту. Чарка знов пішла кругом стола. Молодиці й собі сіли за стіл коло писарші. І вчитель, і писар, і панич і навіть писарша не минали чарки... і нагулялись в млині до схочу...

— Якби ваш млин молот так добре, як оце ми сьогодні перемлинували пляшок та чарок, то з його вийшов би добрий млин на всю околицю, — сказав всьмішки вчитель.

— От вже вмієте сказати й приказати! — сьміяв ся Лесько.

— Чом ти не попросила Леоніда Семеновича на завтра на обід? — тихо спитав о. Артемій жінку, вертаючись до дому.

— Буде багато чести задля його. Скаже, що наби- ваємось, і нас, борони Боже, піднімуть на сьміх. Нехай він пристає до нас, а не ми до його, — сказала гордо Сусана Уласівна.

— Роби, як хочеш, але як він сьогодні ввечері не прийде, то прийде завтра вранці; а як прийде вранці, то треба попросити на обід, — говорив о. Артемій.

— Як прийде завтра, то й зоставимо на обід, — обізва- лась Сусана Уласівна.

— А! — цмокнув о. Артемій і аж за голову вхопив ся обома руками, неначе в його несподівано заболіла голова: — адже-ж в нас і вино вийшло, і кращої горілки нема! Прий- деть ся бігти до Корсуня за вином та за горілкою, — гово- рив о. Артемій.

— То й побіжиш. Треба й сьвіжого мяса взяти на борщ, — сказала Сусана Уласівна.

О. Артемій закрутив ся в екіпажі, неначе йому заму- ляло. Він трохи не гукнув на погонича: навертай на Корсунь.

Вата слухала цю всю розмову і вже неначе ждала до себе в гості Леоніда Семеновича. Коні вскочили в двір, а її здавалось, що Леонід Семенович от-от прибуде до їх.

Вона вбігла в кімнати якась ніби заклопотана. В неї десь узяв ся потяг до порядкування, несподівано прокинулась охота до хазяйнування, прокинулась дрімаюча енергія. Вона прибігла до дзеркала, оглянула себе кругом, подивилась на своє зачервоніле лице, похалом скинула капелюх, стягла з рук тісні рукавички так швидко, що вони аж затріщали, і кину- лась прибирати в покоях. Все здавалось для неї не на місци. Вона вхопила рушничок і почала стирати пил з мебелі, з пя- ніна, одчинила кришку п'яніна і витерла його в середині, по- перекладала і поскладала симетрично ноти на столику, бігала, вешталась.

— Як хазяїнче! Аж ось коли припала охота до господарства! Тоді як жених на поріг ступає! — думала мати, дивлячись на дочку і стиха осьміхаючись.

— Мамо, чи наш самовар вичищений? Як подасть наймичка самовар такий чистий, як горщик, ото буде сором! — говорила Ватя, і вона сама побігла до пекарні і подивилась на самовар.

Самовар був не дуже блискучий. Ватя нагнала наймичку і загадала чистити та шарувати самовар.

— Щоб міні самовар лиснів, як золото! Чуєш? — гукнула Ватя на наймичку і кинулась до дзеркала, щоб перечесати й заново позаплітати свої коси.

Попоївши добре на обіді, старі одіклали обід на пізню годину. Обідали пізно, а Ватя сиділа за столом і тільки ложку вмочала. Апетит в неї пропав, неначе вона загубила його або в млині, або десь на греблі.

— Вже затого й вечір буде, а панич чомусь не приходить, — сказав о. Артемії лежачи на канапці і повіхаючи.

— Мабуть його сьогодні й не буде, — обізвалась Су-сана Уласівна.

— Може й не прийде сьогодні, як у млині було „велике возливання Бахусови“. Мабуть слить десь в писаря в клуні на сні. А тим часом треба його ждати... Не можна вириватись до Корсуня. Може візьме та й прийде ввечері. Ото, бідна моя голівонько! Побіжу вже завтра раненько до Корсуня за вином. А подай міні, Ватю, газету та окуляри! За тим млином не встиг і газети перечитати.

— А може й прийде ще й сьогодні! — говорила Ватя, подаючи батькови газету. — Може прийде, прийде: доконешне прийде! — думала Ватя і ждала, ждала та все в вікно на двір заглядала.

Наймичка внесла самовар і поставила на столі. Самовар аж сяв. Ватя застелила стіл чистою найкращою скатеркою, погарячіла й повитиряла стакани, пороставляла їх на блюдечках рядочком. Все вона розіклала на столі гарно, симетрично, та все виглядала в вікно. А Леоніда Семеновича не було.

Вже й чай випили. Ватя кинулась прибирати на столі, помила стакани й блюдечка, знов поставила їх рядочком. Стакани чисті, чисті аж сяли, а панич не приходив. Ватя зітхнула,

пішла до гостинної, сіла за п'яніно і почала награвати тихі, сьпівучі мелодії, щоб заглушити свої почування. А серце ніби не слухало тих мелодій і говорило своє.

Вже й сонце сіло, і вечір настав. Ватя пішла в садок, пішла до ставка, кинула оком на широкий став. І та картина нічого не промовила до Ваті, неначе вона її й не бачила. Її думки були далеко од садка, од ставка. Її думи літали понад зеленими луками, понад річкою, де вона гуляла з милим. Вона неначе почутнювала його гарячу руку під своєю рукою, неначе чула його дзвінкий голос...

Цілий вечір вона прогуляла по садку, ходила, сьвітом нудила; цілий вечір ждала. І ні на одну хвилину не покидала її думка про милого. І нерви втомились, і ноги забоділи, і серце щеміло та нило, та все ждало.

Ватя передумала, ходячи по садку, усю розмову з милим, усі слова, які він промовив до неї, гуляючи по луках, як прощався з нею, як кинув на неї останній погляд, ласкавий, веселий, чаруючий. І її думки вже полетіли вперед, в будуччину.

— Куди він заїде? Куди він завезе мене? В який край, в яке місто?

І її фантазія, розбуджена читанням повістей та усяких французьких романів, натруджена од недавньої гулянки, понесла її думи, неначе на крилах, в якийсь инчий край, в якийсь невидане місто. І той край уявлявся для неї розкішним, і місто здавалось для неї великим, багатим. От перед нею неначе майнули якісь улиці з розкішними палацами. На їх снує багато публіки, убраної, веселої. От майнули якісь веселі сади з пишними зеленими алеями. Десять за зеленими вітами, в гушавині лунають мелодії оркестри. Скрізь людно, весело. От ніби настав вечір: в саду горять огні; скрізь ясно, весело, людно. Вона гуляє з милим, побравшись попід руки, слухає чудові сонати. От вони нагулялись, вертають ся до дому тихою ходою, не хапаючись. Їх кімнати чисто прибрані, мійські, з гарною обставою. В покоях сьвітло. Вона сідає з милим за стіл коло самовару. Вони в-двох в цілому домі; нігде не чути ні живої душі. В одчиняне вікно видко небо, засіяне зорями. Здалеки долітають завмираючі гуки музики... Вона дивить ся на милого й не намилиуєть ся ним...

Якийсь неначе рай увиджуєть ся її в фантазії, заколисаний тихим, одностайним сільським життєм.

— Ватю! Ватю! — загукала на неї мати в одчиняні скляні двері: — а йди вже вечеряти! Ото загулялась!

Ватя неначе прокинулась од своїх дум і примітила дійсне сільське своє життє, дійсні свої обставини. Вона аж розсердилась на маму, що сполохала своїм гуканнем її золоті мрії.

— Ох мрії мої, мрії золоті! Коли-б ви справдидись в моєму житті! — думала Ватя, ступаючи важкою ходою на східці ганку.

— Завтра вдосвіта побіжу я до Корсуня по закупки, — сказав о. Артемії, сидячи за вечерою.

— Чого-ж вдосвіта? Хіба до Корсуня далеко? Встанеш в пятій годині, як звичайно встаєш, то й встигнеш, — сказала Сусана Уласівна: — на пізній обід як раз буде добре.

— А вже завтра панич прийде. Що прийде, то прийде, — обізвав ся о. Артемії: — здаєть ся, Ватю, ти йому припала до вподоби.

Ватя сплахнула й почервоніла, як маківкє.

V.

Другого дня о. Артемії встав раненько, звелів запрягти коні і, мов вихор, вилетів з двору, та й поїхав до Корсуня.

В Корсуні були одчиняні тільки різницї, як о. Артемії приїхав у місто. Жиди ще спали. Купивши мяса, о. Артемії пішов до винного погребя. Погріб був зачиняний і замкнутий. О. Артемії побудив жидів, набрав вина та доброї горілки, забіг в кондиторську за паляницями та пирожним чи тісточками, накупив ласощів на десерт і задумав ся.

— Чи не забігти-б на часок на вокзал? — подумав о. Артемії. Але він глянув на годинник. Поїзда треба було довго ждати і гаяти надаремно час. О. Артемії аж зітхнув.

— Може-б забігти до о. Сави? — майнула в його думка: — може-б почув яку новину. О. Сава певно їздив до Кііва, був в консисторії... Але... до о. Сави треба звертати в бік... Далеченько.

О. Артемії знов зітхнув, але вже важче і подумав:

— Ат... Забіжу по дорозі хоч до о. Порфирия, хоч на часок. Наплю ся чаю і може щось нове почую.

Він скочив на віз і крикнув до погонича: — Поганяй!

Погонич знав порови свого батюшки і пустив коні скоком.

Швидко віз підкотив під двір о. Порфирия. О. Порфирій жив на мійський лад, бо не господарював; він ще спав, бо було ще рано. О. Артемії прожогом кинув ся не на парадний прихід, а з двору, через пекарню і влетів в кімнату. В кімнаті було тихо, і по всьому домі було тихо, неначе нікого і в домі не було.

— Чи виїхали уєї куди в гості, чи що? Чого це так тихо в домі? — подумав о. Артемії.

Він одну хвилину постояв, кинув очима на позачиняні двері, а далі раптом одчинив двері і потрапив в спальню о. Порфирия. О. Порфирій спав аж хріп на всі застави. Коло ліжка на столичку стояла лампа і валялась розгорнута книжка. Вікно було завішене густою завісою. В кімнаті стояла сутінь.

— Чи це ви й досі спите? — ляснув на всю кімнату о. Артемії.

О. Порфирій кинув ся, з просоня підвів ся й сів. Його очи виявляли переляк.

— Ой, Боже мій! Що там таке? — говорив він якимсь задавляним, напів сонним, голосом.

Ха, ха, ха! — зареготав ся о. Артемії. — Чи це ви й досі спите? Гляньте, як уже високо сонце підбило ся в гору!

— І носить його ледащо вдосвіта десь по Корсунях! — думав о. Порфирій, протираючи сонні очи.

Він проти волі пригадав, як о. Артемії вже раз налякав його в ночі. Це було в осени. О. Порфирій вже був тоді погасив сьвітло, ліг в постіль і задрімав. Коли хтось несподівано застукав у вікно та так здорово, що аж шибки задрвеніли. О. Порфирій лупнув очима: знадвору проти вікна стояла якась висока, патлата постать і стукала в вікно. Йому здало ся, що то злодій добиваєть ся до хати.

— Отче Порфирій! Чи ви спите? — загукав голос під вікном; — а встаньте на часок та одчиніть!

— Що воно за проява стоїть під вікном? Певно хтось на селі нагло заслаб, та це мене кличуть сповідати та причащати слабого. Але думка про злодіїв все таки не покидала о. Порфирия.

— Хто там? Чого тобі треба? — спитав він, підступивши до вікна.

— Та це я, о. Артемії! Їду з Корсуня та й забіг до вас на часочок: маю цікаву звістку! — гукав за вікном о. Артемії.

— А бодай тебе! Потрібна міні твоя цікава звістка. Розносив ся з нею, як старець з писаною торбою, — думав о. Порфирій і пішов одчиняти двері.

О. Артемії вступив у хату і приніс таку звістку, що один з київських протопопів помер, а другий овдовів, а одного сусіда скинули з благочинного.

— Чи в вас готовий самовар? — спитав о. Артемії в господаря.

— Цевно готовий. Ось зараз питаю в клюшниці, — говорив сонним хрипким голосом о. Порфирій, накидаючи на себе кафтан на бпашки і виходячи в столову, де вже стояв на столі самовар.

— Вже готовий. Прошу до столової, а я тим часом вмю ся та трохи причепурю ся, — говорив о. Порфирій.

О. Артемії вступив до столової. Ключниця увійшла і налила йому стакан чаю. О. Порфирій халком вмив ся, причесав на швидку руку свої коси рідким металічним гребінцем, перехрестив ся, прочитав на ході „Отче наш“ і ввійшов до столової.

— Де це ви так спозаранку їздите? — спитав він в о. Артемія.

— Та це бігав до Корсуня за усякими господарськими закупками та думаю: забіжу на часок до вас та розпитаю, чи не чуть яких новинок. Ви все таки ближче живете од вокзала і... од о. Сава.

— А о. Сава вже розпочинає ставити нову церкву, — промовив о. Порфирій: — ще торік чи либонь позаторік виканючив він собі в консисторії просильну книгу, послав по селах дідів, діди нажббрали гроший, а о. Сава з нічого утвориць щось, — говорив о. Порфирій.

— Що-ж тут у вас чуть нового? — спитав о. Артемії.

— Нічого такого. В Богуславі Аврум повісив ся, — сказав о. Порфирій.

— Не вже! Ото диво! Здоровий був чоловік, зовсім здоровий; і крамницю добру мав. Царство йому небес.... —

прохопив ся о. Артемій і вже поклав пучку на чоло, щоб перехреститись. — Чи то пак він жид! Трохи не перехрестив ся за жида. Та вже де він буде на тім сьвітї — там і буде. Земля над ним пером! З якої-ж то причини він повісив ся? — допитував ся о. Артемій: — Чи не збанкрутував часом?

— Хто його знає? Не може бути: він багатенький, — сказав о. Порфирій.

— А може через свою Ривку? О, там така кокетна: вертить тими очима на всі боки. Щось воно та було там: — говорив о. Артемій і разом з тим хадав ся пити гарячий чай.

— Хто його зна!... Доктори хотіли пороти Аврума, а жиди підняли бунт: так і облягли хмарою Аврумів дім. Давали докторови сто карбованців, щоб не поров, а він не взяв; тоді вони всунули йому хабара двісті карбованців: він взяв і дозволив поховати Аврума.

— Двісті карбованців дурнички, з доброго дива! От нам ніхто не дасть двісті карбованців дурно! — говорив о. Артемій.

— А вже-ж не дасть, — сказав о. Порфирій.

— От у вас є новинки. І в мене є новинка: княгиня видає заміж за якогось доктора якусь свою троюродну небогу чи вихованицю, чи що... щось таке... що рід його Бог сьвятий знає. Оце буде вінчатись на тім тижні. Мене, хоч я й благочинний, княгиня не просить вінчати... Але я приїду і не проханий на вінчання.

— Але-ж місцевий батюшка буде гніватись, бо ви одібете од його заробіток, — насмілив ся сказати о. Порфирій.

— Чого-ж обідить ся?! Будемо вінчати в-двох, — сказав о. Артемій.

І справді через тиждень пісьля того о. Артемій набіг несподівано перед самим вінчанням до церкви. Княгинї дали знати, що приїхав благочинний. Вона мусіла попросити його повінчати свою вихованицю. О. Артемій дістав за труда двісті карбованців, а місцевий панотець тільки двадцять п'ять, за що дуже гнівав ся на отця благочинного, котрий видер трохи не з його рук чималу плату за труда.

— Та це й усі ваші новинки? — допитував ся о. Артемій, допиваючи другий стакан чаю.

— Усі, — обізвав ся о. Порфирій апатично.

— Ой час міні до дому! Треба поспішати! В мене вже єйба починаєть ся. Роботи, роботи! Ой трудівники ми, трудівники, — а користи з тих трудів, як кіт наплакав, — говорив о. Артемій.

— Та посидьте ще! Приїхали — неначе огню вхопили чи позичили. Якже ви тепер живете з своїм волосним головою та писарем? Я од своєї сільської старшини держу себе яко мога далі та осторонь, ради спокою. Нікого не зачіпаю, щоб і мене ніхто не зачіпав, — говорив о. Порфірій.

— Виходить, що наш писар порядний чоловік. А поперед гордував мною. Чи трапить ся було в мене спаш на леваді, чи треба було припинити якого лихого мужика, то він було й вухом не веде, хоч я його було й прошу, а тепер став добрий до мене. Я його, знаєте, запросив кільки разів до себе, запросив і писаршу, почаствував наливкою та добрим спотикачем, і писар став такий добрий, хоч в вухо вгай! А писарша — чудова людина! Все таки вона дочка недавно випеченого дідича, бачить ся в батька з інтелігентними людьми, набрала ся кращих манер, обтесалась, обтерлась, обшліфувалась. Дама та й годі: ще й весела до того. В моїй гостинній поводить ся з людьми зовсім, як слід. І писар вже не дивить ся на мене сторч.

— Що це таке? Попереду звав писаря антихристом, а це вже хвалить на всі боки... Щось є! Якась політика в його заходить з писарем! — подумав о. Порфірій.

— А це ми вчора съявили млина на Росі. Старшина з компанією чи з своєю спілкою давав не обід, а цілий бенкет, — додав о. Артемій: — на бенкеті була уся наша інтелігенція, навіть мою стару просили.

— А ще-ж не встигли полаятись ці спілники? — спитав о. Порфірій.

— Ні. Було-б дуже вже зарані. Бувайте-ж здорові, отче Порфірій, та й нас не забувайте! Ой, опізнив ся! — крикнув о. Артемій і, вхопивши в руки шапку, кинув ся в двері, неначе втікав, неначе птиця кулею кидаєть ся в вікно, вибіг з дому, скочив на легенький візок і побіг до дому.

Тим часом як о. Артемій справляв ся з закупками, дома в його одбував ся великий гармідер. І мати й дочка прибирали в кімнатах, звеліли вимити чистенько підлогу, повимивати чисто вікна. Поралась наймичка, поралась Сусана Ула-

сівна, а Ватя працювала з незвичайною енергією: постирала скрізь порох з мебелі, повиносила на ганок вазони, бризкала на їх з рота водою, пішла в садок нарвала квіток, зробила два букети: один поставила на п'яніно, другий на столі. Швидко в кімнатах все записніло аж засяло. Скрізь було чисто прибрано. Приїхав о. Артемій і привіз провізію. В кімнатах запанувала тиша: в пекарні почався гармідер, неначе перед якимсь празником. Там готувавсь смачний обід.

Ватя прибралась в літню легеньку сіреньку сукню, завязала шию малиноюю оксамітовою стрічкою і ждала Леоніда Семеновича. Вона трохи зблідла на виду. І палкі мрії, і тревога, і жданнє і гаряче коханнє — все це строжило її нерви. Вона то сиділа на канапі в гостинній, взявши ручану роботу для вишивання, то ходила по гостинній, то сідала за п'яніно і починала вгравати тихі мелодії, то знов вставала і заглядала у вікно

— Господи, як я перемучилась! Коли-б уже йшов! Якби краще було, щоб він мене застав? Чи за шиттєм, чи за граннєм? — думала Ватя: — краще буде, як він застане мене за п'яніном...

І Ватя одчинила п'яніно, сіла і почала награвати українські думки Завадського.

Леонід Семенович після вчорашнього бенкета спав довго, добре виспавсь, потім скупавсь в ставку і вже після одинадцятї години пішов до о. Артемія. В його таки була думка смачно пообідати в батьюшки, бо його сестра готувала зовсім таки не кухарський обід: борщ та кашу з салом.

Несподівано загавкав на дворі Рябко. Рипнули двері в прихожу. Ватя грала і прислухувалась. В прихожій почувсь через зачиняні двері невиразний шум, потім якась розмова. Було виразно чути голос о. Артемія. Ватя почувала, що її руки стиха задрижали на клявішах. Вона почувала тревогу в душі, але механічно водила руками по клявішах, ледві доторгувалась до їх. Руки торкали клявіші механічно. Усе її чуттє було направляєне на далекий шум, на далеку розмову.

В столовій затупотіли, зашаруділи. В гостинну увійшов Леонід Семенович. Ватя обернулась і її щоки спашнули. Вона була незвичайно рада і ледві здержала себе, щоб не виявити своїх радощів.

— Добрі-день вам, Валентино Артемівно! А ви все за музикою, все за поезією! Добру частину ви собі вибрали! — говорив Леонід Семенович, витаючись з Ватею.

— А що-ж більше робити молодим паннам, як не грати, співати та танцювати? — обізвав ся о. Артемії: — усьому свій час. Колись і ми грали й танцювали, а тепер вже не подужаємо танців, — сказав він обертаючись до жінки, котра вступила до гостинної поважно й гордовито: — чи правду я кажу, Сусано Уласівно?

— Була колись правда та заправіла: наше було та минуло, — обізвалась Сусана Уласівна, сідаючи на каналі і запрошуючи гостя сісти на кріслі.

Ватя сіла на другому кріслі проти Леоніда Семеновича. Вона примітила, що він трохи зблід на виду. Він і справді зблід після вчорашнього бенкету.

Може він думав про мене, як я про його, та й зблід. „Ой коли-б ти так за мною, як я за тобою!“ — несамохить прийшли її на думку слова пісні.

— Чи швидко-ж після нас вчора розійшли ся гості? — спитав о. Артемії.

— Не дуже швидко. Кропили млин довго ще після вашого одходу і кропили таки добре. Ваш сільський старшина накропив ся так, що ледві потрапив в двері, як ішов до дому, — сказав Леонід Семенович і зареготав ся.

— А дід Яків добре накропив ся, чи не дуже? — спитала Сусана Уласівна.

— О, дід Яків — це міцний дід: сидить, мовчить та тільки сопе, — сказав Леонід Семенович.

— А чарки не минав? — спитав о. Артемії.

— І чарки не минав, і за столу вийшов тверезий. Цей дід якийсь крем'яний: неначе штукований, складаний з крем'яної мозаїки, — сказав Леонід Семенович.

— Дотягне до сто років, — обізвалась Сусана Уласівна.

— А може ще й за сто перетягне, — сказала Ватя.

— Були де в гостях в ці місяці? Забавлялись? — спитала Сусана Уласівна в Панасенка.

— Був у кількох сусід та в свого батюшки. Але тепер саме настає гарячий час: скрізь робота; усім ніколи, усім не до гульні. І в нас в дома робота аж горить! — сказав Леонід Семенович.

— Бачили ся з Антосею? — спитала Ватя і допитливими очима глянула на панича.

— Стрічав ся разів зо два в гостях, — сказав Леонід Семенович.

— Все така весела та проворна? — допитувалась Ватя: — чи поправилась хоч трохи, покращала?

— Здасть ся, трошки стала повнійша, але, сказати по правді, я їй не придивив ся добре, бо вона швидко чогось поїхала до дому.

Ватя зраділа: їй неначе стало легше на душі. Вона скоса поглядала на батька і боялась, щоб він часом не виніс газети та не почав читати її гостеві. Її хотілось з ним поговорити, побалакати та ще їй на самоті. Але о. Артемії таки не забув ся про свої газети, схопив ся з стільця, побіг до столової і виніс листок газети. В Ваті аж в душі похолело.

— Ну, тепер почнуть ся-ж трактация про політику! І який дідько повидумував оті газети, щоб тільки одбивати ними паничів од паннів! — подумала Ватя. І її забажалось вирвати ту газету з батькових рук і шпурнути її за вікно.

Але о. Артемії на це не вважав і поштував гостя читанням якихсь уривків та звісток, та розмовою про політику. Але на Ватине щастє в сьвітлицю вступила наймичка і оповістила, що куми принесли хрестити дитину. Ватя була ладна поцілувати тих кумів в самісінькі уста.

О. Артемії вийшов. Сусана Уласівна трохи побалакала і собі вийшла до пекарні для якоїсь куховарської справи, а може їй зумисне. Ватя зісталась з Леонідом Семеновичем в-двох.

Леонід Семенович зразу примітив, що Ватя змінила тон: вона почала розважати гостя в ролі господині.

— Курить, будьте ласкаві! — сказала вона і дістала з пняна тютюн та сірнички, поставила перед паничем, а сама сіла на канапі, зробила собі папіроску і почала курити.

— Ви курите? — спитав в неї панич.

— Так в ряди-годи, як часом припаде охота, але регулярно не курю, — сказала Ватя.

Вона сіла серед канапи, сперлась ліктем на вишивану подушку, заклала ногу на ногу, ще їй трохи ноги простягла на бік. Вона ніби трохи лежала на канапі. Очевидячки вона позувала перед молодим паничем.

Леонід Семенович мимохіть задивився на неї. Повненька, навіть огрядненька, з здоровими, трохи втомленими очима, з примітними чорними бровами вона дуже нагадувала в тій недбайній вольній позі східних гаремних дівчат.

— А ви були де в гостях після вашого вечора, аж до бенкету в млині? — спитав в Ваті Леонід Семенович.

— Ні. Вчорашній бенкет був перший після нашого вечора, на котрому я була, — сказала Ватя, пускаючи димок в гору; — та й де його бувати? Яке наше тут товариство? Хіба ви не знаєте наших батюшок? Яка з їх веселість?

— О, не грішіть бо! Батюшки народ веселий. Міні весело в їх компанії. Мійське товариство багато не таке щире та веселе. Батюшки вміють пожартувати й посьміятись. В їх розмові багато гумору щиро-народнього, цікавого, сільського.

— Йй Богу, це ви говорите їм поза очи компліменти. А я готова втікти од їх товариства хоч на край світа. А наші матушки, та ще й ті... старійші? Аг... — сказала Ватя і махнула папіроскою.

— Ба не компліменти! От і на тому бенкеті в млині я зауважив, що компанія веселилась й забавлялась щиро, просто, без чваньковитости, без мійської пихи, зовсім по-сільський. Стемённо можна сказати про неї: що на умі, те й на язиці. А в місті не так, зовсім не так... Говори та й оглядайся.

— А міні ця компанія зовсім не по душі. Не має тут з ким зійтись, з ким приятелювати. Он тут недалечко живуть наші сусіди, — панни. Повиходили з третьої кляси дівчой духовної школи... Яка-ж це компанія? Письменні сільські дівчата, тільки й того, що-убрані по-європейському, — сказала Ватя і зітхнула.

— Високо несеться та не знаю, чи високо й сяде... — подумав Леонід Семенович.

— А Антося! Чим же вона недобра сусіда для вас? — сказав Леонід Семенович.

— Та тільки-ж одна Антося... але одна людина це ще не товариство, — сказала Ватя.

Вона підвелася з подушки, посунула свою фігуру в куток канапи і знов закинула ногу на ногу ще й голову одхилила назад. Її повна коротка шия, оперезана малиноюю оксаміткою, забіліла й залисїла, як шовк.

— В нас тут така компанія, як оця, що принесла хре-

стити дитину: молодиці та баби, та молотники. Оцю компанію найчастіше доводить ся бачити, — сказала Ватя ще й спідню губу закопилила.

— А я люблю побалакати й з сільськими дядьками: між ними трапляють ся веселі гумористи.

— Бо ви панич, а паннам це якось не пристає; та й поведенці такої в нас тепер нема на селі, щоб куматись з молодицями... — сказала Ватя. — Міні весело жило ся, доки я вчилась в Кїві. Хоч і роботи було багато, і харчували нас так погано, що ми все були голодні, але за те було весело в гурті. Як приїхала я з школи до дому, то перші місяці не знала, де дітись з нудьги. Тепер я вже трохи звикла, — сказала Ватя і при тому підвела ся і сперлась ліктем об стіл, приймаючи ще инчу мальовничу позу.

— А я жду, не дїжду ся, щоб скінчити свій курс. Ви в школі жили усі гуртом, в пансионі, а я живу на квартирі в-двох з товаришом. Я за книжками, і він сидить за книжками. Та так нам весело в хаті!... Так весело, як ченцям в монастирі, — сказав Леонїд Семенович і зареготав ся: — їй Богу, хоч постригай нас в велику схиму!

— А ви-б постриглись в велику схиму? Маєте до схими потяг? — спитала Ватя.

— Я? Борони Боже! Я дуже люблю паннів, а не схиму. Поганий з мене вийшов би чернець...

Ватя пильно подивилась на панича, неначе очима вищитувала й вивіряла в його серця. Вона сподівалась, що він от-от признаєть ся, що любить її. Але панич більше не розводив ся на цю тему.

— А я переписала для вас „Азру“. Памятаєте? Цей романс дуже припав вам до вподоби, — помовчавши обізва-лась Ватя.

— О, спасибі вам! Це занадто багато чести задля мене! — аж крикнув панич.

— Усте! Усте! — крикнула Ватя до наймички, котра нагодилась в той час до столової: — а принеси міні мій саквояж, ту торбинку, що лежить в моєму „будуарі“ на столічку!

— Це бачте, я хотїла якось на днях поїхати до Антосї та й передати вам романс через Антосю, бо ви до Антосї частіше заїжджаєте, ніж до нас... — сказала Ватя.

Устя принесла маленький, гарненький, як цяцька, сакво-
яжик, обшитий килімковою матерією з чудовими квітками, а
найбільше з рожами. Ватя поклала собі на коліна сакво-
яжик, одчинила його і почала порплятись в йому обома ручками.
Ручки були маленькі, кругленькі, з повними неначе пухлими
пальчиками. Ватя поодставляла мізинці. Малесенькі мізинці
стирчали, золоті перстені з камінцями блищали. Ватя довго
щось перегортала в сакво-яжі тільки пучками, неначе грала ся.
Потім вона знайшла листочок нот і подала Леонїдові Семен-
новичу. Він взяв, подякував і подав її руку.

— Позує... а може це її вдача така: гордовита і вдає
аристократку. Цей аристократизм, отой її „будуар“, трохи
мене тревожить, — подумав Леонїд Семенович.

— Я дуже, дуже вдячний вам за вашу працю! — го-
ворив Леонїд Семенович.

— Але ця праця говорить про Ватині почування... на-
кладає на мене ніби якісь обовязки, гм... — подумав Леонїд
Семенович і чогось зирнув по сьвітлиці та по столовій. Пя-
ніно гарненьке, чепурненьке лисіло коло стіни... Леонїд Се-
менович чогось в думці почав ніби перевозитись звідсіль до
дому, але не до свого, а до батькового. Він в думці ніби вже
наклав на хури усякого Ватиного добра. Поперед усього він
вивіз з двору блискуче пянїно, потім гарненьку і не дешеvu
мебїль, той здоровий самовар, щó стояв в столовій на столі,
ті срібні ложечки, срібні ложки... тарїлки, подушки, обшиті
кружевами... потім він вивів в думці з стайні о. Артемія пару
баских коний, вигнав з загороди три парі круторогих волів,
дві корови, вигнав з хліва десятеро свиний, двадцяттеро овець,
викотив з повітки добрий новий екіпаж — і це все перегнав
та перевіз на батьків хутір, і аж в кінці всього добра він
згадав про саму Ватю і запинив ся... — Цікаво-б знати, скіль-
ки Ватя перевезе в своїй кишені до мене тисячок карбован-
цїв, — подумав практичний хлопець.

Поки він перевозив ся з Ватиним добром в своїй думці,
в гостинну увійшла Сусана Уласівна і перебила той перевіз.

— От вам у нас і невесело. Попроси, Ватю, Леонїда
Семеновича погуляти човном по ставку. В нас і гребці є:
приїхали на тиждень мої унуки, — сказала Сусана Уласівна.

— Спасибі вам! Міні зовсім нескучно. Та вже-б час
міні і до дому їхати, — сказав Леонїд Семенович.

— О, вибачайте! Без обіда ми вас не пустимо. Прошу зістатись на обід. Хоч обід в нас і простий, але прошу не поцуратись нашого хліба-соли! — просила Сусана Уласівна: — голодним ми вас не випустимо з свого двора.

Ватя зачинила й заціпнула саквояжик і поклала коло себе на столі.

— А справді варто було-б поплавати човном. Погода така тиха й тепла, — обізвався Ватя.

— Льоню! Володю! а йдїть сюди! Тут ви потрібні! — гукала Сусана Уласівна в одчинїні двері.

В гостинну вступили два панички: один, височенький, гімназист, другий невеличкий семінарист. Вони поздоровкались з Леонїдом Семеновичем і посїдали.

— А-ну, паничі! Берїть весла та гайда на човен! Поки обід поспіє, поплавайте трохи човном, — сказала Сусана Уласівна.

Паничі вийшли і пішли шукати весел. Ватя встала і гукнула на паничів:

— Та візьміть з собою корячок, щоб вичерпати воду з човна, а Устя нехай винесе килїмка, щоб застлати дно човна: я помажу собі і черевики, і сукню задрипаю.

Леонїд Семенович вийшов з Ватею в садок. Слїдком за ними вибігла Устя і несла в руках гарненький, маленький, квітчастий килїмок. Ватя йшла повагом, солїдно, мало говорила і вдавала з себе поважну особу.

Швидко дійшли вони до берега. Паничі вичерпували корячком воду. Леонїд Семенович скочив у човен, вхопив весло і сїв в узирі човна, щоб правувати веслом. Ватя стояла на березі під лозами, коло високого куща очерету, гарно убрана, з розпущеною голубою парасолькою, обшитою червоними торочками. За нею стояла Устя з квітчастим килїтком в руках. Леонїд Семенович глянув з човна на ту мальовничу групу і осміхнув ся.

— Чисто дочка Фараонова, що вийшла на берег купатись з прислужницею, як малюють на картинах! Тільки бракує Мойсея в кошику на водї... — подумав Леонїд Семенович: — такий самий фон, як і на картині; такий самий високий очерет, така-ж зелень, така-ж поважна і убрана панна на тому фоні, ще й наймичка позад неї з квітчастим, новим килїтком.

Паничі черпали воду з човна. Ватя поглядала на їх сердитими очима. Її хотіло ся сісти в човен тільки в-двох з Леонідом Семеновичом, а мати вислала навіщось двох небожів.

— Чи не задля того, щоб вони назирали за мною? Неначе я оце-б кинулась йому на шию в човні!... Не дадуть і поговорити з хлопцем на самоті. А ще докоряють міні, чом мене ніхто не сватає й досі...

Ватя з сердитими очима, поважною фігурою, ще більше стала схожа на дочку Фараонову під своєю квітчастою ясною парасолькою. Її хотілось поспихати з човна небожів і позакидати їх кудись в очерет. Леонід Семенович примітив той неласкавий погляд, примітив надутий вид і в його чогось минула охота перевозитись з Горобцівки до батька з усім добром о. Артемія, не минаючи й Ваті. Устя простелила килимок на перекладяну серед човна дощечку і на дно човна. Ватя помаленьку увійшла в човен і, підобгавши трохи сукню, показала дрібненькі ніжки в малесеньких черевичках і важко сіла на човен.

Паничі забрали весла. Володя обпер ся веслом об піскуватий берег і зрушив човна з місця. Човен на трьох веслах полинув, мов селезень, по тихій воді.

— От несподівано міні знов довело ся поплавати на цьому ставку, — сказав Леонід Семенович до Ваті.

— Тільки на цей раз мабуть вам не так весело тут плавати, як було той раз, як ми тут плавали цілою компанією, — сказала Ватя.

— А то чого так? Міні й тепер весело. Хіба-ж я тепер не в приємній компанії? — сказав Леонід Семенович і глянув в вічі Ваті.

Ватя втупила в його очи свій пильний погляд. Леонід Семенович був в літньому білому картузі. Той білий цвіт незвичайно приставав йому до лица. І його вид, і очи стали ніби делікатнійші й ідеальнійші, надавали йому делікатности й граціозности. Ватя знехотя милувалась ним, не зводила з його очий.

— А тим, що тоді було більше паннів..., була Антося... — сказала Ватя.

— А тепер і паннів нема, і Антосі нема, а я все таки гуляю тут залюбки, — обізвав ся Леонід Семенович.

Ватя наводила його на яке небудь нятяканне про любов, хотіла випитати в його признання, але малі паничі неначе спиняли її в допитуванні.

— Оці малі паничі мабуть і його спиняють. Коли-б ми були тут у-двох, може-б я й випитала в його душу й серце, — думала Ватя.

Леонід Семенович почав розмовляти то з Льонею, то з Володею, розпитував про гімназію, про вчителів. Ватя ще більше розсердилась і почала дутись. Переплили ставок, повернули човном до греблі, потім поплили вздовж ставка, і Ватя дивувалась, чому на цей раз і ставок, і зелений берег, і червона покрівля забудування за греблю не мають для неї такої поезії, як в той вечір, коли вона в-перше гуляла тут з Леонідом Семеновичом. Вона була-б рада швидче причалити човен до берега і піти гуляти з Леонідом Семеновичом по садку.

Леонід Семенович замовк. Він навіть перестав розмовляти з Льонею та з Володею. Час був пізній. Прогуляння на воді, на чистому повітрі, робота веслом, напруга й моціон несподівано розбудили його апетит. Йому дуже схотіло ся їсти і це почування голоду неначе завязало йому язик.

— Вертаймось до дому! Вже пізній час, — промовила Ватя, незадоволяна прогуляннем на човні і тим, що Леонід Семенович неначе зарік ся признатись в симпатії до неї.

— Мабуть нас дома вже ждуть на обід, — сказав Володя, котрому вже схотіло ся їсти.

Човен пристав до берега. Паничі забрали весла і пішли ховати їх в лози. Ватя з Леонідом Семеновичом повернули стежечкою в садок. Апетит в панича розходив ся, як на злість. В його перед очима манячів стіл з усякими потравами, з гарячими пирогами на закуску. Він йшов мовчки.

— Чого це ви сьогодні такі смутні? — спитала в його Ватя, скоса поглядаючи на його чистий профіль.

— Тим що дуже їсти хочу, — трохи не вирвалось в панича з уст, але він цього не сказав. — Тим що вакації минають і швидко прийдець ся засісти до роботи. От вам добре: в вас вічні вакації, — сказав Леонід Семенович.

— От і в вас швидко будуть хоч не вічні, так завсідні вакації, — сказала Ватя: — ви швидко скінчите курс?

— Цієї осені, так мабуть перед Різдом, — обізвав ся

Леонід Семенович і замовк: йому хотілось їсти на смерть. Він глянув на яблуню, ніби облиту яблуками. Стигли яблука ще гірше дражнили його апетит.

— Та й добрі-ж у вас яблука в садку! — промовив Леонід Семенович, підводячи очи в гору до гілля.

— Може спробуєте? Нахиліть гілку, а я вам нарву яблук. Буде нам десерт, як мама не догадаєть ся наготувати нам його на обід.

Леонід Семенович підняв руки в гору, підскачив, як заяць, вхопив гілку яблуні — нагнув її. Ватя підвела ся навшипиньки, нарвала яблук і покидала їх на траву. Леонід Семенович позбирав їх в хусточку і поніс до дому.

— От і ті олеандри, що́ вам так сподобались, як той раз ви були в нас. Іще й досі цвітуть! — натякала Ватя.

— І справді й досі цвітуть, — обізвав ся Леонід Семенович і замовк.

— От не погано було-б перевезти до себе хоч би з пару ціх роскішних олеандрів та поставити в садку коло батьківського ганку, але... це чортovinне з бутвищем, як каже приказка: це бурян, а вся сила в грошах, — майнула думка в Леоніда Семеновича, але тепер він був готовий оддати усі олеандри на світи за смачний шматок печені та за чарку доброї горілки.

— Чого це він і не жартує, і мовчить? Що це з ним стало ся? — подумала Ватя, ступаючи на східці ганку.

— Слава Тобі, Создателю! От ми і в хаті. Може поклічуть обідати, — подумав Леонід Семенович.

Але Леонід Семенович помилив ся: в гостинній не було нікого. Ватя увійшла в гостинну, згорнула парасольку і кинула її на стілець. Потім вона перейшла через гостинну важкою ходю, і ступаючи дляво, неначе волокла за собою ноги, і сіла на канапу. Канапа на пружинах аж увігнулась під нею.

— Ну і справді важкенька півроку! — подумав Леонід Семенович: — коли сьпівають в піснї, що „жінка камінь за плечима“, то Ватя буде таки важкенькою вагою, хоч і не за плечима.

На дворі стояла духота. Ватя і справді втомилась і неначе розімліла на сонці. Її повний орґанїзм був з-роду нервовий, млявий і втомлівий.

— Ох, яка духота на дворі! Я вся неначе розпекла ся,

неначе оце стояла коло печі, — говорила Ватя, втираючи вид та чоло хусточкою.

— Та й я трохи втомив ся... втомив ся сидючи на човні, — почав жартувати Леонід Семенович, але він почував, що в його десь зникла енергія до жартів: йому так хотілось їсти, що ніякі жарти не йшли на думку.

Він поглядав на двері в столову; двері не одчинялись. Нігде в домі не було чути ні найменшого гуку, тільки в столовій маятник старомоднього годинника гучно цокав, неначе одномірно вибивав такт.

І Ватя, і Леонід Семенович мовчали й одпочивали. Виходило, як кажуть: „він мовчить, а вона слухає“...

Ватя знов сперла ся рукою на вишивану подушку, запалила собі папіроску і попросила курити і Леоніда Семеновича. Розмова не розв'язувалась. На щастє до гостинної увійшов о. Артемій і розпочав розмову про господарство, про селян. Говорючий о. Артемій балакав без упишу, але якось механічно, без звичайної в його енергії, без патосу. І він вже добре виголодав ся; вже й його за живіт тягло так, що його широкі уста зблідли. Леонід Семенович слухав розмови господаря мовчки та все поглядав на двері до столової.

— А! Ліпше було-б зістатись на обід в сестри. Натріскав ся-б борщу, каші та й не мучив ся-б так, як тепер. Та й тягнуць же з тим обідом. І надав міні дідько зайти на смачний обід! Тепер мене на такий обід ніхто й колачем не заманить! — думав Леонід Семенович, годуючись димом папіроски.

В столовій за дверима задзвеніли ножі та вилки, застукотіли тарілки. В Леоніда Семеновича аж душа зраділа.

— Слава-ж тобі, Господи! Може вже покличуть обідати, — думав він.

А Сусана Уласівна мала на думці виставитись перед гостем з обідом і таки добре загаялась.

Несподівано двері з столової одчинились. Вийшла Сусана Уласівна.

— От-от попросить до столу, — думав Леонід Семенович.

А Сусана Уласівна спокійненько сіла собі в кріслі і почала провадити якусь розмову. В неї в пекарні допікалась шарльотка на третю потраву, і вона прийшла, щоб побалакати з гостем, розважити його та й затягти трохи час.

— Мабуть ви вже їсти хочете, — в кінці усїєї розмови додала Сусана Уласівна. — Вже-б час обідати. А побіжи, Ватю, та глянь, чи накрили на стіл?

Ватя вийшла до столової і зараз вернулась.

— Вже, мамо, все готово! — сказала вона до матері.

Леонїд Семенович трохи не перехрестив ся на radoцax.

— Прошу вас до столової! — обернулась господиня до панича і одчинила двері до столової.

Стіл стояв вже накритий і прибраний. Тонка скатерть, тонкі серветки [салфетки], нові ножі й вилки, нові тарїлки й чарки — все аж блищало. Сусана Уласівна повиймала усї нові прибори, щó наготувала на придане дочці. Серед стола стояли непочаті пляшки вина та доброї горїлки; сьвіженькі етїкетки на пляшках манили, аж дражнились. Чарки та стакани аж бризкали сьвітом. Леонїд Семенович був такий голодний, що навіть забув на той час перевозитись з усїм тим столовим добром і кинув ся до чарки, а потім до закуски, до сардинок та сира. Він їв, аж за ухами в його ляцало, з апетитом молодого студента та ще й пїсля довгевького посту. Страва була чудово приготована: котлети вийшли пухкі, курчата начиняні й засмажені на сьвіжому маслі, були м'яккі й не засушені. Сусана Уласівна була добра господиня і розумїла куховарську страву незгїрше доброго кухаря. Леонїд Семенович уплїтав на всї застави і зробив честь вмїнню Сусани Уласівни. Мати виставляла ся і з столовими приборами, і з потравами перед молодим паничем і очевидячки досягла до своєї мети.

О. Артемій пїсля печенї з курчат налив в чарки вина і випив за здорове дорогого гостя. Гїсть своєю чергою випив за здорове хазяїна, потім хазяїки, а далі за здорове Ватї, а потім за здорове паничів: Володї та Льонї. Усї підживили ся пїсля доброї порції вина. Леонїд Семенович кипув ся на жарти, розвеселив ся, реготав ся. Пїсля обїду усї перейшли до гостинної, куди подали каву. І о. Артемій, і Сусана Уласівна, і Ватя, усї вважали на Леонїда Семеновича, як на жениха, бо коли семінарист заїде до якої дочки батюшки двічі з ряду, то був певний знак, що він постановив собі вже свататись. Так усї думали і про Леонїда Семеновича.

Пїсля кави Ватя сіла за п'яїно, довго грала й переспівала усї пїснї й романси, які вмїла, Леонїд Семенович

ходив по гостинній і підтягував чистеньким барітоном. Він почав передражнювати в сьпівах деяких сусідніх навнів, передражнив Антосю, потім почав перекривляти дяка, далі вчителя як він силкується в церкві брати низькі басові ноти, зовсім не маючи низового баса. Передражнювання вийшло таке добре та вдатне, що всі в хаті реготались. Леонід Семенович передав навіть саму вчителеву міну сьпівання, як він на крилосі насупить брови, нахилить голову в низ, дивить ся сторч і розчепірить свої й без того широкі губи трохи не до вух і стане такий лютий, неначе хоче ззісти яку сільську бабу, або кинутись на амвон і потрошити його..

— Ви казали, що хотіли їхати в гості до Антосі. Коли ви поїдете? — спитав Леонід Семенович в Ваті.

— Поїду на тім тижні в четвер... або краще в неділю, — сказала вона.

— То й я туди приїду. От і добре! Останній раз на селі побачимось та погуляємо, — сказав Леонід Семенович.

— Чого-ж це так останній раз? Хіба ви думаєте вже й не приїхати на село? Ви, здається, оце в осени кінчаєте курсе?... — сказала Вятя.

— А може вмру! Ми всі під Богом ходимо, — сказав Леонід Семенович.

— Оце! Нехай Бог боронить од цього. Хіба ви пророк, що знаєте, коли по вас смерть прийде! — сказав о. Артемії.

— Смерть Латинці звали mors, мабуть через те, що як морсне, то й перекинеш ся й ноги задереш, і сам не знаєш коли... Так говорили в старовину. Може тому й правда, — промовив Леонід Семенович.

О. Артемії позіхнув на весь рот без церемонії. Він ніколи не спав по обіді, але звик полежати на боці і одпочити з газетою в руках. Леонід Семенович це примітив і почав прощатись.

— Та посидьте ще та погуляйте в нас. Ото шкода, що ваш зять та сестра не прибули до нас вкуші з вами, — бідкалась Сусана Уласівна.

— Час міні їхати до дому. Батько буде гніватись за коні. Ой, загуляв ся я й нагуляв ся в вашій Горобцівці. Та й весела-ж ваша Горобцівка, нігде правди діти! — говорив Леонід Семенович на розставанні.

— А хутір Панасенків ще веселіший за нашу Гороб-

дівку! — говорив о. Артемії, стоячи на ганку та випрова-
ваджаючи свого гостя.

Вертаючись з ганку, о. Артемії веселенькими очима пер-
реглянув ся з жінкою.

— Одже мати мемо зятя! — тихо сказав він до жінки.

— Здасть ся, мати мемо... але ще невідомо, що старий
Панасенко скаже, — ще тихійше одмовила Сусана Уласівна.

VI.

Минув тиждень. Ватя ждала — не могла діждатись не-
ділі, щоб поїхати до Антосі та побачитись з милим. Настала
неділя. Ватя звеліла запрягти коні і по обіді поїхала до Ан-
тосі. Приїхав і Леонід Семенович. Він таки додержав свого
слова. Ватя невимовно була рада і, виїжджаючи од Антосі,
просила його одвідати її перед од'їздом до Кієва. Леонід Се-
менович ще раз заїхав в Горобиївку до своєї сестри і з се-
строю та з писарем зайшов до о. Артемія на вечірній чай.
Сусана Уласівна прийняла гостей дуже привітно, зготувала
смачну вечерю, а за вечерою гості подопивали ті пляшки вина,
що о. Артемії понакупував в Корсуні.

Гості розпрощались дуже пізньою добою. Через тиждень
Леонід Семенович мав виїхати до Кієва. І о. Артемії, і Су-
сана Уласівна і Ватя — усі прощали ся з Леонідом Семено-
вичом, як з рідним. Усі просили його приїхати до їх на Різ-
дво, як він повернеть ся з Кієва до батька. Леонід Семено-
вич обіцяв доконешне приїхати до їх.

Ватя проводила гостя весела і спокійна, але як тільки
вона вернула ся в свою кімнату, то почувала, що сльози полили
ся з її очей. Неначе когось рідного вона випроводила на дов-
гий час в далеку дорогу і зісталась в самотині з сподіван-
ням, з надією. Вона почувала, що розлука з милим була для
неї важка, як камінь.

В сумні осінні дні вона сїдала за п'яніно і розва-
жала себе піснями. І наймилішою піснею для неї стала
пісня про розлуку з милим. „Поїхав милий, зістала ся
туга!“ — співала Ватя в довгі хмарні осінні дні, і ця
смутна пісня найчастійше розносила ся по порожних, гучних
кімнатах, поміж гілками високих олеандрів та фікусів, ко-
трими було обставляно п'яніно. А сумний сліний кобзар з бан-
дурою на картині неначе пригравав до тієї пісні, і намальо-

вані боярині з дітьми неначе були єдиними слухачами й свідками туги серця молодої дівчини.

В Пилипівку одна сусіда, молода матушка, їхала до Кііва. Ватя намогла ся їхати з нею. Три дні пробула вона в Кііві, двічі була в опері, переглядала усіх в партері, гуляла по Хрещатику, приглядалась до паничів, думала, чи не стріне де милого. А його нігде не було видко. Якби вона знала, де його квартира, вона-б написала до його, щоб прийшов до неї, щоб хоч глянути на його, поговорити з ним. Але вона не допиталась, де його квартира. Вернулась вона до дому і її стало легше на душі.

— Хоч не бачилась з тобою, та була хоч поблизу од тебе... — думала Ватя, їдучи до дому.

І Ватя вернулась до дому веселішою. Не такі смутні піснї вже співала вона в сумні, хмарні дні... До Різдва було недалечко.

Вже надходило й Різдва. О. Артемії прочув, що Леонід Семенович вже приїхав до батька з Кііва. Він ждав молодого панича до себе в гості, а він не приїздив. Вже й Різдво настало. Вже минув перший і другий день Св'яток, а панич не хапав ся з візитою. Ватя зажурилась. О. Артемії задумав ся. Третього дня Різдва вранці о. Артемії йшов улицею і вестрів диякона з Лисянки, Гервасія Добриловського, відомого на всю околицю свата. Він попросив його заїхати до себе по якомусь ділу. Добриловський їхав до Богуслава в гості до свого родича. О. Артемії знав, що дорога до Богуслава йде проз самісіньку хату Леонідового батька, старого Панасенка.

Добриловський завернув коні в двір о. Артемія. О. Артемії прийняв його дуже ласкаво, попросив його до гостинної, куди він ніколи не просив ні псаломщиків, ні дияконів. Добриловський догадував ся, що благочинний має до його якийсь інтерес, вгадував навіть, який то був інтерес: в о. Артемія була дочка на виданні.

— Сідайте, отче диякон! — просив о. Артемії гостя, посунувши крісло і показуючи на його рукою.

Добриловський поклонив ся о. Артемієви, як кланяєть ся школяр вчителєви; він придержував лівою рукою рясу на грудях, неначе бояв ся, щоб вона не отставала і не придавала чогось непокірливого й кострубатого його тонкій гладенькій

фігурі. Добриловський все стояв і неначе не насмілював ся сісти поруч з благочинним та ще і в кріслі. Його тоненька, височенька фігура, уся якась гладенька та чепурненька, неначе стреміла серед гостинної, мов паля, вбита в землю. Дуже білявий, довгобразий, тонковидий, гостробородий він весь був ніби обмазаний „елеєм“, промкнутий ласкавістю. Ясносірі очи, червоні, повні уста світились ласкавістю та добрістю. Добриловський ступав тихенько, мягенько, неначе закрадав ся, як закрадаєть ся кіт до миші. Чи піднімав він руку, чи кланяв ся, чи сїдав, чи вставав, його жести, куляція, його рух був нешвидкий, якийсь длявий, але плавкий, граціозний та мягкий. Отець дякон був неначе зліпаний з теплого воску, гнув ся помаленьку, як воскова мягка, тепла свічка. Навіть його довгі, прямі коси неначе поприлипали до голови і спадали рівними, довгими пасмами на плечі, неначе помочені „елеєм“. І сам він своєю вдачею, ніби весь був обмазаний „елеєм“, бо пролазив скрізь і всюди, сказати-б в найменчу щілину, як вміють пролазити миші.

— Сїдайте бо; отче дякон, прошу вас! — попросив його о. Артемії в-друге, і сам, крутнувшись коло крісла, мов той вітер, впав у крісло.

Добриловський ще раз граціозно й якомсь мягко нахилив шию й голову до о. Артемія і потихеньку неначе перегнув по половині свою тонку фігуру та й сїв у крісло, держачи верхню половину своєї особи просто й рівно. Отець дякон стремів у кріслі, білявий аж жовтуватий, мов воскова свічка в підсвічнику.

— Ви їдете до Богуслава? — спитав о. Артемії в Добриловського.

— До Богуслава, отче благочинний, — тихим і солоденьким голосом обізвав ся дякон.

— Ви будете їхати проз Панасенкову оселю, трохи не попід самим його домом? — сказав о. Артемії.

— Шлях іде проз самий Панасенків дім. Може, отче благочинний, маєте яке діло до Панасенка що до сиродажу пашні, або за землю? — несміливо спитав Добриловський.

— Ні, отче дякон! — сказав о. Артемії: — маю инче діло; там приїхав вже на Св'ятки з Кііва його син.

— А, Леонід Семенович — студент! Чув, чув, — сказав дякон і його тихі очи наче підживились і засвітились.

— Знаєте, Леонід Семенович бував у нас частенько, приїздив кілька раз літом. Так щось міні здасться, що він ніби намірився сватати мою дочку. Я примітив, що до того діло йде.

— Дай Боже! Панич гарний, і батько його грошовитий чоловік! — сказав дякон.

— Але, бачите, отче дякон!

О. Артемій встав з крісла, і потім ніби підскочив, наче на його хто сипнув гарячим приском.

— Але, бачите... їздить він, та їздить до нас, наче вдає з себе жениха, а сватати — не сватає! — вже крикнув на всю гостинну о. Артемій не то з злістю, не то з сьмішками, ще й руки розставив на всю їх довжину.

Він став зразу ніби приском та вітром. О. дякон прищулився і весь обернув ся ніби в віск та „слей“.

Але після останніх слів о. Артемій і сам на часок став ніби „слеєм“ та тихим вітрецем. Він підбіг до о. дякона, поклав йому руку на плече і тихо, ніби по секрету промовив, нахилившись мало не до самого вуха.

— Заїдьте, будьте ласкаві, до Панасенка ніби на чай. Ви-ж добре з ним знайомі. А за чаєм розбалакайтесь з паничем та ніби в жарти і спитайте, чи думає він сватати мою Ватю, чи так тільки забавляєть ся оттут в нас в Горобцівці?

— Добре, отче благочинний! Добре! Заїду і розпитаю, — сказав Добриловський тихенько і весь став ніби ще м'якший. Він помалесеньку нахилив довгу шию й довгу голову і знов випростав їх так помалесеньку, що і один волосок на голові й на бороді не поверушив ся.

— Скажіть йому так... вставте слівце в жарти, що я дам за Ватею дві тисячі, як буде сватати. А завтра, як будете вертатись назад, заїдьте до мене та й розкажете про паничеві думки. Він чоловік щирий, одкритний, лепетливий, і не потаїть ся з думками, може прохопить ся. В його що на умі, те й на язиці.

— Добре, отче благочинний, добре! Я вже зумію завести розмову і випитати в студента правду. Добре. А не хоче цей, то знайдемо й другого, може й кращого, — сказав Добриловський.

Сусана Уласівна одчинила з столової двері і виглянула.

— Чи можна вас просити на обід? Обід вже готовий. Добрий-день вам, отче дякон!

Добриловський підвівся з крісла і навшпиньки, ніби на різанових підшвах, нечуїно підступив до Сусани Уласівни, нахилив ся пошалецьку і поцілував її в руку.

— Отче дякон, прошу й вас пообідати з нами, чим Бог послав. В нас обід буденний, недовгий і ми вас довго не загаймо в дорозі, — просив о. Артемій.

— Правда, що наш обід буде незагаїний, бо буденний, але в дорозі і такий обід знадобить ся. Прошу вас до столової, о. дякон, — сказала Сусана Уласівна, забувши на той час і про свою гордовитість.

Зараз по обіді Добриловський вирядив ся в дорогу і заїхав по дорозі до старого Панасенка. Другого дня о. Артемій та Сусана Уласівна з нетерплячкою ждали повертання о. дякона. Він приїхав аж перед вечером.

— А що, отче дякон? Розпитали? Випитали? Що сказав Леонід Семенович? — питав о. Артемій.

Добриловський важко зітхнув, неначе в його самого трапилось якесь лихо в домі.

— Та що-ж! Завів я розмову за чаєм. Жартую, кажу до Леоніда Семеновича, що от ви скінчили курс... тепер вам час би подумати про те, щоб і одружитись. Ото й кажу я: і не їдьте далеко, бо і в нас багато є гарних і багатеньких паннів, як от Антося, або дочка нашого благочинного. А наш благочинний, кажу, чоловік грошовитий, для Ваті не пошкодує грошей. А Леонід Семенович так-таки одразу і спитав: — А скільки-ж тисяч благочинний дасть за нею? А я кажу: тисячі з півтора дасть і дві для доброго жениха.

— А він що сказав? — спитав о. Артемій тихо, неначе дух йому забило.

— Дві тисячі! — аж крикнув Леонід Семенович: — то це такий грошовитий ваш благочинний? Я думав він дасть найменче пять тисяч. Ватя міні припала до вподоби, але коли дасть дві тисячі та й годі, то нехай Ватю „задні“ візьмуть.

— Так і сказав? — крикнув о. Артемій і на віщось забігав по гостинній.

— Так і сказав... неначе вистрелив... а я питаю жартуючи: це так як в казці казали гуси Івасеви Телесикови,

що сидів на дереві в дворі: Змії? А він каже: еге! Я й уха опустив, — сказав Добриловський.

— Так і сказав: нехай її „задні“ візьмуть? — знов крикнув о. Артемій і закрутився по гостинній, неначе Добриловський сам вистрелив в його з рушниці. І о. Артемій крутився, крутився і здавалось, от-от упаде до долу й простягнеться на всю довжину свого високого зросту.

— Одже отець благочинний ще скрутить ся... А треба було dokonешне це йому сказати... Лучче було-б не казати, а щось инче збрехати, — думав Добриловський, водячи очима слідком за швидкими поворотками о. Артемія.

— Падлюка! — крикнув о. Артемій і все бігав од кутка до кутка. Він забіг в той куток, де коло п'яніна стояли високі олеандри, увігнав ся у той вертоград, не примічаючи його, і наткнув ся лицем на гострий лист. Листе штрикнуло його в самісіньке око. О. Артемій аж одкинув голову на плечі і крикнув: — Ой!

О. Артемій спинив ся, став проти самісінького Добриловського і крикнув: — Падлюка! Падлюка!

Добриловському доводилось бачити, як отець благочинний сьмієть ся, доводилось бачити, як він жартує, але тепер перший раз на своєму віку він бачив, як о. благочинний репетує. Несподіваний вихват гніву стревожив його. Він бачив, як злість ніби забрискала іскрами з маленьких блискучих очей о. Артемія і йому здало ся чогось, що ті іскри впали йому на голову і пішли по спині, дійшли до самих п'ят. На одну мить в душі диякона похололо; йому здало ся, що о. благочинний кричить не на Панасенка, а на його, Добриловського, лає його падлюкою; і на одну мить йому здало ся, що його вже везуть в монастир на покуту на три місяці. Гаряча вихватка о. Артемія нагнала страх і на Добриловського. Але Добриловський швидко опам'ятав ся.

— Еге, падлюка! — знов гукнув о. Артемій до Добриловського.

Отець диякон був на вдачу смирний, мов ягня, ніколи навіть не лаяв ся. З його уст капав тільки мед, і в цьому була його сила, і з його уст ніколи не злітали такі батальні слова. До баталії він був зовсім нездатний, а о. благочинний ніби закликав його до гарячої битви. Диякон не насьмілив ся вимовити такого лихого слова за благочинним і тільки нахилив

свою шию, а шия нахилила голову, а голоза ніби говорила: пролізу, куди хоч, тільки не в баталію: це не про мене річ.

А о. благочинний був саме ніби в гарячій баталії: бігав, крутив ся, вертів ся, аж поки мабуть не втомив ся та не прохолов.

— Оттакі то люди бувають на сьвітї! — промовив о. Артемій м'якїйшим тоном до о. дякона.

— Нічого те, отче благочинний. Ворона з місця — сокіл на місце. Ваша дочка знайде собі кращого жениха, пошли Боже, її довгий вік та здоровє. Пошукаємо, то й знайдемо. А тим часом може й цей ще передумає. Хто його зна, що в його на серці. Це в його говорилося — жартувалося, а що до діла, то це ще може буде й инча річ, — так втихомирював благочинного Добриловський.

— Поживемо — побачимо. Що було, те бачили, а що буде — побачимо, — сказав о. Артемій вже зовсім спокійним тоном.

— Та й буря, та й вихор же оцеї отець благочинний! — думав про себе Добриловський.

— Цур йому, пек йому отому Панасенкови! Тільки мене роздратував та розсердив. Ходім лучче, отче дякон, та напемось чаю! — сказав вже зовсім спокійно о. Артемій, ще й засьміяв ся.

Він швидко сердив ся, швидко й одходив й простигав, як звичайно буває з дуже нервовими людьми.

О. Артемій пішов до столової. Добриловський і собі встав з крісла і пішов сьлідком за ним.

— Ой важко стояти близько коло начальства! Цур йому, пек йому. І обсмалить тебе огнем, і обпалить, і задимить тебе, як того комина! Але, терпи, отче дяконе! Часом присмалить, а часом і нагріє тебе, — думав Добриловський, йдучи в столову за благочинним: — а вже я недурнічки їздив до того Панасенка; якось таки та влізу в попівську рясу; нехай отець благочинний розписує, але мусть і розхвалити мене на всі боки перед консисторією та архієреєм, — думав дякон, сідаючи на стільці коло самовара.

О. Артемій вийшов з столової і розказав жінці й дочці, що перечув од Добриловського. Сусана Уласівна та Ватя увійшли до столової, привитались з Добриловським і сиділи обидві засмучені. Один о. Артемій очевидячки не дуже журился

ся і провадив розмову з Добриловським. Добриловський, напившись чаю, розпрощався і поїхав до дому.

— От тобі й Леонід Семенович! — сказав о. Артемій до жінки: — і йми віри тим студентам після цього.

— А я йому й няла віри, — обізвалась Сусана Уласівна.

— Їздив до нас мабуть з нудьги на селі, щоб побавитись, погуляти, розважити себе... — говорив о. Артемій.

— Та щоб наїстись, напитись, в смак пообідати, — додала Сусана Уласівна, — бо в писарші тріскав би борщ та кашу, та галушки з салом.

— Але це все ще так собі. Ти, Ватю, ще не думай цуратись його, бо може й він ще не зовсім одкаснув ся од тебе. От приїде на Св'ятки, то й побачимо, як він поводить меть ся з тобою.

— Та й міні так здаєть ся. Але коли вже в його вихопилось з уст таке слово, то я мало надії покладаю на його, — додала Сусана Уласівна.

— Поживемо — побачимо. Ще-ж ми, Ватю, не такі вже старі, щоб журитись та побиватись за цім паничем. Хіба він один на світі? — втішав дочку о. Артемій.

— Ой один він для мене на світі і другого такого немає! — думала Ватя. І вона не розвеселилась і не втішилась батьковими словами: — А може, може то він кинув ті слова на вітер, як жарти з дияконом... може, може...

І десь глибоко в душі молодій дівчини заворушилась надія, ще не втрачена надія.

Вже й Різдво настало. Минув перший і другий день Різдва, а Леонід Семенович не приїздив. Ждали його третього дня, а його не було. Ватя зблідла і трохи змарніла, дожидаючи милого.

— От і паляниці на яйцях вже доїдаємо, а гостей нема! — журилась Сусана Уласівна: — Чим будемо їх приймати, як усе поїмо, що наготували на Св'ятки!...

П'ятого дня Св'яток о. Артемій сидів з жінкою та з дочкою в вечері за чаєм. До їх надійшов вчитель з жінкою.

Сусана Уласівна посадила вчительшу коло себе і балакала з нею любенько, бо занудилась на Св'ятках: ніхто не навідував ся в гості. Вона була рада і таким гостям.

Коли це в прихожій щось застукотіло.

— Гості приїхали! — тихо промовила Ватя, і в неї неначе замерло серце.

— Хтось приїхав! — ще тихійше сказав о. Артемій, і взявши з стола лампу, одчинив двері в прихожу і посьвітив.

— А, слихом слихати, в вічі видати! Леонід Семенович та ще й не самі! — гукнув о. Артемій весело. — Роздягайте ся! А в нас і самовар на столі: неначе ждав гостей та саме й кипить! Прощу до чаю.

До столової вступив писар, за ним писарша, а далі Леонід Семенович. Сусана Уласівна встала і церемонно привиталась до гостей. Ватя почервоніла, неначе зайняла ся, потім зблідла, потім знов почервоніла. Леонід Семенович подав її руку і поздоровив з Сьвятками. Він вилюднів, ще більше змужнів, став повніший на виду. Ватя глянула на його почервонілі од морозу щоки, на його веселий вид і простила в серці його неласкаві слова, які перечула од Добриловського.

Писарша привиталась з господинею, потім обернулась до стола — там сиділа вчительша.

— Ой, лишечко! Ой, матінко! — трохи не крикнула писарша. Вона круть-верть, покрутилась на одному місці, неначе коноплі ногами м'яла, а далі таки простягла до вчительшій пальці. Вчительша, не встаючи з місця, і собі простягла до писаршій пальці. Черкнулись вони пальцями, полапали одна другу за пучки, неначе одна брала пучкою сіль, а друга — перець, й одвернулись одна од другої. Писарша одійшла до другого кінця стола та й сіла. Вчительша надулась і насупилась.

Почала ся весела, якась празникова розмова. О. Артемій був радий і говорив за всіх. Гості нанесли з собою холодного сьвіжого повітря і неначе висьвіжили хату і підсьвіжили о. Артемія й Ватю. Тільки Сусана Уласівна сіла коло вчительшій і гордовито позирала на гостей: вона сердилась.

Сусана Уласівна поналивала стакани чаю. На тарілці лежала здорова купа нарізаних скибок паляниці. Празникові паляниці з питльованого борошна на яйцях вже поїли, і в господині зістав ся тільки один краєць. Сусана Уласівна пішла на хитрощі: наклала на тарільці на споді купу скибок простої з непитльованого борошна паляниці, а зверху доклала скибками білої питльованої. Вчитель, вчительша, як близче

сиділи коло господині, позабирали зверху шматки кращої паляниці, і поки тарілка досунулась до писарші, на тарільці зістались тільки темнуваті шматки простої паляниці.

Писарша обідилась і не взяла до чаю простої паляниці. Вона глянула на вчительшу і примітила, що вчительша дивить ся на неї й сьмієть ся своїми маленькими чорними очима. Вчительша зумисне взяла двома тоненькими сухими пальцями скибку і трошки підняла в гору над стаканом, неначе зумисне показувала писарші та дражилась: — дивись мов, я їм пильовану паляницю, а ти будеш їсти просту. Зпід низького лобика вчительшині очі аж бризкали сьміхом.

— Ой, сьмієть ся з мене, клята! Якби не в гостях, здаєть ся, взяла-б оці шматки простої паляниці та й пожбурила тобі в самісіньку морду! — думала писарша.

А Сусана Уласівна неначе на злієть все говорила любенько з вчительшою, а до писарші й слова не промовила, навіть не дивилась на неї, неначе її і в хаті не було. Писарша примітила, що господиня гордо й сердито поглядала на писаря і на Леоніда Семеновича.

— Чогось ніби сердить ся на нас... І дивить ся не так, як попередю і не говорить з нами, та все з вчительшою. Щось є! — міркувала догадлива по жіночому писарша.

О. Артемій говорив, говорив, швидко неначе втопив ся од розмови і якось мало звергав увагу на гостей. І Ватя говорила з наничем і все неначе сушила брови.

— Нехай її „задні“ візьмуть! — неначе промовляли в думці цю фразу і о. Артемій, і його жінка, і навіть Ватя. І ця фраза неначе чула ся їм в повітрі, неначе нові гості привезли з собою цю вразливу фразу і виставили її на показ.

— Чи готувати їм вечерю, чи ні? — пробігало в думці Сусани Уласівни. — „Нехай її задні візьмуть!“ — знов неначе хтось підказав її під самісіньке вухо, і вона подумала: — не звелю різати курій на вечерю! Не варто! Поставлю холодну закуску, подам шинки, ковбаси, та й нехай ідуть з двору голодні. Не варто!

— Чого це вони говорять, неначе три дні не їли, або три дні пили та це тільки що прочумують ся на похміллі, — думав писар поглядаючи на о. Артемія та його жінку.

— Що з ними стало ся, що вони чогось ніби дмуть ся? І з якої причини? — думала писарша. І в неї голова ходо-

ром ходила од здогадів. — Чи не набрехала часом на нас чого вчительша? Не дурно вона сьогодні така весела! Не дурно-ж благочинна тільки й говорить з нею! Щось є! Це вона! Це вчительша!

І в писарші аж голова луцала од здогадів. Ходила ходором голова і в писаря. Він перебрав у думці усі діла, які траплялись в волости за останні часи, — думав, чи не були вони сполучені з якимись інтересами благочинного, і не знаходив таких діл. Один Леонід Семенович з легкодушністю молодого хлопця нічогоісїнько не думав і балакав з Ватею, жартував, сьміяв ся, неначе він не почував за собою ніякої провини.

Після чаю господар попросив гостей до гостинної. Гости перейшли і порозідались кругом стола. О. Артемій і Сусана Уласівна неначе ще виразнійше почули в просторій світлиці образливу фразу: „Нехай її задні візьмуть!“ І ця фраза неначе позамикала їм уста. Господиня посідила трохи коло вчительші і зараз вийшла. О. Артемій позіхнув без церемонії і навіть рота не затулив.

Після одходу матері Ватя ніби розлягла ся на канапі, спершись ліктем об подушку, закурила папіроску і почала позувати перед паничем.

— А я оце недавно була в Кїїві. Ви не чули про це? — спитала Ватя в Леонїда Семеновича.

— Ні, не чув, — обізвав ся він байдужно.

— Їздили ми з однією молоденькою матушкою сусїдою. Вона недавно скінчила духовну школу. Подумайте собі! Ми одправили панотця в гостинницю, а самі в-двох з вокзала та просто в оперу! Потрапили на „Трубадура“! Ще й завіси не підіймали, — хвалилась Ватя.

— На „Трубадура“? Як же вам сподобав ся той заграничний „Трубадур“? — спитав Леонїд Семенович.

— Дуже сподобав ся. Міні здало ся, що я з нудної Горобцівки та просто потрапила в якесь зачароване царство, неначе казку побачила в справдешніх образах та картинах. Я страх люблю оперу! — хвалила ся Ватя.

— Так би й сиділи що вечора в опері? — спитав Леонїд Семенович.

— Не знаю, чи сиділа-б що вечора в опері, але знаю

добре, що частенько бувала-б в опері. А знаєте, я й вас бачила в театрі, — говорила Ватя.

— Не може бути, — сказав Леонід Семенович.

— Чому не може бути?

— Тим, що ви сиділи в партері, а я певно сидів на галерії, через те вам було не видно мене, — сказав Леонід Семенович; — але коли-ж ви саме були в театрі?

— Пісьля пилипівчаних запустів четвертого дня, — сказала Ватя.

— То певно мене не бачили, бо я тоді не був в театрі, — сказав Леонід Семенович.

— Та то я жартую. Я вас не бачила, — сказала Ватя, але не призналась, як вона тоді бажала його побачити.

— Ото шкода, що я тоді не знав, що ви в Кіїві. Я був би зайшов до вас, щоб побачитись, — сказав Леонід Семенович.

Ватя зраділа. Її здало ся, що Добриловський сам вигадав ту негарну фразу проти неї, що Леонід Семенович не говорив її ніколи і не міг говорити. Гаряче кохання силувало її йняти віри цьому, силкувалось піддурити думку й розсудливість. Вона перестала йняти віри людському поговорю.

— Він не міг так сказати про мене! Він такий ласкавий та ввічливий до мене й тепер! — думала Ватя. — Ох, коли-б цьому була правда! Той Добриловський певно наклепав на його, отой поганий Добриловський, ота жовта лисиця!...

І Ватя так розсердилась на ту жовту лисицю, що була готова здерти з неї шкуру.

Сусана Уласівна вийшла. Дівчина винесла зараз пісьля її одходу десерт: варенне, конфекти та яблука. За нею зараз вийшла і Сусана Уласівна, промовила кілька слів до писарші, знов сіла коло вчительші і балакала з нею. Писарша розгнівалась зовсім і надулась. Ваті знов прийшла на думку образлива фраза і навела на неї сум. Вона мовчала і тільки курила. Пісьля десерта писарша встала і почала прощатись. Сусана Уласівна не пустила її і просила зістатись на закуску, але просила якось байдужно. Леонід Семенович переглянув ся з сестрою і тим натякнув, щоб вона не хапалась до дому: йому схотіло ся їсти, і він ждав доброї вечері та випивки.

Але його надія не справдилась. Сусана Уласівна не звеліла розкладати кухні і подала на стіл шинку та смажену

ковбасу. На столі стреміла одним одна пляшка горілки. Вина не подали. Гості перекусили і навіть добре не наїлись і не напились. Після закуски писар та писарша почали прощатись. Ні господар, ні господиня і не просили їх ще побавитись. Вчительша та вчитель ще зістались, пеначе на злість писарші.

— Не забувайте-ж нас! Прошу вас одвідувати нашу хату! — говорив на прощання о. Артемій, але якось холодно, більше для звичайности. Він і в патос вже не вдавав ся, і не цілував ся гаряче, і не махав руками. Гостям і це кинуло ся в вічі. Гості розпрощались і ще доволі рано вийшли з дому.

— Уже не так ласкаво прийняли нас сьогодні, — обізвася писар до писарші, вертаючись до дому вулицею.

— Зовсім таки неласкаво! — аж крикнула писарша. — Чогось понадимались, сидять мовчки, не говорять. Благочинна все говорила з вчительшою, а до мене і ледві десять слів промовила. Цур їм! Я до їх в гості більше не піду!

— І вечерю чорт зна яку подали! Я зовсім голодний: якоїсь шинки шматок, та ще й мерзлої якої ковбаси кільце, Це стеменно можна сказати про нас, як говорили кози в казці: „Бігли через місточок — вхопили кленовий листочок; бігли через гребельку — вхопили води крапельку — тільки ми пили й їли“... — говорив Леонід Семенович.

Писар з писаршею та Леонідом Семеновичем вернулись до дому, дуже невдоволяні і навіть сердиті.

Надбавши собі грошків, писар вже поставив собі гарненьку хату, і не хату, а домок з сьвітлицею, кімнатою та пекарнею. Хатки були невеликі, кімната тісненька, сьвітлиця не широка. Обстава в його хаті була більше така, яка буває в сїрачкових шляхтичів або в міщан. На стїнах в сьвітлиці висїли ряди образів в фольгових*) та позолочених рамах. В кутку на образі висїв вишиваний рушник. По стїнах скрізь були поначіплювані портрети царів та генералів на папері, намальованих ясними фарбами і оправлених в прості почорняні рами. На нерегородці в кімнату висїла здорова картина — олеографія, недокладнього московського видання, на котрім були намальовані усякі життєві спокуси: з одного боку

*) Фольгові рами золочені не сухим золотом, а сухозліткою, або позліткою. Це дешеве листове золото, котрим золотять не дорогі рами до образів для селян.

великоруський селянин сидить за столом і кружляє горілку; з другого боку московські прикаачики пють за столом в садку пиво та горілку з якимись мамзелями. Ця пістрява червоно-синя мазанина надавали сьвітлиці веселенький вигляд. Коло порога стояла здорова зелена скриня, на колісчатах, розмальована здоровенькими букетами червонястих рож і веселила сьвітлицю своїми ясними кольорами. На мальованому невеличкому миснику коло порога білїли поставляні сторч рядки тарілок, тарілочок та блюдечок. В кімнатах було хоч тісненько, але чисто, тепло, привітно. Попід стїнами стояв один ослин, з стїнкою, помальований червоною фарбою, та кільки простих помальованих зеленою фарбою європейських стільців. Сьвітлиця виглядала пістряво й мальовничо, мов перська ясна материя з усякими квітками.

Писарша поставила на столї лямпу. Писар виїняв з шаховки під мисником пляшку настойки і поставив на столї. Усі посїдали за столом і почали судити благочинного та його сімю. Писарша звелїла наймиццї зварити вареники на вечерю.

— Щось є! Щось трапилось, але що таке, то я й сама не вгадаю, — аж ламала собі голову писарша: — поперед приймали нас добре, аж цілувались, а тепер одвертають ся.

— І я догадуюсь, що воно щось та є! — обїзвав ся й собі писар: — воно потім виявить ся, але поки що, то й я собі аж голову ламаю, та нічого не вгадаю.

— І я примітив, що Ватя чогось супилась, чогось вдавала з себе неприступну велику паню. Розперлась на софі, задерла кирпу вгору, закопилила губи... — додав Леонїд Семенович.

— Я нігде нічого про їх не говорила при людях. Може ти, Льоню, що бовтнув про їх при кому? — сказала писарша до брата.

— Може й бовкнув що; а хто його зна. Я так багато бовкаю, що нічого не пригадаю, — сказав Леонїд Семенович.

— Хто в вас недавно був на хуторі? — спитала писарша в брата.

— А хто-ж був! Був з Богуслава старий Аврум; приїздив торгувати пшеницю та просо, — сказав Леонїд Семенович.

— Що-ж ти говорив при йому? Жиди великі брехуни

і переносять пльотки з села в село, мов сороки, — сказала писарша.

— Я з ним і не говорив. Проїшов проз його, взяв його делікатно під узку та довгу бороду, а потім взяв єї в жменю і закопирчив вгору врівні з носом. Що за сьмішна фігура виїшла! Ніс горбатий, очи витрішкуваті, вид довгий, і борода крючком вгору! Мама так і приснула од сьміху. Аврум вдарив мене легенько по руці, бо ми з ним приятелі. От і все!

Леонід Семенович зареготав ся на всю сьвітлицю, як згадав про ту закопирчену вгору Аврумову бороду. Писар і писарша і собі зареготались

— А ще хто був в вас на хуторі? — спитала писарша.

— А ще хто? Були мужики, був наш батюшка, був Антосин батько. Хто-ж іще? Ага! Був диякон Добриловський, — сказав Леонід Семенович.

— Ота жовта лисиця? — промовила писарша.

— Отой жовтий лис, але я в його хвоста не примітив на той час, — сказав Леонід Семенович.

— Про що-ж він говорив з тобою? — питала сестра. — Чи не говорили ви чого про благочинного, про Ватю?

— А дідько його знає, що він говорив. Здасть ся, говорив, щоб я сватав Ватю.

— А ти що сказав? — спитала писарша.

— А я сказав... Що-ж я сказав? Сказав, як дадуть тисяч з пять, то сватати му, а як дві тисячі, то нехай її „задні“ візьмуть, — сказав Леонід Семенович.

— То це-ж та жовта лисиця і розказала усе благочинному. Так воно й є! — сказала писарша.

— Навряд, чи розказала. Диякон не приятель же благочинному! — сказав Леонід Семенович.

— Чи сказав диякон, чи ні, а я більше не піду до їх сидіти в кутку та витрішки продавати, — сказала писарша. — То цілувались зо мною, цяцькались, а тепер деруть носа вгору і трохи не плюють міні в лице. Ще як ти думаєш сватати Ватю, то я буду до їх ходити, а як ні, то й ні! Дмуть ся, неначе які генерали. А я що-ж таке? І мій батько поміщик, може багатійший, ніж вони. В їх стеля з сволоками, а в мого папеньки гладенькі суфіти з кружалами по середині. Вчительша сидить в їх коло столу, а мене затόго посадять коло порога, — репетувала писарша, випивши чарку настойки,

— Ватя міні і подобаєть ся трохи, сказати по правді, але якби дав о. Артемії пять тисяч, то я-б сватав її. Ніс в неї трохи короткий, то треба-б батькови доточити його тисячами. Та й сама вона якась важка. Чиста колода в дорогій сукні... — почав жартувати Леонід Семенович.

— Та й Сусана Уласівна не легенька. Чиста ступа! Йде по хаті, то аж поміст двигтить, а перейде через хату, то аж сопе, мов ковальський міх! — обізвалась писарша.

— Якби посипав поперед неї на помості просо, то перейшла-б хату та й просо стовкла! Позад неї вже-б лежало пшоно; хоч зараз кашу вари! — додавав жартів Леонід Семенович.

— А в благочинного рот, її Богу, як верша. Якби він поставив свого рота в Росії між лозами, то риби напливло-б повний рот: подумала-б риба, що то верша! — обізвав ся писар.

— Та він і так тією своєю вершою мухи ловить. Як роззявить її, то так мухи й налетять, а він їх тільки випльовує: лепече й випльовує, — додала писарша. — Який він сьмішний, як бігає по хаті, та тріпає руками й косами! Я страх люблю тоді дивитись на його!

— І ногами тріпає, й косами, й полами! Крутить ся, вертить ся й берега не держить ся; гірше за млина! — додавав жартів Леонід Семенович.

— А гордий, а гострий, а цікавий! Все в мене випитує про волостні справи, все хоче знати. А здирливий, а запопадний, крий Боже! І до княгині підскочить, і до пана підплигне! І там хіп, і тут хіп, і там смик і тут сіп! — додавав писар куті меду, ще й руками показав, як той смикає з усіх боків.

— І Ватя горда: чиста Фараонова дочка. Сідає в човен — підстеляє її килим. Та все в неї розмова про оперу, та про оперу! Тільки й мови в неї, що про „Трубадура“. Нехай її сватає який „Трубадур“. Ходить неначе та черепаха. Сяде, надметь ся, неначе яка принцесса. А перейде через хату, то вже і втомить ся; так і гепне на крісло, неначе копу жита змолотила. А сьпіває манерно, ще й дзижчить, мов гедз: дссс... дссс. Не пересьпівала, а продзижчала усю „Азру“.

І Леонід Семенович почав дзижчати ту „Азру“, підроблюючись під Ватин голос: „Ввечері гулять ходила дочка

султана молоденька“... Підроблюваннє вийшло дуже мистецьке й сьмішне. Усі сьміялись на всю сьвітлицю.

— Що міні благочинний! Я тут благочинний на всю волость! — репетував писар, випивши запіканки чарок зо три. — Він піп на одно село, а я піп на два десятки сіл! Міні кланяєть ся й жид, і мужик, і управитель, і пан запобігає ласки... Що міні благочинний? Я тут пан! І жид несе міні хабара і пан бере на випас мої корови, а він один ніколи не тикне міні і карбоваця в руки за послугу, навіть не подякує, спасибі не скаже. Чи нагрубить йому який мужик, я його в холодну посаджу. А тепер дзус, панотче! Вибачай! Що для мене благочинний? Що для мене волостний?! Волостний оттут у мене! — писар плюнув і розтер чоботом. — А піп оттут у мене в кулаці! — писар згорнув пальці в кулак. — Я тут пан!

Рядом з сьвітлицею була пекарня. З сьвітлиці в пекарню двері були непричиняні. Куховарка, не молода вже молодиця, чула чисто всю цю розмову. В пекарню в той час до неї прибігла в гості вчителєва наймичка, баба, її кума. Вчитель з жінкою пішли до батюшки в гості, а баба з нудьги побігла й собі в гості до куми. І баба все чисто чула, що говорилось в сьвітлиці. І молодиця й баба реготались в пекарні, аж за боки брались, як і пани в сьвітлиці.

— Ото судять! Ото вигадують! — шепотіла баба.

Вона зараз таки пішла до дому, і як тільки вчитель з жінкою вернулись од батюшки, вона до словечка розказала їм, що говорили в писаря, з фотографічною докладністю, як розказують те, що чули, малі діти та селяни. Баба тільки нічого не второпала про оперу, а „Трубадура“ переіначила на „трубача“.

VII.

Вчительша насилу діждалась дня, так брала її нетерплячка розказати Сусані Уласівні, що говорили про неї, про Ватю, та про о. Артемія в писаря. Напившись вранці чаю, вона прибралась, причепурилась і побігла до Сусани Уласівни. О. Артемія не було дома. Вчительша розказала Сусані Уласівні та Ваті все дочиستا, що говорили і як сьміялись з їх вчора ввечері в писаря. Слухаючи те гидке оповіданне, Су-

сана Уласівна ледві дихала од гніву. Ватя то червоніла, то блідла.

— Оттакі то люди оті писарі! — скінчила вчительша: — я їх добре знаю. Дали ся вони міні в знакі. Їдять, пють у вас і вас судять позаочі. В вічи такі добрі та привітні, а позаочі глузують з вас, докладають жартів та піднімають вас на сьміх.

Сусана Уласівна сиділа мовчки, страшенно зобіджена. Її гордовитість була збурена сьмішними карикатурами до самісінького дна. Ватя, зневірена в Леонїдови Семеновичу, ледві вдержувала сльози. Вона тепер тільки пойняла віри тому, що розказував про Леонїда Семеновича Добриловський.

Вчительша посиділа трохи і швидко розпроцалась та й пішла. Вертаючись до дому, вона зумисне пройшла проз писареву хату, проз самісінькі вікна, щоб натякнути писарші, де вона тільки що була. Радими очима вона кинула погляд на писареві вікна. З вікна виглядала писарша. Їх очі стріли ся. Писарша вловила вчительшин погляд, веселий, насьмішкуватий і догадалась, що вчительша щось вчинила недобре для неї.

— Щось у нашої вчительші сьогодні великодні очі: неначе тільки що паски та поросятини наїлась. Дивись, як поглядає на мене та регочеть ся очима... — сказала писарша до свого чоловіка.

— Мабуть якусь коверзу вчинила та й „раденька, що дурненька“, — обізвав ся писар: — нехай собі радіє на здорове! Нам це не вадить.

— Ой завадить! Я вже її добре знаю, — сказала писарша: — ож побачиш, ож поназдивиш ся!

В той час як вчительша розказувала про вчорашню розмову в писаря, Ватя сиділа, неначе здеревеніла. Вона почувала, що голова в неї починає морочитись. Глянула вона на завіси коло вікон, тоненька сїтка завіс задрижала перед її очима, неначе соняшне марево; задрижала крізь сльози, що налили її очі і були готові посипатись краплями по щоках. Сльози дрижали в її очах; віка були повні сліз. Ватя тільки од сорому перед вчительшою насилу вдержувала їх. Молода дівчина вже утворила собі в мріях ніби якийсь рай, повний кохання, рай в инчому кращому житті. Вона жила в тому раю і була щаслива тим мрійним життям. Тепер вона примітила,

що усі ті мрії розходять ся, мов дим, мов туман. Перед її очима неначе зникали пишні декорації сценічної чарівничої картини: пишні зелені сади, алеї, квітники, фонтани, одсовувались на бік; пишні двірці, палаци, портики ніби помаленьку входили під землю; синє прозоре тепле небо, повело ся й підняло ся в гору; легкі рожеві хмарки розійшли ся димом; несподівано замерли веселі акорди, згасли чарівні мелодії; фантастичне освітлення тихо згасало; увесь блиск, розкіш, обстави, все це неначе ростало і пішло парою. І перед її очима замріла буденна, проста, груба обстава сцени, неприбрана й прозаїчна; зачорнів якийсь порожній простір, темний, сумний, мов безодня в провалині землі, звідкіль повіяло на неї щось вогке, холодне, мертве. Вона неначе бачила там в перспективі своє майбутнє життя. Усі чари кохання й надії зразу зникли і з того раю неначе випхнув її той, хто утворив для неї той рай, випхнув грубо по-простацькому, випхнув ще й насміяв ся.

Сьвіт неначе згасав в Ватиних очах. Вона уперто дивилась у вікно, примічала за вікном рядочок шпичастих темних головок на штахетах, котрі чорніли проти білого снігу, неначе разок чорного намиста. І стовпчики штахетів, і низка гострих головок неначе задрижали в її очах, загойдались, як павутиння на вітрі. Задрижали зелені листки герані на вазонах. Ваті здало ся, що в хаті ніби смеркає, сьвіт згасає. Вона сиділа і вже нічого не примічала, нічого не бачила, нічого не чула. Вона не примітила, як вчительша попрощалась, як вона вийшла з хати. Вона машинально подала її руку, і як тільки вчительша вийшла, Ватя почувала, що її душить в грудях, давить коло серця. Сльози неначе замерзли в очах, на віях, ніяк не могли рости й вилитись з важких вік. Ватя раптово схопилась з місця, побігла до своєї кімнати, зняла руки в гору і крикнула: „Ой, Боже мій! Боже мій!“ Горе каменем давило її в грудях. Сльози підступали, давили в грудях і не могли вилитись. Мати побігла слідком за нею, дуже стревожена горем молодій дівчини.

— Ой душить мене в грудях! Боже мій! — говорила Ватя і вхопилась обома руками за груди, потім за серце.

— Ватю, дитино моя! Що з тобою? Не вбивай ся так! Не він один на сьвітї, не він останній! — говорила мати, а сама почувала, що і в неї заболіло коло серця.

Мати стревожилась. Вона не постерегла, що дочка так дуже закохалась в молодого хлопця. Ватя була потайна. Вона не любила говорити про себе перед другими, таїлась навіть перед приятельками, перед матір'ю. Вона затаїла в своєму серці і своє кохання, хотіла затаїти і своє горе. Ватя вдалась в матір своєю знадвірньою вдачею, була непрворна, спокійна, нешвидка і ніби апатична до всього, але під тією байдужістю крила ся нервова й палка вдача її батька, замаскована знадвірньою неповоршливістю та байдужістю.

Ватя впала на постіль і не могла одійти, несподівано пририта горем. Її щокі зблідли, широко одслоняні очі ніби згасли. Вона дивилась на матір і неначе її не бачила. Мати тільки чула нервове хлипанье. Так хлипають маленькі нервові діти, коли бувають роздратовані якою недогодою: збирають ся заплакати, стогнуть, важко дишуть і потім раптом піднімають нервовий плач. Ватя перекодя зразу заголосила. Сльози полились з її очий дрібним дощем. Мати заспокоїлась.

— Виплаче горе слізми, то й лекше стане, — подумала Сусана Уласівна.

— Ватю, голубко, не плач, не побивай ся. Є на світі горе, що й слезами його не виплачеш. Але твоє горе не таке. Поплач, то стане тобі лекше на серці. Чи є на світі хоч одна з молодих дівчат, що-б не зазнала таких сліз?

Сусана Уласівна важко зітхнула. Було видко, що й вона колись зазнала такого самого горя, як її дочка. Вона сіла на стільці в головах у Ваті, підперла щоку долонею і задумалась. Її думки повернули в давні, давні часи, коли й вона була такою молодою, як і Ватя, коли і вона кохала щиро, розпускала розкішні мрії без кінця, коли й її ті мрії і гріли й манили і... розсипались маревом та й... розлягли ся рожевим туманом.

В хаті було тихо. Нігде не чуть було ні найменшого гуку. Світ змнього, хмарного дня, тихий, молодшній, неначе прибільшав тиші в хаті. Ватя плакала вже тихійше. Її думки стали яснійші, але перед нею все стояв плямою ніби якийсь темний простір, сумний, невеселий, неначе пріхід і початок якогось довгого, темного, підземного лабіринту. Її здало ся, що вона вступила в той темний простір і буде через його йти цілий свій вік, до самої жистности, без просвітку, без

надії на кращу долю. Уся сьвітла перспектива її життя, ясна, як сонце, пишна, як рай, разом згасла.

Побачивши, що Ватя почала заспокоюватись, Сусана Уласівна вийшла з кімнати і звеліла накривати на стіл. Наступав час обіда. О. Артемій поїхав десь по ділу до Корсуня і не вертав ся. Приготувавши все на столі, Сусана Уласівна пішла кликати до обіду Ватю.

— Не хочу я обідати. На що міні той обід? На що міні саме життя? Навіщо воно міні здалось? — обізвалась Ватя.

— Ватю, серце, не говори так! І рани гоять ся, і серце можна загоїти! Мине якийсь час, і воно загоїть ся, і може сама будеш сьміятись з своїх сліз. Ми люди з достатками... Ти ще молода. Чого тобі журити ся? — втішала мати, а сама зажурилась незгірше дочки: вона знала, яке то важке та боляче горе серця...

Ватя сіла за стіл і нічого не могла їсти. Вона дивилась у вікно без тямку, без думки в голові... І мати їла, як не їла.

— Чи казати про це усе пані, як вернеть ся до дому? — спитала мати в дочки.

— Ні, мамо; лучче не кажіть. Папа буде сердитись на писаря, не спати ме цілу ніч, — обізвалась Ватя.

— І нам не дасть спати, — додала Сусана Уласівна. — Мабуть скажу я йому про це все аж завтра, коли він приїде у вечері. Ти й без того так стревожена. А сказати правду, я думала, що Леонід Семенович тебе любить і буде тебе сватати.

— Мамо, не говоріть міні нічого про його! — крикнула Ватя і в її голосі почув ся різкий нервовий батьків голос.

— То й не буду. Тільки заспокій ся та не вбивай ся, моя дитино! Твоє горе ще невелике; це горе ще молоде. Буває горе в житті ще гірше, од котрого й волос сивіє на голові.

Перед вечером Сусана Уласівна звеліла наставити самовар. Ватя сіла за стіл і випила два стакани чаю. Вона пила чай мовчки, не говорячи й слова. Мовчала й мати, наче давала волю її горю. Ватині думки пішли яснійше.

— Що-ж міні тепер робити? — думала Ватя. — З ким міні прийдесть ся вік вікувати? І де прийдесть ся? І яка моя буде доля? Що буде з моїм коханнєм, з моїм серцем, коли він насьміяв ся з мене? А я-ж його любила, як свою душу, більше за свою душу; я була ладна оддати за його свою

душу, своє життя. Чи доведеться мені когось полюбити так, як я його любила? Ні! Я неначе оддала йому усю свою любов до останку, гарячу, глибоку любов.

І Ватя ніби заглянула в свою душу і примітила, що її любов ще не зникла з серця, що вона ще любить. І якби він прийшов до неї, привітно поговорив з нею, вона-б забула усі його насмішкуваті вігадки та віхватки, усе простила-б йому.

— Він з-роду жартовливий. Може він і тепер розходився тільки з жартами вкупі з сестрою, не пошкодував і мене в жартах. Може він не такий легковажний чоловік, як на його наговорила вчительша, а може вона й прибрехала, додала своєї отрутної жовчі, — думала Ватя. — І чого прийшла та вчительша до нас? На що вона оце говорила? На що вона понабріхувала, посіяла колотнечу? Тепер папа не простить їм цієї вихватки; о, не простить! Він не з такихських, щоб прощати. Почнеться колотнеча... а коли-б не вчительша, може-б Леонід і бував би ще в нас, може-б... може-б... я була щаслива і не мучилась би тепер.

І Ватя почула, що вона зненавиділа в той час вчительшу з усієї сили, з усієї душі, од широкого серця.

Цілий вечір Сусана Уласівна ждала свого мужа, а він не приїздив. Цілий вечір вона просиділа мовчки з дочкою. Думи за думами снувались в Ватиній голові і не доходили ні до якого кінця: перед нею в будущині темніла якась сумна ніч, не місячна, не зоряна, а хмарна без просвітку осіння ніч.

Вже пізенько полягали вони спати. Ватя спала тривожним, чуйним сном, неначе дрімала дрімотою. І все її снівся важкий сон, ніби вона йде понад Росю між двома рядами високих скель, узенькою, мов коридор, долиною. Скелі розпечені аж пашать. Над долиною узенька смуга важкого, хмарного неба. Вона ніби втопилася; її душно, — дихати нічим. А узка, темна долинка вється без кінця. І вона вже йде не долиною, а довгою без кінця темною галерією. От вона ніби в якихсь печерах, і знов йде, блукає по печерах, а кінця нігде не видно. От вона виходить з печер і бачить темний ліс. Вступила вона в ліс і ходить по йому, блукає і не може вийти з його. Коли це разом перед нею в долині заблищав ясний соняшний день. Вона бачить Рось, новий млин, нову

греблю. Вона вже йде пахучими луками, а поруч з нею десь узяв ся Леонід Семенович...

Ваті стало легко на душі, вона ніби одужала після важкої слабости і крикнула од радости. Радість налила її душу до самого краю. Вона знов стала щаслива... і в той час вона прокинулась. Через двері вона почула легенький стукіт; блиснув світ лампи. Ватя догадалась, що то приїхав батько.

І знов вона ніби поринула в важку дрімоту, і тільки перед свитанням заснула міцним, важким, молодим сном і встала другого дня пізно.

Вранці, ще як Ватя спала, Сусана Уласівна розказала о. Артемієви, що вона перечула через вчительшу. О. Артемії спанхнув.

— Так от які вони ці писарі! Я знав, що писар гордує мною, але цього я од його і од його жінки не сподівався. Ну, потривайте-ж! Покажу-ж я вам і ступу, і колоду, і вершу! Вилізуть вам боком оці ваші жарти. Тепер начувайтесь, ви падлюки, анцибори, антихристи! — репетував о. Артемії і бігав по кімнаті.

— Я вже сердилась вчора, а сьогодні вже й пересердилась, — спокійно говорила Сусана Уласівна: — мало чого люди не говорять проміж себе. Хіба-ж і ми не говоримо про других? А якби перечули через кого, що ми говоримо про їх, що-б з того вийшло? Ти не сердь ся дуже, і не вбивай ся! Може вчительша що й прибрехала та свого доточила!

— Може й так, але я цього їм так не подарую. Я розміжджу отого писаря. Вже він і так мене нераз сердив: чого прошу, то він міні часом і одкоша дає. А хто він? Мужик, салдат, якийсь пройдисвіт. Хіба писаршин брат посватає Ватю, тоді я мушу про все забути, — говорив о. Артемії.

— Але-ж він хоче пять тисяч приданого? — обізвалась жінка.

— А де я йому наберу стільки грошей! Хіба спродам і коні, і воли, й вози, й ярма, і занози, та й то не виберу пять тисяч. Коли хоче брати Ватю, то нехай бере з двома тисячами!

— Я вже бачу, що так він її не візьме. Ватя йому вподобалась, але гроші ще більше йому подобають ся, — сказала Сусана Уласівна.

Довго ходив по свѣтлиці о. Артемії, задуманий та сер-

дитий. Самолюбство його було зобіжене. Він вигадував, якби допекти писареві і оддячити та оддати за свою обіду.

— Я на його напишу мировому посередникові! Я його під суд оддам! Це-ж мошенник, це-ж хабарник, це-ж злодій, яких і на світі мало! — кричав о. Артемій, махаючи руками.

— Е, цього не роби, бо це все тебе скомпромітує. Ми тільки перечули його домашню розмову, — заспокоювала його Сусана Уласівна, з-роду розумна й розсудлива: — підожди, що далі буде, та тоді вже й побачиш, що робити. Вони усі обідились, що ми їх привитали холодно, що я їм бучної вечері не поставила.

— А я-ж для того панича вдосвіта і по вино їздив до Корсуня, жидів постягав з бебехів! А він...

— То що-ж, що їздив. Може ще раз поїдеш для кого инчого, — вговорювала Сусана Уласівна.

— Ні, так не можна покинути діла! Ні! Хоч дам йому знати, що й ми знаємо, як вони нас судять, як вони про нас думають. Напишу до його лист і натякну, нехай буде обачнішим. Наймички-ж чули, як вони нас судять! Вони-ж рознесуть по всьому селу! — говорив о. Артемій.

Роздратований тим, що втерав зятя, і тим, що писар з жінкою обговорюють його, о. Артемій цілий ранок був сердитий. Йому схотіло ся їсти, а самовар був неготовий. Наймичка опізналась з самоваром. О. Артемій побіг до пекарні, накричав на наймичку. Наймичка з переляку вхопила самовар і побігла з ним в столову. Комфорка й покрішка злетіли з самовара і брязнули об підлогу. Це ще гірше роздратовало нервового о. Артемія.

На столі валяв ся ніж. Вата забулась сховати його в шафу.

— Чого це тут ніж лежить?! — крикнув о. Артемій; — і чом ви не кладете ножів на своє місце!

Він вхопив ножа, мов свого ворога, поніс до шафи і ткнув його на полицю. На верхній полиці стояла тарілка з нарізаною паляницею. Він зачепив тарілку, і тарілка брязнула об підлогу і розскочилась. Шматки паляниці розсипались.

— І понаставляють же, Господи, оціх тарілок з самого краєчку! Хто це поставив тарілку з краєчку та й не засунув на полицю? — кричав сердито о. Артемій.

— Та годі вже тобі! Сідай за стіл та пий чай, бо ти голодний, — говорила Сусана Уласівна.

О. Артемій зібрав черепки, одніс до пекарні і швиргнув їх до порога з великим притиском. Йому ніби здалося, що він шпурляє ті черепки або на писаря, або на писаршу. Він вернув ся в столову і виніс на тарілці шматок сала. Одрізвавши пів четвертини од шматка сала, о. Артемій почав їсти його з хлібом. Коли гляне він у вікно, по дворі ходять телята.

— Ой, Боже мій, хтось телята випустив! І хто то випустив телята з хліва? Ой, лишечко! Ще позлучують ся з коровами та висуть їх! — крикнув о. Артемій.

Він схопив ся з місця і прожогом побіг на ганок. Жінка побігла за ним слідком.

— Та годі вже тобі гуркотіти! Сідай та пий чай! Господи милостивий! Горе міні з такою людиною! — говорила Сусана Уласівна, біжучи за о. Артемієм.

— Омельку! Карпе! Де це в нечистого подівались ті наймити! Заженіть телята в хлів! — кричав о. Артемій, стоячи на ганку в одному кафтані.

Але ні Омелька, ні Карпа не було на той час ні в дворі, ні в клуні. Ні Омелько, ні Карпо не обзивались. О. Артемій вхопив ломаку і хотів бігти заганяти телята. Жінка вхопила його за руку.

— Отже ще застудиш ся! Геть покинь оту ломаку та йди до хати! Чи тож годить ся благочинному ганятись з ломакою за телятами?! — крикнула вона на чоловіка і потягла його за руку в прихожу. — Піду пошлю наймичку, то й позгонить телята і без тебе, — сказала Сусана Уласівна.

— А, Боже мій милостивий! Скрізь непорядок, нелад. І наймити десь порозходились, і телята порозходились, — бідкав ся о. Артемій.

— Та то твої нерви порозходились. Йди та пий чай! — говорила до його Сусана Уласівна.

О. Артемій сів за стіл і почав пити чай. Од шуму та крику Вата прокинулась, одхилила двері з своєї кімнати і тихо спитала в матері:

— Чи то папа вже гуркотить? Аж мене збудив. Я з просоння аж жажнулась.

— Та гуркотить та товчить ся! Хіба-ж ти його не знаєш? Це найшло на його оте лихо, то вже буде гуркотіти та торохтіти цілий ранок. Не виходь, і очий не покажуй, поки не напеть ся чаю. Не буде нікого в хаті, то й не буде

до кого чеплятись. Швидче викричить ся та й перестане, — сказала до дочки Сусана Уласівна.

О. Артемії сидів за столом і репетував. Він в такі години думав голосно, певно для того, щоб вигуркотитись.

— Ну, я писареві цього так не подарую! Я тут пастир, а тут духовний отець, а він мене ганить та обговорює перед слугами, перед моїми духовними овечками. Цього спустити не можна! Не можна! На похиле дерево й кози скачуть. Я тобі не похиле дерево! На мене не вискочиш! Йй Богу, не втерплю! Хоч напишу до його та дам знати, що я все знаю, що там в його хаті вчора говорилось.

О. Артемії покинув пів стакана недопного чаю, кинув ся до письмового стола, захопив листок паперу і написав до писаря коротеньку записку:

„Шановний Леонтию Петровичу! Коли ви що говорите про мене, про мою жінку та про мою дочку, то зачиняйте двері в пекарню. Ви забули приказку, що „в хаті часом і стіни слухають, і піч слухає, через те й виходить, що секретів ніхто не знає, тільки одна баба та — уся громада“, — як кажуть в приказці. Бувайте здорові, їжте борщ з грибами — держіть язик за зубами“.

О. Артемії покликав наймита і одіслав записку до писаря. Наймит увійшов в писареву пекарню і передав записку писареві. Писарша саме тоді нагнулась над лавою проти печі і кришила в ринку сало на вишкварки до каші. Куховарка поралась коло припічка за спиною в писарші і, нагнувшись, заглядала в піч. Пекарня була така маленька та тісна, що писарша й куховарка, понахилившись, ледві не черкались одна об другу. Недалечко од ринки на лаві сидів сірий кіт, підобгавши під себе усі чотири лапи і неначе й не дивив ся на сало. Він тільки ліниво поглядав у вікно, трохи задираючи голову в гору, а обертаючись до ринки, навіть заплющував очі і неначе говорив до писарші: не думай, що в мене в думці твоє сало! Одчепись, голубко, з твоїм салом! Я з нудьги дивлю ся, де горобці літають, та й спати міні хочеть ся. Байдуже міні про твоє сало!

Але кіт помаленьку крутив кінчиком хвоста: то був знак, що сірий кіт був здоровий лицемир, навіть езуїт: він мав на думці багато лихійші заміри.

Писар узяв записку. Двері в пекарню були одчиняні. Писарша гукнула через одчиняні двері:

— А що там пише до тебе благочинний?

Писар голосно прочитав записку, щоб і писарша в пекарні чула. Прочитавши лист, він тільки тоді схаменувся і глянув на одчиняні в пекарню двері.

— Еге! Я вже догадуюсь, про яку це піч він пише! Ця піч не тільки з ушима та плечима, але й з очами і з язиком, та й гострим як бритва. Я бо думаю, чого вона так весело поглядала на наші вікна! А в неї, як тільки в серці заведеться гадюка та ще й здорова, тоді й її очі стають великодні... — говорила писарша до писаря через двері.

Куховарка, стоячи коло печі, чисто все чула і осьміхнулась. Леонід Семенович став на порозі і через поріг узяв сестру за лікоть, потяг у світлицю, а потім причинив двері. Писарша держала в одній руці ніж, а в другій — сало. Кіт вийшов тоді з своєї байдужости, скочив до ринки, сів спокійненько і давай теребити сало на всі застави.

— Оттуди! Куди-ж я оце буду кришити сало? — сказала писарша до брата.

— Про мене, криши міні в рот, бо я вже їсти хочу, тільки Бога ради зачиняй двері в пекарню, як що говориш про кого, бо піч і справді з очима й плечима і навіть з ногами! — сказав Леонід Семенович.

— От тобі й на! То це в благочинного знають все чисто, що ми говорили вчора в вечері? — сказала писарша.

— А певно знають, — сумно обізвав ся писар: — адже-ж чула, що пише благочинний.

— Це Наталія Корніївна! Це вчительша! Це її язичок вже розбрехав про нас! Та й швидко-ж! Вчора в вечері ми базікали, а сьогодні в благочинного вже чисто все знають!... — говорила писарша.

— Та то її куховарка вчора в вечері сиділа оттутечки в пекарні, як ми говорили, — сказав писар. — А, погано, Тетяно. Погано, нігде правди діти.

— От тобі й на! Тепер міні буде сором і очі показати до благочинного, коли в вас заходять сварки та змагання, — обізвав ся Леонід Семенович.

— Тепер так: або йдіть до благочинного та зараз сва-

тайте Ватю, і тоді усе піде на мир, або робіть — як знаєте! — сказав писар.

— А, шкода! А, так погано ялось вийшло. Та й я наговорив вчора три мішки гречаної вовни... Певно вони й це вже знають! — обізвав ся Леонід Семенович.

— Та вже-ж знають, хоч може і не все таки до словечка, — сказав писар.

— А я таки думав сватати Ватю: була надія, що виторгую таки пять тисяч в о. Артемія. А тепер... тпру: або: ні тпру, — ні ну! — жартував Леонід Семенович: — Поміж ворогами трудно потрапляти.

Писарша одчинила двері в пекарню, заглянула в ринку і крикнула: — Отуди! Кіт поїв сало! І ще один ворог на додачу! От і потрапляй поміж ворогами: а, проклята котяка!

І писарша тріснула ката по спині з усієї сили. Кіт з переляку сховав ся на піч.

Леонід Семенович задумав ся. Жартовливість та веселість разом неначе стекла з його, як стікають краплі води з гуски, коли вона вийде з води на берег. В його серці заворушилось таке почування, ніби він несподівано щось втерів: йому здавалось, ніби хтось несподівано покрав у його коні й воли, вкрав п'яніно, повиносив з хати дорогий сервіс, дорогі убори, забрав гроші, ще й украв й завіз саму Ватю. Це неприємне почування навело на його душу задуму і навіть смутку. Він сів на стільці і задумав ся, схиливши голову. Йому стало шкода, що перший плян в житті, задуманий ним і начерканий хоч неясними фарбами, неясними лініями, порвав ся несподівано й нагло, неначе той плян був витканий з павутини, неначе один пустотливий піддух легкого вітру розшматував його і розніс на всі боки.

Писар сидів за столом, спершись ліктем об стіл. Перед ним лежав лист благочинного. Він пильно дивив ся на той лист. Десятий раз писареві гострі очи перебігли той лист од початку до кінця. Перший раз він прочитав той лист і навіть осміхнув ся, неначе він прочитав якусь пустеньку бумагу в волости. Але перебігаючи очима написане вдруге, втретє, писар неначе набирив ся злости, як суха губка помаленьку всисає вогкість. Його вдача була дрява, неворушлива. Він був неговоручий, любив більше мовчати, ніж гово-

рити. Його душа запалювалась помаленьку, як запалюють ся в печі сирі дрова. Але писар був з тих натур, в котрих як тільки раз запалив ся, загорів ся огонь, то вже не погасав до суду, до віку. Писар був завзятий, запеклий, не здатливий чоловік.

Писар почував, що в йому запалюєть ся злість, що вона пускає в його душі корінці й паростки та все глибше та ширше. Він сунув свої густі брови, а його жилаві мохнаті пальці зжимались в кулаки.

Весела писарша, впоравшись в пекарні, вбігла в світлицю.

— Чого це ви понадувались, як индики та й сидите мовчки, неначе води в рот набрали? Може вже їсти хочете? — спитала писарша.

— Буде баталія з о. Артемієм, — сумно промовив писар неначе сам до себе; — це вже благочинний вистрілив на мене з гармати.

— Ото яке лихо! Куди-ж пак! Як о. Артемії почне баталію, то й я викочу свою гармату та й вистрілю і в його, і в учительшу, — щebetала писарша.

— Ну, ти вже краще не викочуй свої гармати і не стріляй! Але коли стріляєш, то причиняй бо двері в пекарню! — крикнув писар, перебігши десятий раз лист о. Артемія, де було написано про ті двері.

Писар кинув такий звіврючий погляд на жінку, що та швиденько зачинила двері і прикусила язика.

— Він і попереду на мене стріляв уже не раз, але я змовчував, — сумно заговорив писар; — потім він був став ласкавий до мене, а це знов бахнув на мене з гармати...

— Та це вчительша бахнула на нас! Я носом чую її підступ та підкопування під нас, — говорила писарша.

— Вчительша — вчительшою, а це річ сама по собі, — бубонів писар ніби собі під ніс: — але я не з таківських, щоб підставляти свого лоба під кулі. Не діжде він того!

В писаря очи розплющились. Він глянув на жінку широко розкритими злими очима і вдарив з усієї сили кулаком об стіл.

— Я в Горобцівці нікому не наймит! Я тут пан! Я тут благочинний! Я нікому не буду тут кланятись! — крикнув писар і знов вдарив з усієї сили кулаком об стіл.

Він не вважав на інтереси Леоніда Семеновича. Ради

злости і своєї пімсти він був ладен усім і усіма пожертвувати: він не вмів прощати і нікому не прощав.

Писар замовк. Мовчала й писарша. Леонід Семенович сидів і думу думав. Сонце весело світило в три вікні світлиці, грало блиском на білому снігу. Світлиця, уся ніби розмальована, аж сьміялась і вікнами, і зеленим листом герані на вікнах, і зеленими стільцями, і золотими рамами, і вишиваними рушниками на образах. Серед срібlistого блиску од сонця й снігу весела світлиця ясніла, мов писанка весною на Великдень і в великому контрасті неначе сьміяла ся з сумних й задуманих обличчів та похилих голів.

— Нумо вже обідати, або що! — обізвалась писарша. — В мене вже обід готовий; я вже їсти хочу; а то ще й обід перестоїть.

І мовчки вона поставила тарілки на стіл. Мовчки сіли вони усі троє за стіл і пообідали, ледві перемовляючись кількома фразами.

Незабаром по обіді Леонід Семенович почав збиратись в дорогу. Яюсь невесело він збирав ся їхати до дому. Невесело й розпрощав ся він з сестрою та зятем. Писар був сумний, як осіння ніч.

— Як же це буде в вас з благочинним, Леонтию Петровичу? Чи будете битись, чи миритись? — спитав молодий Панасенко в писаря на прощанні.

— Ще побачимо, чий батько дужчий. Я йому сам не здам ся аби як! Я на мир сам не піду. Не вмю запобігати в когось ласки. Як мене ніхто не зачіпати ме, то й я нікого не зачеплю. А хто мене зачепить колесом, тому я й воза поламаю!... — сказав писар, не дивлячись просто в вічі Леонідови Семеновичу.

Писар розумів, що Леонід Семенович закидав на мир з благочинним, що він не кидав своїх плянів на Ватю, але для свого самолюбства, для своєї нездатливости він був готовий не вважати навіть на інтереси свого родича.

— Поживемо — побачимо, що далі буде, — сказав Леонід Семенович на прощанні.

І невесело він розпрощав ся з родичами, вийшов з хати і сів на мальовані санки.

— Може воно в їх перетреть ся, перемнеть ся — та й так минеть ся. Літом навідаюсь в Горобцівку до сестри. Може

зять помирить ся з о. Артемієм. Який час мине, то й Ватя забуде, що я сьміяв ся з неї. Може о. Артемії надумасть ся та й роздобуде тисячок пять для своєї дочки. Може, може...

А коники несли санки по гладенькій, як скло, дорозі. Санки, мов човен на бистрині, ніби плвли тихо, швидко й плавко і ніби колиска заколихали молодого хлопця. Леонід Семенович здрімав, думаючи думу про недавні неприємні події в Горобцівці.

— Була весела Горобцівка, а на цей раз чогось стала смутна! — думав молодий панич, дрімаючи в теплому кожусі.

VIII.

На масляній два горобцівські чоловіки, Левко та Петро, випивши добре в кума, вертались до дому проз двір о. Артемія вже зовсім п'яні. Обидва вони були відомі на все село п'яниці, одні п'яниці на все село, бо тепер на селах вже зовсім виводять ся непросиплені п'яниці.

Йдучи проз батюшчин двір, чоловіки сьпівали якусь нісенітницю, а потім стали на воротах і почали лаяти о. Артемія, що частенько трапляєть ся на селах з п'яницями. Вони обидва були лихі не на батюшку, а більше на наймичок, бо як вони молотили в о. Артемія жито, то наймички погано їх харчували і не догоджали їм в їх витребеньках що до харчі.

— Оттут живе той, що дере з живого і з мертвого! — гукав один чоловік стереотипну лайку про попів! — Усе йому давай та давай гроші! І вродись — плати, й охрестись — плати, і жени ся — плати!

— Так, куме, так! І вври — те-ж плати йому!

П'яниці стояли на воротах і лаяли, скільки влізло, але не о. Артемія, а більше його двір, а потім чогось прийшло їм на думку лаяти попових наймитів, та найбільше наймита Карпа. Вони кляли й Карпа.

— І наймити в його сякі-такі сини, лїнівi та ледачі! Отой міні Карпо! І наймички в його — вражі дочки, гладкі, ситі, як годовані льохи, прокляті, завзятуці! — гукав один п'яниця на все подвірє, і чогось напав ся на наймичку Хотину: — Ота міні Хотина, мов трясця зимою! Опасла ся на паляницях, як годована льоха; як іде, то під нею аж земля стугонить, морда товста, трохи не лусне; а сама гладка, хоч забивай нею палі на греблі.

— І корови в його кирпаті, і наймички мизаті! А що вже міні та Хотина! Ота міні Хотина в печінках сидить! — гукав другий п'яниця.

— І воли в його прокляті, і коні ледачі, і свині смердячі! — гукав перший п'яниця і махав кулаками на хату: — і подвіре його смердяче, і кури ледачі, і гуси мордаті, — плів п'яниця, загубивши памороки й тямок десь в шинку.

О. Артемії, сидячи коло вікна, бачив ту сцену і чув ту погану лайку. Він написав до писаря лист, щоб тих мужиків забрали в волость та посадили, хоч на один день в холодну, щоб провчити п'яниць.

— Еге, вибачайте! Він приказує міні, неначе своєму дякови, — сказав писар і зараз таки подав таку одписку, що волость не має права судити й карати за зобідженне словом і вчинком, що ці діла відає мировий судець. А коли о. Артемія зобідили словом, то нехай він їде позивати тих чоловіків до мирового судця.

Писар написав о. Артемієви це все в офіціальній бумазі, ще й номер завів та й одіслав через стійчика до о. благочинного.

О. Артемії прочитав ту одписку та аж крикнув.

— Їдь до мирового! Спасибі твоєму батькови! Їдь за тридцять верстов позивати двох п'яниць! Чи вже-ж йому була б велика труднота посадити в холодну отих двох дурнів хоч на день та ніч, щоб припинити їм п'яні язики? Ну, потривай же, Леонтию Петровичу! Начувай ся-ж тепер! Не бути тобі писарем в Горобцівці! Будеш мене пам'ятати до нових вінчиків! — говорив о. Артемії до Сусани Уласівни.

Раз після вечірні, виходячи з церкви, о. Артемії розбалакав ся на цвинтарі з дідом Яковом та титарем. Були в церкві і два чоловіки, що були колись попереду титарями; і ті приступили до о. Артемія і балакали то про се, то про те. До купки пристало ще кілька сусід о. Артемія та церковний сторож. О. Артемії завів розмову про писаря.

— І на віщо ви держите при волости оттакого писаря, як отой Коцюбенко? І чом ви його не проженете? Не вже в нас не знайшло ся-б людей кращих та здатійших од його? — почав о. Артемії.

— А що-ж, батюшко; не ми його саджали за писаря, не нам його й скидати з місця, — обізвав ся дід Яків.

— Та це-ж такий пройди́світ, що його сором і в громаді держати, не то що його за писаря оббирати. Йому-ж в шинку сидіти та горілкою торгувати, а не писарювати. На жиди — то він був би як раз добрий, але тільки не на писаря!

— Нема де правди діти: що він лихий для людей, то лихий! — сказав титар. — До його ані приступу — неначе до якого губернатора! Як сонце зайде, то вже до його нікому доступитись не можна.

— Замкне двері в волосній управі та й нікого не пускає, а хто увійде ненароком у волость, то так кулаками в спину й попре через двері та в двір. Та кричить, та лає в батька, в матір, та кляне! — говорив дід Яків.

— І це правда. Але не в тім сила, — почав о. Артемій: — це-ж не писар, а злодій! Він же переводить громадські гроші ні за що, ні про що. А ви мовчите!

Чоловіки похнюпились і вступили очі в землю: вони знали, що писар краде, але усі мовчали.

— Але що-ж нам робити, коли його держить мировий посередник? — обізвав ся перегодя дід Яків.

— То ви пожалійтесь на його мировому посередникови. А на що вам дивитись йому в зуби? Підніміть ся проти писаря на сході, а потім до мирового з прошеннєм, — навчав о. Артемій.

Чоловіки знов похилили голови і дивились собі на чоботи, неначе питали в їх поради.

— Оттак і зробіть та й проженіть його з писарства, — говорив о. Артемій, виходячи з цвинтаря за браму.

Чутка про цю пораду о. Артемія зараз таки пішла по селі і дійшла до писаря.

— Ого-го! — сказав писар до волосного. — Батюшка вже збирав на мене собор. Зберу-ж і я на його свій конгрес. Побачимо, чий батько дужчий; побачимо, хто буде зверху: чи собор, чи конгрес?

І писар, не гаячи часу, зараз таки і скликав свій конгрес. Він читав навіть газету і розумів трохи дечого в політиці.

Писар закликав до себе в гості двох чоловіків, що були колись волосними старшинами, закликав волосного касієра, десятицького, Левка та Петра, котрі лаяли о. Артемія в його таки воротах, та ще чоловіків з п'ять своїх сусід, — поста-

вив їм ведро горілки, а писарша зготувала добру закуску. Писарева світлиця мала на цей час инчий, оригінальний вигляд: за столом і на стільцях сиділи чоловіки. На столі стояли зелені, здорові бутлі з горілкою. Писарша поставила тарілки з чехонею та з цебулею і здорову миску вареників з капустою. Гострий дух чехоні, цебулі, пряженої олії та горілки мав силу розворушити найцупкійші нерви. Чоловіки аж облизувались, нюхаючи ті пахощі, але не розуміли, який то ключ приходить ся до такого незвичайного писаревого скарбу.

Писар незабаром показав їм того ключа, як тільки чоловіки добре випили й закусили. На цей час писар причинив двері в пекарню. Він одкрив конгрес промовою здалекі, навшаня, на здогад буряків, коли моркви треба. Побалакавши про се та про те, про деякі господарські справи, писар почав розмову про о. Артемія: він підібрав для себе свою партію, непогоджаючу для батюшки.

— Чогось на мене оце напав ся наш піп. Збрав на мене свій собор на цвинтарі: лає мене, ганить, обносить мене по селі. А я-ж йому нічогісінько лихого не заподіяв. Чи поймете віри? зве мене жидом і навіть злодієм!

— Не вже злодієм? Ото диви! — аж скрикнув Левко.

— Йй Богу, зве злодієм. От і божусь і готовий заприсягти ся, що правда! А хіба-ж я в його коні вкрав, чи всли вкрав? Хто скаже, що я в його коні вкрав?

— А вже-ж ніхто не скаже, — обізвав ся один чоловік: — Чи то можна! Чи то можна! Злодій — то таки злодій, а ви-ж, Леонтию Петровичу, таки-ж, хвалити ласку небесного, писар. А хто-ж цього не знає!

— Отже виходить по-батюжчиному, що я злодій та й злодій! — говорив писар.

— Е, ні! Що вже що, а цьому неправда! І заприсягнуць, що неправда! Це піп так собі дзвонить. А нехай собі дзвонить! — обізвав ся касиєр, вже пьяненький.

— Але як то міні слухати отаке?! — сказав писар.

— О, що погано таке слухати — то погано. Про це нема що й казати, — сказав Левко.

— Ото-ж він хоче скинути мене з писарства. А я зробию так, що скину його з парафії, — сказав писар і блиснув сердито очима.

Гостям очевидячки сподобав ся такий сьміливий писарів проєкт.

— Як скинути — то й скинути! Аби церква, а піп буде. Без пона не будемо сидіти, — сказав десятицький.

— Знайдуть другого та й пришлють, — сказав писар. — Хіба-ж це таки справді один він такий митець на весь сьвіт, а другого такого й не знайдець ся? Знайдуть кращого.

— Знайдуть. Чому не знайдуть, — сказав Денис, давній горобцівський голова.

— Або кращого, або й гіршого, — бовкнув Левко. — Буває усяково. Цей ще ніби середущий між ними.

— Добрий середущий! Нічого казати! — обізвав ся писар. — Який в його лад в церкві? Сторож краде гроші з тарілочки, таки в церкві, як ходить по церкві та збирає гроші; титар краде; дяк — ні до Бога, ні до людей: хрипить, кувікає та вищить на крилосі та ще й плює через крилос на громаду. А сам гострий та палкий. Все стрибає та крутить ся, як муха в окропі. Та все лаєть ся та кляне. Колись і мене назвав антихристом.

— Не вже антихристом? Дух сьвятий при хаті? — сказав лицемірний Денис ще й перехрестив ся.

Десяцький та ще кільки чоловіка і собі перехрестились мабуть в дяку за горілку та вареники з капустою.

— А дяк! Мужиків лає та кляне і анахтемами, і бузувірами і анциборами, і всього не пригадаєш. Батюшка розпустив дяка вже геть то! — сказав Денис.

— Ну, що то воно таке — анцибори? Цим дяк все потріпує молотників та наймитів. Чи воно журавлі, чи воно чорногузи, чи може, борони Боже, воно є нечиста сила? — спитав десятицький. — Чи воно ото гарно, чи дуже вже погано?

— А певно погано, коли воно є лайка, — сказав Денис.

— То значить ся — дурні! Та ще й непрості дурні, а тричі дурні! — сказав писар, ледві осьміхаючись собі під ніс.

— Аж тричі дурні! Чи ти ба? — обізвав ся Левко. — То це він, що скаже раз, то воно виходить аж тричі? Мабуть, щоб більше дошкуляло.

— Якби хоч було тільки раз дурні, то ще-б не так допікало. А то аж тричі дурні! Оце так гаразд! — сказав Денис.

— Така кумедна лайка! — бовкнув десятицький. — І де він її видрав?

— Певно з книжок вчитав! — сказав писар, — бо люди-ж так не лають ся.

— Он де він бере тих антихристів та анциборів! Та й сипле-ж він ними, неначе маком з решета! — сказав Левко.

Дві чарки ходили кругом стола, неначе одна поганяла другу. Горілка лилась з бутлів неначе в лотоки. Компанія стала ще веселіша. Левко вже зовсім надудлив ся. Писарша принесла другу миску вареників. В веселій сьвітлиці тхнуло горілкою та чехонею. Усі чоловіки говорили, балакали голосно, на все горло. Сьвітлиця стала схожою на шинк, писарша походжала по хаті, мов шинкарка Рухля, писар мало пив і був тверезий, як шинкар Шмудь. Він пив мало: йому треба було правувати на своєму конгресі. Розмова в чоловіків пішла не туди, куди хотів писар: говорили про господарство, про недорід хліба, про худобу. Писар все напрямлював розмову про о. Артемія, все ганив та гудив його.

— От і з мене батюшка взяв таки аж пять карбованців, як я женив сина, та годив вінчання, — промовив Денис: — з других бере за вінчання по божому, по три карбованці, а з мене на віщось взяв пять. Каже міні: ти був головою, ти багатий, в тебе хата під залізною покрівлею. А що з того, що в мене хата вкрита бляхою? Хіба та бляха крадена, чи що? Я не вкрав її, а запрацював.

— Ба вкрав! — бовкнув вже п'янький Левко. — Вкрав, як був волосним. От і побожусь, що вкрав, бо й хату поставив за крадені гроші.

Денис замовк і насупивсь. Писар стревожив ся. Він не постеріг, що Левко був хоч п'яниця, але мав в серці природжену чесність, котра виявлялась в йому найбільше тоді, як він був на-підпитку. Тоді Левко вивозив язиком, як на лопаті, усю правду, не вважаючи ні на кого.

— От і помилив ся, що затяг в конгрес оту п'яницю. Що в тверезого на умі, те в п'яного на язичі. Ще як бовкне, що й я краду громадські гроші... А! — аж цмокав писар. — Треба швидше залити горілкою оту дурну честь...

— Та годі тобі, Левку, базікати! На́ лиш та випий чарку! Оце буде краще, — сказав писар і подав Левкови чарку. Левко випив.

— Треба подавати на попа прошення архієреєви, — почав писар. — Заступіть ся за мене! Напишемо прошення, спишемо усї його кривди, а ви підпишетесь, та й подамо. А доки ми будемо терпіти! — підбивав писар.

— То й подамо! А вже-ж заступимось за вас, коли він хоче скинути вас з писарства, — потакував касиєр.

— На кого прошення? На Хотину? О, подамо, подамо на ту бісову дочку... Скиньмо її з парафії! Ота міні Хотина! Як ми молотили в попа та було прийдемо в пекарню обідати, то вона нам на стіл сухарів та черствого хліба! А сама жере паляниці. А борщ для нас зварить в оттакісінькому горняті, неначе для дітій! — говорив Левко і показав свого пальця.

— Та ні, Левку! Не в тому річ! — говорив писар.

— Як не в тому річ, то Бог з ним! Напишіть, щоб Хотину заслали на Сибір. О, я-б її катами драв! Ота міні продова Хотина! — репетував п'яний Левко, неначе та Хотина була йому перший ворог на селі.

Довго пила та закушувала компанія. Писар все направляв гостей проти о. Артемія.

— На віщо ви йому кури носите, горілку та паляниці носите! На віщо ви йому платите за похорон, за хрестини! Чи вродить ся дитина, повитуха несе йому курку й хліб, куми несуть горілку й знов хліб. Не платіть йому нічогосінько! — проповідував писар.

— Ото кумедно! Оце так кумедно! — говорив вже зовсім п'яний Левко.

— Він повинен і ховати й хрестити, хоч би ви й не платили за те, бо він піп. Він поховає, а ви не платіть. А як не поховає або не охрестить дитини, то на йому буде одповідь: тоді його зашлють в монастир на покуту, а вам не буде нічого. Йї Богу не платіть і вам нічого за це не буде, — говорив писар.

— Чи ти ба! — аж крикнув Левко, котрого вдивила така писарева нова філософія, зрікаюча стару традицію, старий звичай.

— Як не платити, то й не платити! Краще не платити, ніж платити! — говорив десятицький.

— Овва! Ото кумедно! А! — аж цмокнув Левко.

Вже смерком розійшли ся писареві гості та на прощанні все обнімали та цілували писаря.

— І спасибі вам, і прости Біг вам, Леонтию Петровичу! Вже ми за вас будемо встоювати, як за рідного батька! — говорив десятицький і тричі поцілував ся з писарем.

Гості розійшли ся. Левка вивели за ворота попід руки.

— Ще одно ведро горілки і о. Артемій полетить з па-рафії. Побачимо, чиє буде зверху, а чиє на споді! — говорив писар до жінки. — Дуже вже загонистий та прудкий став о. Артемій; дуже вже загнав ся. От ми його й спинимо!

Саме того дня, як писар збирав до себе свій конгрес, в село прийшла штундівська проповідниця, якась немолода вже дівка. Вона заночувала в одного чоловіка, цілий вечір навчала не ходити до церкви, молитись дома, звала попів фарисеями, а дяків — садукееями. Розказувала вона, що була в якомусь панянському монастирі за послушницю, але покинула монастир і пристала до штундів. Цілий вечір вона сьпівала церковні усякі пісьні і сьпівала дуже гарно і дуже гарним та здоровим голосом. Переіочувавши в одній хаті, вона другого дня пішла в другу хату, потім в третю. Люди збирались подивитись на неї та послухати пісень. В той саме час десь у селі проявив ся ще другий штундівський апостол. Люди розказували о. Артемієви, що той штунд ночував в одного чоловіка, розумного й письменного, цілу ніч балакав з тим чоловіком, цілу ніч не давав йому спати, розгортював євангелію, вишукував тексти, змагав ся та все доказував, що штунда найкраща віра.

О. Артемій перечув через людей про тих апостолів і зараз написав бумагу в волость, щоб старшина звеліла арештувати тих штундів, закинути їх в холодну і випровадити з села. Свою бумагу о. Артемій завів під номер.

Незабаром стійчик приніс о. Артемієви бумагу од писаря, так само заведяну під номер. Писар писав, що волосна управа не має ніякого діла до апостолів та черниць, що вона боїть ся за черниць одповідальности перед духовною властю і в кінець усього придокладав самому о. Артемієви взяти на себе це діло з штундівськими апостолами, як діло церковне, а не поліційне.

— Не хоче допомогти міні! Це він робить міні на злість. Та й сам він якийсь пройдісьвіт, бував у бувальцях і певно в своїх походінках розгубив і віру і совість... — подумав о. Артемій.

Тим часом о. Артемій довідав ся і про писарів конгрес. Писар мабуть не дуже щільно причиняв двері в пекарню, і слова суспільців того конгреса, мов горобці, проскочили в щілину і розлетілись по селі. Вчительша ловила по селі ті горобці на своє сільце і зараз приносила о. Артемієви.

— Ну, потривай же, Леонтию Петровичу! Поки ти мене скинеш з парафії, я тебе тричі зсаджу з твого писарства! — подумав о. Артемій і задумав написати до мирового посередника лист про усі писареві лихі вчинки та лиходійства.

Тим часом писар сам на себе подав ножа, сам під собою викопав яму. Він дуже вже розібрав ся, заніс ся в гору і вважав на себе не менче, як на якогось горобцівського губернатора. Він не церемонив ся ні з жидами, ні з мужиками, лаяв їх скільки потовпилося, а мужикам частенько давав кулаком стусани та потилишники. Він дав приказ по волости, щоб ніхто не насьмілював ся йти до його в волость, в капцелярию ні по якому ділу, як тільки на дворі смеркне. В той час він писав свої бумаги і не любив, щоб йому тоді хто пербаранчав та одривав його од діла.

В той час до Горобцівки приїхав з близького містечка один шляхтич, Морочковський, багатенький і поважаній в цілій околиці, як дуже порядний і заможний чоловік. Він мав діло в волость, позивав ся за млин з своїми спільниками, власниками того млина. Морочковський не знав про той писарів приказ і, трохи запізнівшись, пішов до писаря в волость в вечері. Двері в волости були заперті, але в вікнах сьвітило ся. Морочковський постукав у двері. Писар одсунув засов, одчинив двері й крикнув:

— Ти чого лізеш сюди, стара собако? Хіба не знаєш, що я заборонив ходити в волость смерком? Геть пішов вон, бо я тобі боки полатаю оцім засовом! І говорив же, і приказував, щоб не лізли сюди до мене в вечері! Ні, таки лізуть, мов ті свині, оці мужичища!...

— Та я цього приказу не знав. Прийміть мене, пустіть у волость, бо я приїхав по ділу, — обізвав ся за порогом в темряві шляхтич.

— Чи це ви, Морочковський? Ну, пробачайте-ж на цей раз! Я думав, що то який горобцівський мужик, — почав вже ласкавим голосом говорити писар.

Писар в той час задумав становити новий дім і збирав для його материял. Морочковський мав коні, був багатенький і міг стати йому в пригоді. Через те писар і розпустив медом свій голос.

— Вступіть! Увійдіть! Прошу вас! — просив писар Морочковського.

Морочковський увійшов в управу і розказав про своє діло за млин. Писар швиденько написав йому потрібну бумагу.

— Морочковський! Ви маєте коники, держите й воли. Я оце задумав становити для себе дім. Чи не спромогли ся-б ви провести міні кілька хур битого каміння своїми волами та кіньми? Там у вас над Росю стоять вже готові сажні набитого каміння, — говорив писар вже не начальницьким, а благаючим солоденьким голосом.

— Добре. Чом же... провезу, — відповідав добрий Морочковський і мусів дати свою згоду, хоч йому так хотілось возити те камінне для писаря, як хочеть ся здоровому чоловікови помирати.

Випровадивши Морочковського, писар засунув двері за совом і сів писати. Коли через годину знов хтось застукав в двері. Писар розсердив ся.

— І знов лізе якась тварюка! Ото лиха година! Піду та добре вилаю, щоб одучити ту мужвú лазити сюди в вечері, — подумав писар.

Він побіг у сїни, одсунув двері і одчинив. На ганку стояла молодиця. Писар несамовито крикнув:

— Ти якого бісового батька сюди лізеш, ти, свиняче рило? Чого тобі тут треба, погана мордо собача?! Пішла вон з двору! Щоб і дух твій тут не смердів! Пішла геть, а то, помордаса вхопиш!

— Та це я! — тихо обізвалась молодиця.

То була жінка волосного старшини Леська. Вона була ще й кума писареви.

— Чи це ви, кумо? Оце лишенько! А я думав, що хто чужий! Зайдіть же, будьте ласкаві, та вибачайте міні в цім слові! — просив писар.

— І цур вам, і пек вам, щоб я після цього до вас заходила! — говорила молодиця. — Обляяли мене, неначе остатню паницю... Оце який сором!

— Та вибачайте! Зайдіть же! В мене тут і настойка є в шафі. Випемо по чарці! — просив писар.

— Цур тобі з твоєю настойкою! Буде вже з мене і цієї настойки... Я і через твій поріг ніколи не переступлю, — сказала волосного жінка та й пішла з двору.

Через годину знов хтось постукав в двері і постукав кулаком здорово й сьміливо, як стукотять п'яні. Писар аж скинів. Він скочив з місця, прожогом кинув ся в с'їни, одчинив двері. В темряві мріла якась мужицька дрібненька постать.

— Ти чого стукаєш, панице? Чого тобі тут треба? А, ти, свиняча мордо! А, ти, панице, волоцюго! Чого ти тут бродиш в ночі? Чи це тобі шинк, чи що?! — крикнув писар і штовхнув чоловічка в груди кулаком. Чоловічок дав сторчака до долу аж через три східці ганку.

— Чи ти п'яний, чи ти здурів, Левонтию? — обізвав ся внизу чоловічок.

— Чи то ви, тату? Оце, Боже мій, яка напасть трапилась! Це ви вже третій цього вечора стукаєте в двері. А я розлютувався та спотання... Оце, Боже мій! — бідкав ся писар. — Та вступіть же, тату!

— А бодай тобі добра не було, щоб я до тебе вступав! Бач, як запанів! А ти вже забув ся, як пас череду! Забув ся, як свині пас? А, ти свинопасе! — говорив з двору старий Петро Коцюба, невеличкий та вбогий чоловік.

— Хіба-ж я зумисне вас штовхнув? Та вибачайте міні, тату, на цей раз! Та вступіть бо! — просив писар з порога.

— Бодай вже од тебе одступились добрі люди! Я тебе вчив, втрачав ся на тебе, давав на книжки останні гроші. А він тобі он якої сьпіває! Сам багатіш, а міні од тебе нема ніякої помочі, — сказав Коцюба та й пішов з двору.

— Ну, та й притчина міні трапилась цього вечора! Неначе нечистий увів мене в спокусу! — говорив писар, втретє засовуючи двері засовом.

Писар вернув ся в канцелярию й сів за столом. Він розгорнув одну бумагу і почав переречитувати, але читав, читав і ніяк не міг второпати самого суття написаного. Несподівані події цього вечора вплутувались в написане, неначе там

в бумазі було рядочком написано про дві речі. Леонтий Петрвич читав одно, а друге несамохіть лізло йому в голову, неначе воно було списане між стрічками. Втягливий з роду і розумний, він не міг нічогосінько розібрати в бумазі, неначе загубив свій тямок десь в сїнях. Він почухав потилицю і кинув бумагу на стіл. Невеличка лампа сьвітила тільки на один кінець довгого стола, на зеркало і тихий сьвіт од неї ледві достягав до білих стін. В далеких кутках довгої канцелярії стояла густа тїнь. Писар втупив задумані очі в темний куток і задумав ся. Він був знеспокоєний, стурбований і тим стукотом в двері і притичиною з жінкою волосного старшини та з батьком. Неприємна подія добре дала ся йому в тямкі.

— І підніс чорт оту Лесчиху і мого батька! — думав писар. — Тепер піде чутка по селу, піде слава про це і по всій волости, дійде вона й до мирового посередника... запевно через о. Артемія.. Овва! А, погана справа! Люди й без того вже на мене гомонять, що я їх часом штовхаю в потилицю, даю стусани під боки, полянаси по морді. А тут на тобі ще Лещиху та старого батька!

— Я то не дуже вважаю на о. Артемія і не бою ся, що він міні пошкодить. Мирові посередники не все слухають попів, — думав Леонтий Петрович. — Але-ж це трапивсь поганий випадок. Можуть мене і справді скинути з місця. Овва! Народ рознесе по волости, по ярмарках. І принесла-ж лиха година сюди старого! І чого йому було сюди лізти. І я його вдарив...

Писар встав і почав ходити по канцелярії. Його брови насупились; очі сумно й сердито виглядали знід густих брів. Він заклав руки в кишені і все ходив од кутка до кутка, а сумні думи все густійше й густійше насовувались в його голову. Він спочатку не тревожив ся, що вдарив батька, як не тревожать ся ті парубки, що часами бють ся з батьками. Він більше сердив ся на старого, ніж турбував ся од того випадку. Але перегода инчі думки заворушились в його голову. Йому спало на думку, як на селі розказували про одного чоловіка, як той чоловік в шинку вдарив матір і в його одсохли руки.

— А що, як цьому правда! А що, як мене покарає за батька! — думав Леонтий Петрович. — А що, як і справді кара впаде як не на мене, то на моїх дітїй, або на мою ху-

добу! А може цьому брехня, що люди кажуть... А як тому правда?

І Леонтий Петрович почув, що на його находять ще сумнійші думи. Він багато втратив усяких забобонів, вештаючись в городі, вештаючись між просьвіченійшими людьми, але в йому в той час чогось несподівано прокинулась вдача простого селянина з його віруваннями й страхом перед невідомою силою.

Він засмутився і почав швидче ходити. Тонкі дошки вгинались під його важкими ногами. І йому здалося, що під ним вгинається ґрунт, що він от-от, незабаром провалиться з свого писарства.

— Що-ж тоді міні робити! Як жити? Як провадити господарство? Хабарі пропали! — думав писар, никаючи од кутка до кутка.

А нічна пізня доба, незвичайна мертвота, тиша в канцелярії наводили на його ще більше смутку й важких дум. Темні закутки наводили на його сум. В йому розбуркалась вдача селянина простого, непросьвіченого. Темні закутки неначе лякали його, темрява неначе густійшала в кутках і насовувалась на середину хати, няполягала на його.

Писар загасив лямпу і вийшов на двір. Холод зараз протверезив його сумні думи.

— Ет, не знати що лізе в голову! — подумав писар, вертаючись до дому.

Поки він дійшов до дому, сумні думи його неначе розгубились по дорозі. Він знов почав сердитись на батька.

— І принесло ледащо старого в волость! І чого йому було йти? От і наробив міні клопоту! — думав писар, вступаючи в свій двір.

І якби тоді в дворі він стрів свого батька, то був би ладен дати йому ще одного стусана або потилишника.

Його стріла жінка, глянула на його і спитала:

— Чого це ти такий сумний, неначе в тебе на лиці нахмарило?

— Ат, одчепись! — крикнув він на жінку.

Жінка замовкла і не намагалась, і не насьмілилась його більше питати.

— Певно люди розізлили його в волости своїми позвами, — подумала писарша і більше не питала ні про що свого

чоловіка; вона знала порови Леонтия Петровича: раз одрі-
зав — то більше не приставай!

Погано спало ся тієї ночі Леонтиєви Петровичу і все чудні та важкі сні йому снили ся: все верзло ся, що він ніби сидить в Богуславі на місті коло Беркового шаплика з смолою та все сьорбає дьоготь ложкою; дьоготь противний, поганий, аж пельку забиває, а він на віщось сьорбає його, неначе найняв ся. То знов йому снілось, що в його на плечах важкий лантух з піском; він несе той пісок до млина молоти і ніяк не потрапить в млин та блукає десь в пущах та нетрах.

Другого дня трохи не сьвітом уся Горобцівка вже знала, що вчинив писар в волосній управі в Лесчихою та з своїм батьком. Лесчиха хотіла йти до батюшки жалітись на писаря, та не насмілилась. Хитра молодиця знала, що як вона розкаже про все вчительші, то це все одно, ніби вона розкаже самому о. Артемієви. Вона бігцем побігла до вчительші, бо знала, що вона ніби помістить кореспонденцію в місцевій газеті, котру пренумерує батюшка і вже доконечне знати ме про неї.

Лесчиха не помилилась: горобцівська газета була ніби телефонна. Вчительша аж підскочила, як почула таку цікаву новинку. Вона накинула на себе пальто, забулась навіть всунути ноги в кальшні і в одних черевиках побігла до батюшки і розказала про випадок з писарем.

О. Артемії слухав і реготав ся. Сусана Уласівна і собі сьміялась. Ватя, заглядивши вчительшу, втік в свою кімнату, щоб і не бачитись з нею: вона зненавиділа вчительшу.

— Ха, ха, ха! — реготав ся о. Артемії, ходячи по сьвітлиці, аж за боки брав ся. — Ха, ха, ха! От, комедія — так, комедія! Кращої й Гоголь не видумав би! Ха, ха, ха! Та як він лаяв Лесчиху? Погана морда! Безхвоста сучка! Ха, ха, ха! Волосного старшини жінка — безхвоста сучка!

— Та так же лаяв так! Казав на неї: А, ти безхвоста сучко, куца шкапо! — говорила вчительша і очевидячки додавала ще більше своїх поетичних образів, щоб зробити кореспонденцію цікавішою й отрутнішою для писаря.

— Ого, го, го! — аж реготав о. Артемії. — Ой, умру я од сьміху! А свого батька як він лаяв: старою собакою,

чи свинячим хвостом, чи як? Я щось і не позамічав усього, — питає о. Артемій.

— Лаяв і старою собакою, і свинячим хвостом, і непросипленим паницею, і злодієм, і старим волоцюгою, — давала куті ще й свого меду вчительша.

— Ну, нехай старий Коцюба — здоровий зносить та в краще вбереться! Гарний синок, нічого сказати! Убрав батька на старість в шори та в бори, та в наришники!

Вчительша осьміхалась та аж облизувалась, неначе писаршин кіт, що вкрав та в смак наївся сала. Вона трошки посиділа, побалакала, та й пішла.

— Ну, втелепався-ж оце писар! Ха, ха, ха! — реготався на всю світлицю о. Артемій.

Незабаром придибав і старий Коцюба жалітись на свого сина. Коцюба був невеличкий сухий сивий дідок з добрими ясними очима.

— Вже, батюшко, прошу вашої милости, як буде Левонтий говіти, то хоч накладіть на його покуту за те, що він так зневажає мене старого. А я-ж його оддав до школи! А я-ж за останні гроші купував йому книжки, зодягав його! А він... Он, яка міні дяка од його на старість! Хлібом-сіллю міні не допоможе, а лайкою так вразить...

І в старого Коцюби закапали сльози з очий і посипались на сиві вуси та на сиву бороду.

— Добре, добре, діду! Я йому цього не спущу. Буде він говіти, я накладу на його важку покуту, бо „хто матір забуває — того й Бог карає“, — втішав старого Коцюбу о. Артемій.

— От такі то бувають діти! — жалівся старий Коцюба. — Я його вивів в люди, а він... Що з того, що він багатий? Він багатий для себе. А я, як був бідний, так і вмеру бідним. От і тепер на міні латана свитина і в будень і в празник. Ет, яка гам поміч з тих дітей! Теперички так на світі, що кожний дбає тільки про себе і для себе.

— Але-ж, Петре, син лаяв та бив тебе не зумисне! Так воно якомось само склалося, так випало. Син на цей раз не дуже й винен! — говорив о. Артемій.

— Хіба-ж це, батюшко, вперше він так мене зневажає?! Він мене не бив ніколи. Не буду гнівити Бога та неправду говорити. Але що-ж з того, що не бив кулаками, коли він

бив мене словами. Чи прийду я до його, чи моя стара, нас садовлять не то що коло порога, а і в свѣтлицю не пускають. Багатирі в його поть та їдять за столом, сидять на покуті, а я тільки через поріг позираю з пекарні. Ет! Я його посилав до школи, думав, вивчить ся читати, буде міні читати свѣяті молитви та свѣяті книги. А може, думаю, і в свѣяту Лавру піде в ченці, як от Варчин сип. Думав я, бачте, може вийде хоч один в роду праведник та одмолить ся за свої й за наші гріхи.

— А з його от і вийшов праведник... — обізвав ся о. Артемій.

— Ох, де там в свѣті вже та правда! Правда коло порога тепер сидить, а кривда за столом на покуті... — промовив Коцюба і важко зітхнув. — Нате-ж вам, батюшко, два злоті та одправте акахтист за Левонтия, щоб йому Господь простив його гріх, що він мене вдарив.

І старий Коцюба закотив полу свити аж до пояса і витяг з кишені завязані в углу хусточки гроші.

— От тобі й на! Оце так! Син нагрішив, а батько буде одмолюватись! — обізвав ся о. Артемій. — Він винен — нехай він і наймає акахтист за свою душу. Я, Петре, й так помолю ся за його: не треба міні твоїх грошей.

Старий подякував, розпрощав ся й вийшов.

— Ну, та й вийшов же з Коцюбиного сина праведник! — сказав о. Артемій до жінки. — Це такий праведник що і в пекло не потовпнить ся з гріхами. Сам сатана візьме його в пеклі за свого писаря.

— Ну, потривай же, Леонтию Петровичу! Тепер ти сам викопав під собою яму, сам і впадеши в неї, — думав о. Артемій, ходячи по свѣтлиці. — О, полетиш сторч в яму, аж ноги задереш! Дав ся ти міні в тямки! Сокрушу-ж я тебе тепер! Треба написати лист до мирового посередника. Саме, саме добрий час! Йй Богу, напишу лист! Спишу усі його неправди, спишу усе погане життє.

О. Артемій побіг до письмового стола, що стояв в столовій, витяг з шухляди шість листів паперу, заглянув в чорнильницю. В чорнильниці було чорнила тільки на дні. О. Артемій вхопив пляшечку з чорнилом, бурхнув в чорнильницю і спотання налив чорнила трохи не вцертъ. Він сів за стіл і почав думати.

— Вже коли писати, так писати, щоб і рук не паскудити. Спишу я все його життя, — думав о. Артемії.

І він почав, як кажуть, трохи не од Адама: написав, як старий Коцюба оддав сина свого в школу, як хотів вивести його на праведника, написав про те, що Леонтий Петрович тягався по світах, бував в бувальцях, служив в москалях, був військовим писарем, а далі пішов служити на залізну дорогу; написав, як він на залізній дорозі ніби то проривав мішки з бакаліями, точив з мішків риж, родзинки, мигдали, витягав фіґи, ріжки, як це все він з компанією продавав жидам за половину ціни... О. Артемії писав швидко, халком. Його перо, як песамовите, бігало на папері, пицало, скрипіло, цьвірчало, як горобець, ще й до того бризкало. За ці бризки на бумагах о. Артемії нераз діставав навіть замітку од консисторських протоєреїв. В азарті о. Артемії стромляв перо в повну чорнильницю, сягаючи аж до дна. Перо ляпало на стіл, на папір; дві краплі лягнули на білу стіну й сіни, мов дві мухи. Довго писав він, виливав увесь свій гнів, аж доки рука не зболіла.

О. Артемії втомився, зітхнув і примітив, що для звичайного листа вийшло занадто багато.

— Ох, лишенько! Це-ж вийде ціле „посланіє“! Треба вкоротити, — подумав о. Артемії.

І він почав вкорочувати, перечитав написане. І швидко потім на фіґах, родзинках та мигдалах простяглася довга чорна ковбаса од краю листа до краю. На праведника впали хрестики рядочком. Чим далі, тим рясніше лягали на папері чорні ковбаси; цілі стрічки зачеркував він рядочками хрестиків, неначе грав в хрестики та ковбаси. Перо бризкало на всі боки. Перший лист вийшов поцяцькований, схожий на чудернацьку перську матерію або на турецький рукопис.

— А цур йому! Багато чести задля писаря писати про все його життя. Треба приступати просто до діла, — подумав о. Артемії; — спишу його писарські кривди.

І він почав писати про ті кривди і закінчив так: „Якби я списав усі кривди й усю неправду Коцюбенка, то в мене-б і паперу в столі на це не стало. Та й хто не знає про ці кривди? Усей світ знає про їх, хіба окрім вас... Хто обдурює людей в волости більше за всіх? Коцюбенко. Хто сипле, як з мішка штовхани, стусани, цомордаси, поляпаси та потили-

шники мужикам? Він же, той самий Коцюбенко. Хто краде й переводить громадські гроші і кладе в свою кишеню? Коцюбенко. На ремонт управи громада постановила видати двісті карбованців. А хто бачив той ремонт? Пять мазальниць обмазали та оббілювали управу за два дні і дістали од писаря по осьмигривеннику за день. От і весь ремонт! А де-ж решта грошей? В кишені в Коцюбенка. Економія дала дубів та деревні на місток. Люди звезли дуби і звезли деревню і склали коло мосту. А де ті дуби? Де та деревня? З їх давнійший голова поставив собі саж для свиний, а Коцюбенко забрав собі дуби на стовпи на новий дім. А міст стоїть, як стояв, і сам писар з писаршою раз провалив ся на мосту. Писар — чоловік лихий, лайливий, битливий. Він побив рідного батька в волости, управі, лаяв волосного жінку, дуже шановну горобцівську матрону, усякими поганими словами, звав її свинячою мордою. Нашу стару старостиху лаяв в батька-матір, ще й назвав собачою порібриною і сухореброю шкапою... Рідного батька звав свинячим хвостом. Він настренчує громаду проти духовенства, проти мене, — підпоює мужиків, наговорює їх проти мене, свого духовного пастиря. Він псує моральність народу, розпаскудив в селі моїх парафіян, бунтує людей проти мене... Він пускає в село штудівських проповідників і вони ходять по селу, мов ті вовки по улицах серед дня. Це не писар, а якийсь пройдисвіт, бунтовщик. Я догадуюсь, що це якийсь соціяліст, комуніст, бунтовщик! Це не писар, а сам антихрист! Це горобцівська холера, Горобцівська Панама! Прийміть його з місця і посадіть якого університетського молодого юриста. Коцюбенко збавить горілкою та п'янством усяку моральність в народі на довгі, довгі часи! Йому жиди несуть рибу, дають м'ясо, борошно дурнички...“

Так закінчив свій лист о. Артемій, вхопив в долоню перо і з усієї сили поставив точку. Перо хруснуло й квакнуло, як роздавлена жаба. На папері зісталась чорна здорова капка з промінням навкруги. Такі точки з ламанням пер ставлять буреаки, тоді як скінчать останній писаний латинський екзамен перед вакаціями. О. Артемій мабуть пригадав старовину в той час. Він перебілював чорняк дуже чистенько, але на кінці таки не вдержав свого баского пера: забризкав добренько і одіслав парубком до мирового посередника.

Мировий прочитав той лист і осміхнув ся.

— Ну, прислав міні о. Артемії цілий горщик приску та ще й дуже гарячого! — подумав він: — але треба найхати та обревизувати горобцівську управу. Треба переглядіти книги. Щось там та є!

Мировий не довго й гаяв ся: через тиждень приїхав в Горобцівку, зайшов в волосну управу і почав ревізю. Писар подав йому усі книги. В книгах було все справно записано: увесь прихід і всі видатки були вилічені добре й позашнеувані. Усі бумаги були впорядковані й попричалиювані до купи до кожного діла. Мировий довго перевіряв, переглядав кожне діло, а писар стояв позаду та тільки осьміхав ся собі під ніс: на цьому мов не ввіймаєш!

Мировий поїхав далі в обїзди по волости, але куди він не приїжджав, скрізь вже говорили на Коцюбенка й судили його. Недобра слава скрізь пішла про його по всій околиці; бо, як кажуть, добра слава лежить, а недобра слава, як кінь, біжить.

— Шкода міні цього Коцюбенка! — думав мировий. — І пише гарно, і писар з його дуже справний. Я знаю, що він краде й бере хабарі. Та й який писар не краде вкупі з головою?! Але Коцюбенка не ввіймати по книгах: в його в книгах і в бумагах є усі виправдні документи. Та ба! Прийдець ся скинути його з місця.

Вернувши до дому, мировий написав в горобцівську волосну управу бумагу: Коцюбенко втратив місце писаря. Це було на саму „вербу“.

Вранці в вербну суботу писар дістав бумагу од мирового, сидячи за ділами в управі. Прочитавши бумагу, він зблід, вхопив шапку і пішов до дому. Писарші не було дома: вона побігла за якимсь ділом до дячихи. Серед сьвітлиці стояв вже накритий для обїда стіл. Куховарка поралась в пекарні. Писар, блідий, як смерть, з лютими очима, з розкудланим волоссям на голові, бігав по сьвітлиці од кутка до кутка тревожно, швидко, неначе тигр, залертий в клітці. Він все хапав ся долонею за голову, запускав пальці в густий чуб і смикав волоссе з усієї сили, неначе шукав в чубі собі поради. Але ніякої поради там він не знаходив: його писарство в горобцівській волости пропало на віки. Писар це добре знав, і його тільки брала злість на своїх ніби то воро-

гів та неприхильців. Він був злий і на мужиків, і на Леськову жінку, і на свого батька, а більше за все на о. Артемія.

— Це його діло! Це він вчинив міні капость! Якби не він, я вдержав ся-б на своєму місці. Не дурно-ж він послав свого наймита верхом до мирового! Він післав на мене сулліку!

І писар синив ся коло столу і вдарив кулаком об стіл, що було сили.

— Я-ж йому цього не спущу! Полетить і він з парафії. Буду слати ніби од громади прошення за прошенням до владики, до консисторії. Десять, двадцять прошеньв пошлю, а таки його витурлю з Горобцівки! — думав писар, бігаючи од кутка до кутка. — Я одніму в його спокій у день, вкраду в його сон у ночі! Я не донушу йому дістати наперсного хреста. Я вирву в його з рук того хреста! Я його обчорню, обганю: стане він чорнійший од чорної ночі перед своїми начальниками! — говорив голосно писар і показував кулак сволокови та стелі.

Писар знов в одну мить синив ся коло столу і тріснув кулаком по столі. Тарілки, ножі й вилки, загарчали, як собаки, аж підскочили.

— Поставлю дві відрі, поставлю три відрі горілки мужикам! Напою їх, а таки свого дійду! Я-ж накручу на його супліку. Я-ж йому підставлю стільця під ноги! Бебехне він з Горобцівки! Отоді й я зарегочусь.

І писар метиво й голосно зареготав ся та так чудно, неначе в стайні кінь заіржав. Він знов став коло столу, постояв трохи і знов тарахнув кулаком по столі. Кулак впав на край стола. Стіл перехнябив ся на бік. Дві тарілки брязнули об діл і розбились. Писар знов зареготав ся, неначе кінь в степу заіржав.

Перелякана куховарка заглянула в сьвітлицю через двері, зирнула на писаря. Його вид був лютий, страшний. Молодиця прожогом кинула ся в двері, побігла до дяка, — вбігла в хату, викликала писаршу на двір і сказала тихо:

— Ой ідіть швидче до дому! З Леонтием Петровичом щось ніби стало ся: бігає по сьвітлиці, нічого не говорить, увесь позеленів, посатанів, та все кулаком лупить об стіл. А тарілки впали з стола до долу та й побились. Щось так неначе він, борони Боже, збожеволів або здурів, вибачайте

міні: не то регочеть ся, не то ірже по-конячи та рве на собі волоссе. Ой, Господи! Так перелякав мене, що в мене аж в душі похололо... Коли-б не посадили його в божевільню!

Прибігла писарша і сама злякалась, вглядівши зелений вид та несамовиті очі свого чоловіка.

— Що з тобою? На що ти тарілки побив? — спитала писарша.

— Бо мене мировий скинув з писарства. Ти вже не писарша, я не писар. А все через того... Я-ж йому!...

Писарша заплакала. Втираючи сльози, вона втішала й заспокоювала свого чоловіка. Він трохи втихомирив ся, сів поруч з жінкою на ослоні, обхопив її повний стан рукою і з ширим коханням пригорнув до себе.

— Тепер ти в мене одна втіха на всьому світі. Не жури ся! Якось будемо жити! — сказав писар і важко зітхнув.

Того таки дня вчительша аж тричі пройшла проз самісінькі писареві вікна і блищала своїми великодними очима — просте в самі писаршині очі.

На великодному тижні писар почав складати прошення на батюшку ніби од усієї горобцівської громади. Прошення було написано хитро, облесливо і разом з тим з отрутою. Писар знав, що в консисторию не можна вісипати горщик горячого приску, бо через це можна було-б тільки програти діло. І він вилив в консисторию відро сліз та цебер „сдея“, але влив туди нимало крапель отрути, довірливих для отроїння одного чоловіка. Писар написав до консисторії ніби молитву, і молитву дуже слізну, написав і до консисторії, і до архієра разом, мабуть, щоб прошення не потаїли. Прошення було написано ніби од горобцівської громади

Прошення було велике й довге. З початку прошення громада писала, що о. Артемій був колись дуже добрим для людей, правдивим духовним пастирем. Усім він давав тоді пораду, і бідним, і удовам, і сиротам, навчав на добро, наводив на добре путть, напугнював і старих і малих, вчив і словом і ділом в храмі божому, і поза храмом; громада вже хотіла просити, щоб його настановили в Горобцівці протоєреєм і дали йому золотого хреста. Довге прошення на кінці гнуло одначе зовсім не туди, звідкіль починалось. „Тепер же ми в гірких та дрібних сльозами в очах жаліємо, що наш ду-

ховний пастир став не такий, який був попереду, може й за гріхи наші. Він в церкві і тепер навчає правді, а поза церквою чинить усякі кривди: розпустив сторожа, титаря й дяка. Сторож і титар небогобійно крадуть церковні гроші, а дяк потріпує навіть старих і благочестивих дідів, не то що чоловіків та молодичь, усякими непотрібними словами: анциборами, харцизниками, людодідами, шибениками і усякими безумними словами. І сам наш духовний отець налаяв нашого писаря, шановного і благочестивого, налаяв та ще й при людях — антихристом! Він сам збиває з пантелику людей, навчає на усе лихе, піднімає людей проти влади, бо ославив, обговорив і обездовірив перед пачальством нашого писаря, Леонтия Коцюбенка, чоловіка чесного, ні в чому поганому не заздринного, через що наша волость втратила писаря, найліпшого може на всю губернію.“ В кінці прошення прикинули, що о. Артемій бере велику плату за треби і не держить в церкві скриньки для скидання плати за треби, щоб опісля ділити доходи з дяком, не послухавши недавнього приказу з консисторії. Громада просила перевести з Горобцівки о. Артемія, а на його місце післати в Горобцівку лучшого й вартійшого пастиря: „І просимо, і благаємо з слізьми, — просила ніби громада, — і смиренно припадаємо до ніг: прийміть од нас о. Артемія! Прийміть, або хоч покарайте і нашого дяка! Нехай він не лає нас якимись анциборами, антихристами та всякими „безецними“ словами; нехай він не плює на чесну громаду з крилоса, бо він на Зелені Святки обплював усю лисину старому Охрїмови Бадьорцеви, і старий Охрїм став сьміховищем на всю Горобцівку і день і ніч плаче од такого сорому. Та й ми усї і день і ніч проливаємо слъози, бо нема нам полегкости і вже не знаємо, де й правди шукати.“

Писар, хоч і сам писав прошення, але під прошенням сам не підписав ся: підписались тільки його приятелі та ті, котрих він підшоював горілкою.

Довго не було одповіді на те прошення з консисторії. Вже аж літом о. Артемій дістав бумагу з консисторії, в котрій говорилося, що на його громада жалілась архієреєви, але після справок виявилось, що він тільки обвинувачений в консисторії в одному: що не держить в церкві скриньки для складання туди грошей за треби, бо про ті скриньки був розісланий недавно указ. Консистория знала, що о. Артемій бере

за треби свичайну плату, знала добре і про давне змаганне о. Артемія з писарем.

— Це Коцюбенко підвів під мене підступ! — сказав о. Артемії і постановив виселити Коцюбенка з села.

— Або міні, або йому не бути в Горобцівці! Ми в-двох тут не помиримось! — крикнув о. Артемії.

Він сів за стіл і зараз таки переробив свій лист до мирового про Коцюбенка: одну перерібку назвав кореспонденцією з К. повіту, а другій дав заголовок прошення до кївського генерал-губернатора. О. Артемії зараз махнув до Кїва.

Він побував в редакції однієї газети, потім другої, показав свою кореспонденцію, жалів ся на писаря і просив напечатати свою допись з села. Але редакції певно боялись попекти собі руки тим горшком приску і не схотїли печатати. Генерал-губернатор прийняв о. Артемія дуже ласкаво, взяв прошення і обіцяв заступитись за його; обіцяв післати свого урядника розвідати, розпитати про писаря. О. Артемії вернув ся до дому спокійнійший.

Перегодя прибіг в Горобцівку урядник, розвідав, розпитав і придоклав своєму начальникови, що писар Коцюбенко не вчинив нічого такого, за що-б заслуговував на веселїнне з Горобцівки.

О. Артемії і руки опустил: протоєрейського хреста йому все таки не дали. А писар ставив новий просторий дїм під залїзною покрівлею, взяв в посесію землю у сусіднього пана і задумав господарювати, та ще й став сїльським „аблакатом.“ Він очевидно і не думав виселятись з села, а назворіт, — думав закоренитись в Горобцівці до своєї жизноти.

Тодї писар почав бити о. Артемія по найпочувливїйшому місци: по кишенї. Він скрізь наговорював людей не платити батющї за треби, або платити в-двоє менче, ніж попередку платили. Парафія стала нікчемна. О. Артемії збіднів, зубожів і почав думати вже про перехід в друге село.

— А хто виграв, а хто програв? — часто говорив писар до своїх приятелїв. — Отже я зістанусь в Горобцівці, а він мусить вийти.

А тим часом, говорячи це, Коцюбенко важко, важко зітхав: він знав, що вже на віки втратив і добрий, і легкий писарський хлібець.

IX.

В кінці літа Леонід Семенович одпросив ся до дому, щоб навідатись до свого батька. Од останньої стації залізної дороги до батькового хутора було всього верстов з п'ятнадцять. Леонід Семенович найняв жидка візника, вже на вечірнім опрузі перебіг Богуслав і виїхав на високе богуславське взгір'є. З високого пункта перед ним неначе розгорнулась гóряна місцина на двадцять верстов навкруги, як захоловші велитенські філі бурливого моря. Гори й горби, перетяті глибокими долинами та балками, неначе грали в хрещика, розбігались на всі боки чередою; вони були вкриті ніби картатими квітчастими хустками та плахтами: то зеленіли смугами озимини! то чоріли ріллею, то жовтіли стернею, то подекуди червоніли пісьля скошених гречок. Десь далеко мріли в сивому тумані білі хатки сел, виглядали верхи церков та дзвіниць. В далекій імлі на горах мріли довгі смуги лісків, неначе сиві хмари полягли на гори.

Вечірнє сонце обливало усі гори червонуватим тихим сьвітом. В долинах полягла легка сиза імла і закутувала ряди зелених верб, натякаючих на села, заховані в балках та ярах. На дворі стояла тиша. Леонід Семенович задумав ся, дивлячись на рідні гори.

І на людей дуже практичних часом находять хвилі поезії; і на їх черству душу часом повіває своїм духом поезія чи з синього неба, чи з сивого моря, чи з зеленого ліса, чи з мельодії і музики. І вони самі часом не счувають ся, звідкіль це найшов на їх такий чудний сентіменталізм. Леонід Семенович, хоч був практичний і зовсім не поетичний чоловік, але мав серце м'яке й добре. Він і сам не счув ся, як черкнулась об його крилом ця поетична хвиля, неначе та ластівка, щó несподівано влетить в хату через одчиняне вікно, політає, покрутить ся, як похаливий гість, звеселить хату, випурхне і счезне в зелених гілках саду.

Леонід Семенович задивив ся на червонясті гори, впізнавав рідні долини й пригорки. Он на горбі сяє білими стінами панський дім; вікна неначе горять червоним огнем; там за горою батьківський хутір. А ондечки далеко, на горизонті полягли сизими хмарами ліски та гаї! То горобцівські гори й ліси...

І думки молодого хопця наче спустилися з тих далеких гір в долину. Там під тими горами ставок. Понад ставком розкинулася Горобцівка.

— На тому ставку ми плавали човником... з Ватею... Там пробуває Вітя... — думав молодий хлопець.

І вид Ваті несподівано став перед ним в поетичній далечі. Він згадав і її гарні очі, і її чорні брови; повні коральові уста неначе осьміхнулись до його принадним осьміхом. І той вид заступав усі згадки про инчих паннів, яких він знав, стояв перед ним, і дражнив його і манив.

Леонід Семенович зітхнув.

— Чи помирився зять з о. Артемієм, чи може вже до сього часу вони стали ворогами на смерть? Коли-б помирився... Коли-б помирився... А як не помирився? Чи до ладу буде міні тоді їхати до Ваті? А як мене тоді й не приймуть там? — думав Леонід Семенович.

І він в думці забажав, щоб настав мир між ними. Його жартовлива, жвава й шумлива вдача вже ніби входила в свої береги, як входить в свої зелені береги весняний бурливий та шумливий потік. Задума полягла на його чолі, як ті сиві тини понад горами.

— Як приїду до батька, зараз таки побіжу конем до Леонтия Петровича, до Федосії Карпівни, сам їх розпитаю про все, розпитаю про Ватю. А може вона вже й жениха має... вона з достатками, поважна, тиха на вдачу... Може вже її хто й посватав... Поїду зараз до Горобцівки, зараз!

Молодий хлопець вже був ладен звернути на поворотку шляху в Горобцівку. Його брала нетерплячка. Але він глянув на сонце. Сонце вже ховалось за богуславський ліс.

— Поїду завтра, поїду завтра раненько. Сам про все довідаюсь. Батько й стара мали нічим не цікавлять ся; нічого од їх я не допитаю ся. Там то їм клопоту про Ватю, про о. Артемія! Їм в думці воли та корови... Завтра субота, чи неділя... чи то пак субота. В неділю піду до горобцівської стріли церкви: певно побачу Ватю.

Вже смерком Леонід Семенович вїхав в батьків двір. На ганку нового гарненького, під залізною покрівлею, домка його батько й мати щиро привитались з ним.

Старий Панасенко був поставний чоловік: високий, здоровий та плечистий, ще й тепер гарний з лиця. Його карі

блискучі очі світилися і розумом, і були трохи хитрі. На його чорноволосій голові, на довгих вусах не видно було ні одного сивого волоска. Його жінка Марта, старша за його, вже була зовсім сива. Семен Панасенко брав її удовою. Марта вийшла перший раз заміж за Карпа Нещерста, прожила з ним два роки і зосталась багатою удовою з маленькою дочкою Фесею. На селі усі знали, що гарна удова має багато грошей. Семен Панасенко причарував гарну удову чорними бровами і заслав до неї старостів. Марта подавала рушники. Але перед самим весіллям старий Панасенко, Семенів батько, раз пішов з сином в гості до Марти. Посидівши та випивши по чарці: старий витяг з кишені сто карбованців і сказав до удови:

— Оце-ж я даю синові на нове господарство сто карбованців; а що-ж ти, Марто з своєю Фесею принесете йому на нове господарство?

Старий знав, що гарна удова має гроші, але не знав напевно, скільки вона їх має; знав він, що удова не пуста, не гуляча людина, але дуже любить начіплювати на себе дорогі намиста, дукачі та шовкові хустки.

Горда й пишна Марта трохи зобідилась. Вона пішла в кімнату, одчинила скриню, витягла вісім сотень карбованців асигнаціями й срібняками, висипала на тарілку і винесла в світлицю.

— А це я од себе й Фесі даю Семенові на молоде господарство! — сказала горда Марта і запишала свої червоні уста.

Нехай же Семен сховає і мої гроші, та й твої візьме до себе на схованку. Я знаю Семена. В його в скрині грошам буде безпечнійше. Мій Семен хазяйновитий, — сказав старий і забрав з тарілки удовині гроші, приклав свої, вкинув у капшук і оддав до рук Семенові.

Старий не помилився: з Семена вийшов господар на все село. З тих удовиних грошей Семен і розбагатів: позичав гроші на проценти скрипчинському посесорови, позичав гроші й небагатим господарям, а за проценти орав і засівав для себе їх поле по кільки років... — сам добре провадив господарство і вже накупив чимало землі і завів свій хутір.

— А що, тату, чи помирився зять з о. Артемієм? — було перше слово Леоніда Семеновича до батька.

— Оце диво! — аж крикнула стара Марта. — Чого тобі це слово перше навернулось на язик?

— Так прийшло ся до речі... — якось заметушившись, обізвав ся Леонїд Семенович.

— І вже. Якби янгол з неба прилетїв в Горобцівку, то й він не помирив би їх. О. Артемії скинув зятя з писарства, — сказав старий Панасенко.

— Не вже? — аж крикнув Леонїд Семенович.

І старий трохи догадав ся, чого це син питаєть ся в його про той мир, і розказав йому про всю тяганину, про всі змагання о. Артемія з писарем.

Леонїд Семенович сїв на лавці й задумав ся.

— Втеряв я Ватю, втеряв... А може старі не про все довідались гаразд... Треба самому поїхати до зятя та про все розпитати.

І цілий той вечір Леонїд Семенович був смутний, все задумав ся, не добре слухав, про що йому говорили батьки, оповідав ніби знехотя. Мати зготувала добру вечерю. Старий батько ради сина переодяг ся: скинув синій старенький жупан і надїв сіртук. Він попросив сина до гостинної і посадив його поруч з собою на канапі. Старий любив свого сина, бо він зістав ся в його один: менчі діти його усі помирили.

Вже за вечерою Леонїд Семенович заспокоїв ся і розбалакав ся з батьком та з матірю. Батьки розпитували в сина про його службу, а син все звертав на розмову про Горобцівку, про Леонтия Петровича, про Фесю та про їх змагання з о. Артемієм та Сусаною Уласівною.

— Чи вони вже помирились, чи може й досі лають ся та змагають ся, про це напевно ми не знаємо, бо й зять вже давненько був у нас, та й нам не було часу до його їздити в гості, — в кінці розмови додала мати.

— Поїду я завтра до їх та сам про все розпитаю, — сказав Леонїд Семенович.

— То й поїдь, сину! Довідаєш ся і нам про все розкажеш. Може вони вже й помирились. Знаю тільки, що в великий піст і зять і Феся не говіли в горобцівській церкві, а їздили говіти в Комарівку, — додав батько.

— Це поганій знак! — тихо обізвав ся син і задумав ся.

Леонід Семенович ліг в постіль і довго не міг заснути. Він довго перекидав ся з одного боку на другий і все думав про Ватю. Його думки літали далеко од батьківської хати. От він ніби в хаті писаря, розмавляє з Феодосією Карпівною, сьмієть ся, жартує; от його думки полинули в садок о. Артемія; він ніби бачить в садку веселе товариство, гуляє з Ватею попід старими грушами, грає в іграшки з молодими паннами; потім бачить широкий ставок. Далі блиснула перед ним Рось, замаячіла гребля, замаячів млин... І скрізь він ніби бачив поруч з собою Ватю, ходив з нею, говорив до неї. І разом несподівано той манячий вид Ваті ніби розсіяв ся в легкому тумані, ніби розвіяв ся імлюю. Молодий хлопець заснув міцним сном після далекої і неспокоїної дороги.

Вже сонце підбило ся в гору, як Леонід Семенович прокинувся. Після міцного сну він спотання не розібрав, де він знаходить ся. Йому здавало ся, що він спав в своїй квартирі. Але до його долетів якийсь гук з двору: десь кудкудакали кури, десь ревла корова; чийсь голосний голос кликав когось у дворі, і м'який одбивок того голосу луною долітав до його уха. Леонід Семенович опам'ятав ся; його думки проявились. Щось приємне і миле знов майнуло ніби перед його очима: то був вид Ватин. Той милий образ привиджував ся йому, ніби ставав перед його очима, манив його. Якесь приємне почуття заворушилось в його серці, як повів тихого вітру гарячого дня.

— Все Ватя й Ватя на моїй думці! Не вже я її кохаю? Не вже я її тепер так кохаю, як не кохав попереду? Чудне те людське серце!

Але враз з тим щось неприємне підкинулось до тієї милої згадки, як важкий дух полинуло в пахучому квітнику. Молодий хлопець згадав про зятеву лайку з о. Артемієм.

— Поїду сам! Поїду і про все довідаюсь сьогодні! — голосно промовив Леонід Семенович і при тих словах раптом схопив ся з ліжка і одкинув обидві половинки осередньої віконниці. Ясний сьвіт сонця полив ся через вікно і впав на стіну. Леонід Семенович втушив очи в просторий батьків двір, в розкидані по дворі залізні плуги, сїялки та пятиралники; далі він перевів очи на молодий садочок за штахетами. На молодих грушах та яблунях подекуди червоніли перші червонобокі здорові груші та яблука. Але поезія не повівала на

Його з молодого садка; йому забажалося зістатись тут на хуторі, стати хліборобом, орати й сіяти і гроші заробляти. Йому не подобалась служба. Батько намагався, щоб він йшов на службу і тільки ради батька він служив.

— Осточортіла міні та служба! Остогидла міні та залежність на службі чи земській, чи урядовій! Не люблю я покорятись та гнути перед усяким дідьком спину. Нема в світі нічого краще, як бути самостійним. Один хлібороб зовсім самостійний чоловік. От би де пригодились міні Ватині тисячки! — подумав Леонід Семенович. — Прикупив би землі, розвів би більше товару, більше волів, розвів би коні, орав та сів та добра-б наживав і нікого-б знати не хотів.

Мати одхилила двері. Її поставна фігура з'явилась в дверях.

— Вставай, сину, бо вже самовар кипів-кипів та й годі сказав. Вмивайся швидче! — сказала мати. — Батько вже давно натупцявся коло господарства і їсти хоче.

Леонід Семенович похапцем вмився, одягся і вийшов до гостинної. В гостинній коло стіни на столі, застеляному білою простою скатертею, шумів самовар. За столом сидів батько і очевидячки ждав сина.

— Доснав трохи не до обіда; чи не приснився ведмідь? А може тобі снилось щось краще за ведмедя? — спитав, жартуючи, батько.

— А я оце думаю після снідання побігти в гості в Горобцівку до Леонтия Петровича. Побачусь, побалакаю, — сказав син, сідаючи за стіл.

— А може то до кого иншого тебе тягне в Горобцівку? — спитала мати.

Син осміхнувся.

— До о. Артемія хоч і не заходь: приймуть тебе там не дуже привітно. О. Артемій мабуть знебайдів увесь наш рід через зятя та через Фесю, — промовив батько.

— Я поїду не до о. Артемія. Там то міні клопоту про о. Артемія! — обізвався син.

— Я тебе без обіда не пушу. Феся не знає, що ти приїдеш, і для тебе не зготує обіда, — сказала мати.

Після обіда Леонід Семенович поїхав в Горобцівку. Вїхавши в писарів двір, Леонід Семенович углядив велику зміну в дворі: над старою невеличкою хатиною підносились

високо вгору на стовпах залізна зелена покрівля; задня й причілкова стіна були вже закидані деревнею. Стара хата входила в новий дім, як одна тільки чимала кімната.

— Що це в вас за метаморфоза? — спитав Леонід Семенович, поздоровкавшись з писарем та з Феодосією Карпівною.

— Розкоріняємось! На злість нашим ворогам розкоріняємось! — гукнув Леонтий Петрович. — Тепер нас не викоренить ніякий о. Артемій.

Леонід Семенович смутно спустив очі і похилив голову.

— Хотів мене о. Артемій виселити трохи не на Сибір, а я мабуть швидче випхну його з Горобцівки, — говорив писар.

Леонід Семенович признав ся зятеви, що хоче поновити знайомість з о. Артемієм, що він має думку сватати Ватю.

— Ну, трудно буде вам потрапляти поміж ворогами! А ми стали ворогами на смерть. Я й на весіллі в вас не буду, коли ви повінчаєтесь з Ватею: з Горобцівки виїду на той час; стану на царині за селом та буду одвертати, хто їхати ме до вас на весіллі.

І цілісінський вечір в писаря та в писарші тільки й було розмови, що про своє ворогування з о. Артемієм.

— Який же панич тепер найжджає до Ваті? — випитував Леонід Семенович.

— А дідько їх знає! Я послав би до неї за жениха самого дідька та ще й рогатого! — сказав писар.

— А я послала-б для неї в сьвітилки та дружки найхвостатійших десять відьом! — обізвалась Феся.

— Тепер їздить до їх клешоногий Іцько: закупає пшеницю. Він оце овдовів. Саме був би гарний жених для Ваті! — сказав писар.

І цілісінський вечір Леонід тільки чув лайку та ще лайку, та розмову про змагання, про позви.

— Ой, говоріть вже про що инче, бо не видержу далі! Говоріть хоч про того клешоногого Іцька! — аж крикнув Леонід Семенович.

— Ну, та й безтямкова, закатована в їх обох ненависть! — подумав собі Леонід Семенович.

Другого дня в неділю Леонід Семенович впрохав сестру, щоб вона пішла з ним до церкви. Йому дуже забажалось побачити Ватю.

— Стрину ся в церкві, поклоню ся ї; може вона й міні поклонить ся... Може Сусана Уласівна запросить мене до себе на чай. Буду з ними розмовляти, та про писаря не буду й словом згадувати, неначе його й на світі нема. Та й яке міні діло до тієї колотнечі, до того змагання між ними? Я сам по собі, писар сам по собі, а Ватя певно ні сюди ні туди, а може теж сама по собі. Я знаю, що вона мене любила. Може й тепер любить, — думав молодий хлопець, прибираючись до церкви.

Вже забовкав дзвін на службу Божу. Вже і всі дзвони продзвонили. Леоніда Семеновича брала нетерплячка. Він наганяв сестру, котра чепляла на себе золоті сережки, намиста та причісувала голову перед дзеркалом.

— Феодосіє Карпівно, станьмо в церкві з правого боку, там де стає Сусана Уласівна з дочкою! — просив Леонід Семенович сестру.

— Про мене й там станьмо. Ти думаєш, я їх боюсь? Не знала, кого лякатись! Овва, які вони міні страшні! — обізвалась Феодосія Карпівна, повернувши голову од дзеркала. — Од того часу, як о. Артемії скинув з писарства Леонтия Петровича, я стаю в церкві по ліву руку, бо матушка з дочкою все стає на праву руку. Міні й дух їх противний, неначе вони тхнуть козою; і слід їх поганий, смердячий; де вони пройдуть — неначе тхір походив.

— Та швидче чепури ся! Прилизуєть ся та й прилизуєть ся! Фесю, кидай того гребінця, бо через твій гребінець і люди вийдуть з церкви тим часом.

— Оце! Як хапаєш ся, неначе до тебе приступає! Як коржа — так коржа! Як спечемо, то й дамо! — говорила Феодосія Карпівна, не повергаючись од дзеркала. — Оце зумисне приберусь, як на Великдень, щоб вчительша луснула од злости.

— Ой, печи вже швидче свого коржа, а то ще дотягнеш з своїм коржем аж до „Херувими“, а може й далі.

— А то я-б оце трохи подражнила вчительшу. Купи міні, Льоню, в Кіїві модній капелюх, знаєш, з таким здоровим білим пером... Я вберу ся, піду до церкви та й стану перед самим вчительшиним носом! Вона як углядить, вийде з церкви та й лусне од зависности серед цвинтаря...

— То вже нехай я куплю тобі капелюх з двома пера-

ми: тоді вчительша, тобі на втіху, лушне в самій церкві! — обізвав ся Леонід Семенович.

— Ну та й Феся завзятуша та запекла! Мабуть зять підбирав жінку собі під масть! — подумав Леонід Семенович.

Жартун, навіть штукар по своїй вдачі, веселий з роду, він був чоловік з добрим серцем. Завзятість та упертість зятя й сестри того дня трохи роздратували його нерви.

— Але, Фесю, їй Богу, ми прийдемо до церкви на святє „шапкобранне“! Вбирай ся мершій!

— Я вже готова. Ходім, бо й справді опізнимось, — сказала Феодосія Карпівна, вхопивши в руки парасольку. І вони обоє пішли до церкви.

Писарша й Леонід Семенович і справді застали вже на „Херувими“. Вони стали в церкві спереду по правий бік перед іконостасом. Леонід Семенович все поглядав в одчиняні двері в правому притворі.

Після „Херувими“ в дверях з'явилась Сусана Уласівна в ясному літньому уборі. За нею слідком йшла Ватя. Леонід Семенович зирнув на неї очима і примітив, що вона трохи схудла й зблідла, але через те ще покращала. Вид її став матоводелікатний; темні очі стали ніби темнійші й яснійші. Перебуті муки та смуток впали на очі й на вид сутінком задуми й якоїсь зосереджености думок. Ватя стала поважнійшою й задумною. На ній була темночервона коротенька кофточка з чорними обторочками на грудях, на шиї та на рукавах. Цей убір дуже приставав її до лиця. Щось ехідне, щось південне світило ся в її фігурі, в її виду.

Леонід Семенович ледві вдержав в грудях легке зітханне. Він повернув голову, і його очі стріли ся з Ватиними очима. В її очах виразно виявилось незвичайне й несподіване здивування.

Сусана Уласівна зараз угляділа, що писарша стала на її місци. Вона гордо пройшла поперед самою писаршою. Леонід Семенович поклонив ся їй; вона тільки глянула на його; але не поклонилась йому, гордо перейшла через церкву, перехрестилась перед царськими вратами і стала в лівому притворі. Леонід Семенович поклонив ся й до Ваті. Ватя зирнула на його, насушилась і ледві кивнула головою. Її густі брови ніби звело до купи, і кінчики брів подались вниз. Ватя пішла слідком за матір'ю і собі стала поруч з нею.

— Обидві сердять ся! Обидві понадимались. На віщо я запросив до церкви з собою сестру? Треба було йти самому. Може-б тоді вони подивились на мене инчими очима. Ватя насупилась, ледві кивнула до мене головою. Діло пропаще! Це через Фесю! Та й з якої речі їм здоровкатись з сестрою? Ох і справді трудно потрапляти поміж ворогами!

Як тільки Сусана Уласівна пройшла проз писаршу з надутим лицем, в писарші ніби серце заграло од великої радості. Очи в неї аж блищали, губи аж облизувались, неначе вона покоштувала коржиків з медом. Вона високо підвела очи вгору, попереду дивилась на хрест в горі на самому вершечку іконостаса, а далі закинула голову і почала розглядати намальовані хмари в бані, на віщось придивлялась до янголів, котрі ніби літали в тих хмарах, неначе вона їх бачила вперше. Писарша була така рада, така рада, що брат напровадив її на думку стати на тому місци, де Сусана Уласівна завсїгди ставала в церкві.

— Вийдемо з церкви, я поцілую брата за цю спасену думку. Оцім я так допекла Сусані Уласівні до живого! — думала Феодосія Карпівна і на radoшах вдарила аж три поклони.

Сусана Уласівна, обідилась на смерть тією наглою писаршиною вихваткою.

— Це вона стала на моему місци міні на злість: привела брата до церкви, щоб насьміятись з мене та з Ваті. Дивіть ся мов, якого маю брата, та він не буде вашим! — думала Сусана Уласівна, дивлячись поверх іконостаса. — Ну та й нагла-ж людина! Прибралась, причепурилась, розпнудючилась, начепляла намистів, почепила довгі золоті сережки аж до плечий, наче богуславська жидівка!... Чистий розмальований ідол! А братік її мабуть прийшов до церкви, щоб подражнитись з нами... Ступа... Я ступа, а Ватя колода!... Нехай її задні візьмуть!... Нехай вона йде за сажотруса!...

І ці згадки й думки не давали Сусані Уласівні молитись. Вона неначе через сон чула, як просьпівали „Достойно єсть“, як сьпівали сьвяті пісньї, як читали молитви, а важкі образливі слова доти гули й неначе стукали ступою в її гордій душі, доки не скінчилась служба Божа, доки люди з церкви не вийшли.

І для Ваті здавалось, неначе сьвяті пісьні співались десь далеко од неї; неначе до неї доносилась далека луна десь ніби з густого лісу. Інчі думки, інчі почування розбуркав в її душі колись милий вид. Вона вже почала забувати Леоніда Семеновича, а його самий вид вже ніби розійшовся туманом в її пам'яті. Ласкавий поклін, ласкавий його погляд несподівано розворушив її серце. Дівоче серце вгадує і хитроласкавий і щироласкавий погляд молодих очей. На Ватю несподівано впав м'який, щирий, кохаючий позир очей, впав на одну мить, як промінь сонця, і вона в одну мить постерегла, яке почування тліло в серці молодого хлопця. Давня любов знов виникла несподівано.

На Ватю ніби звідкільсь пахнуло теплом, ароматом саду, пахощами пишного квітника. Серце несподівано затріпалося в грудях. Блискавкою майнули поетичні давні сцени зустрічу з милим в садку, на ставку, над Росю, майнули і швидко згасли, мов та блискавка. А десь глибоко, глибоко, ніби на самому дні серця заворушилися образливі слова, насмішкуваті жарти, і всі вони виникли разом і гуртом з незвичайною виразністю. Ватя хотіла молитись, ставала навколішки, починала молитву, а молитва зникала з її пам'яті, а настирливі образливі слова неначе налазили, чеплялись причепою. І молитва забувалась, а важке почування обіди і сьмішків все більше й дужче збурювали серце гордої дівчини.

Ватя почувала, що сльози приступають до очей, що вона от-от заплаче. І втрачена любов, і втрачене щастє, і ласкаві очи, і давня обіда, і новий ласкавий позир вимучили за якусь годину молоду дівчину. Ватя ледві стояла на ногах, на силу достояла до кінця служби Божої.

— І чого він прийшов сюди? І чого він кинув на мене очима, ясними, ласкавими, кохаючими? І на віщо він дразнить мене тими очима? На віщо він знов украв в мене спокій і привіз з собою тугу? — думала бідна дівчина, стоячи на колінах і безнадійно похиливши голову.

— А буду я дивитись, чи оберне Ватя голову, чи хоч раз подивить ся на мене? — думав Леонід Семенович.

Він навиглядав за Ватею цілу службу Божу, не зводив з неї очей. Ватя ні разу не повернула голови, не глянула в той бік, де стояв Леонід Семенович.

— Погано! Пропало моє діло! — подумав Леонід Се-

менович і зітхнув так важко, що Феодосія Карпівна одвела очи од хмар та янголів в бані і зирнула на брата.

Вже вдарили в дзвін на „Достойно“, як у праві двері церкви увійшла вчительша. Вона завсїгди ставала в церкві з правого боку коло Сусани Уласівни, щоб не ставати рядом з писаршою по лівому боці. Вчительша прямувала просто до іконостаса на своє місце. Коли зирк — перед нею стоїть не Сусана Уласівна з Ватею, а писарша з братом. Вчительша аж жажнулась і трохи не крикнула. Її неначе якась невидна сила спинила віжками. Вона сюди круть — туди верть, повернулась до стїни та й стала перед самісїньким кіотом єввятого Миколая і трохи не притулилась до його лицем, неначе хотїла сховатись в тому кіоті з кольонами. Вчительша втупила очи в образ та так і простояла до кінця служби, все роздивлялась на той образ, підвівши очи вгору, неначе то був утвір самого Рафаеля. Але все таки вона на ході встигла примітити, що в писарші в ухах телїпались довгі, здорові, золоті сережки. І через ті сережки вона не могла ні хреститись, ні молитись до кінця служби Божої. Її кинуло в піт, неначе хтось висипав на її плечі здорову макїтру жару.

Служба Божа скінчилась. Народ рушив з церкви. Сусана Уласівна з Ватею вийшли в ліві двері, вчительша — в праві, а побідна писарша гордо підняла голову, попростувала через усю церкву і через бабинець вийшла просто в великі двері. Леонїд Семенович полентав ся сьлїдком за нею.

— Ну, та й помилив ся-ж я, що пішов до церкви з сестрою! Це через неї мінї не поклонилась Сусана Уласівна, через неї гордо кивнула головою Ватя. Якби я був пішов до церкви сам, може-б діло вийшло користнїйше задля мене; може-б вони й поклонились мінї, а я пісьля Служби провів би їх трохи; може-б вони подобрїйшали, розговорились зо мною, а потім і запросили до себе на чай. Це вони одхилились од упертої та завзятої сестри, — думав Леонїд Семенович, йдучи через цвинтар.

Він розсердив ся на сестру і почав підїматї її на сьміх та дражнитись з нею.

— Сььогодні бачив я в церкві три дами, — почав Леонїд Семенович: — вони усї три чогось були червоні, аж паїшли огнем, неначе залїзка, витягнуті з жару. Якби хто обкотру з їх тернув сїрничком, то й сїрник зайняв ся-б.

— Про яких дам це ти говориш? Це певно про тих червономордих шляхтянок з бровара, щó стояли позад нас. Але я не примітила, щоб вони горіли, — обізвалась Феся.

— Які там шляхтянки? Чого було горіти тим овечатам? — сказав Леонїд Семенович.

— Це може ти говориш проти Сусани Уласівни, вчительші та й про Ватю?

— Яку там Ватю! Ватя при тих дамах безвинна ягниця...

— То це ти мабуть говориш про мене? Хіба-ж я горіла в церкві?

— А то-ж! Хіба-ж ні? — сказав Леонїд Семенович.

— А міні чого горіти? Стояла та молилась Богу та й не думала горіти.

— Йй Богу, я вже хотів витягти з кишені сірники та здалека приставити до вчительші! Вже був і руку засадив в кишеню та тільки побояв ся наробити пожежі, — жартував Леонїд Семенович.

— Оце може й правда! Ця здатна запалити сірники і на верству од себе; та ще й проти вітру! — обізвалась Феодосія Карпівна.

— А які то три дами, як увійшли в церкву, то позадерали голови вгору та все дивились в баню, туди, де намальовані янголи в хмарах? І як в їх шиї не полускались? — жартував Леонїд Семенович з легкою злістю.

— Ну, це вже ти не знати що верзеш та вигадуєш! Ніхто з нас не дивив ся на ті хмари, а вже я й потім. Там то міні завгбріла вчительша та благочинна! Куди-ж пак!

Леонїд Семенович вловив очима фігурку Ваті, котра манила малиноюю плямою між густим натовпом молодиць та дівчат, між квітчастими хустками, стрічками та вишиваними сорочками. Та фігурка манила його очи і притягувала його душу. Ватя все одходила од його далі й далі й зникла в довгій улиці за густими садками. Леонїд Семенович почував, що Ватя віддалюєть ся од його на віки і вже ніколи не наближить ся до його. Він важко зітхнув.

— Тепер нічого я не вдію не так через себе, як через ворогів. Прощай на віки! Знаю, що вже більше нам не доведеть ся й побачитись, — подумав молодий хлопець.

Пообідавши в сестри, Леонїд Семенович зараз таки виїхав до батька.

— А що, сину? Чи був ти в о. Артемія? Чи бачив Ватю? — спитав в сина батько.

— Ат! — сказав син і тільки рукою махнув. — Ватю бачив тільки в церкві. Сусана Уласівна пройшла проз мене і не поклонилась міні, і не глянула на мене. В Горобцівці оті вороги зачаділи, здаєть ся, саме повітре. В мене аж голова заморочилась од того чаду. Зять аж сичить од злости, Феся пиндючить ся, Сусана Уласівна дметь ся. Цур їй тій Горобцівці! Я в неї зроду-звіку більше не поїду.

— Шкода! — сказала мати. — А Ватині тисячки стали-б тобі в пригоді.

— Ой ще й як стали-б! — обізвав ся батько. — Землі в нас обмаль. Треба-б прикупити ще трохи поля, щоб розвести більше господарство, щоб тобі пісьля нас можна було стати правдивим дідичем-власивцем. Ти-ж в мене одним-один син. Помремо ми, тобі-ж усе добро зістанеть ся.

Леонід Семенович аж зітхнув важко. Йому хотілось і тисячок, але шкода було й Ваті.

— Не вже, сину, ти не напитає, там, де служиш, якої грошовитої панни? — спитала мати.

— Ой, мамо, напитував я і розглядав, але тепер все панни якісь „безгрішні“. А котра й є грошовита, не піде за такого, як я, бо гроші люблять гроші, — одповів син, похиливши голову.

— На Горобцівку нема ніякої надії. Поїду я оце до Антосі. Там хоч ворогами не тхне. Там міні буде лекше дихати, — сказав син перегода.

— Їдь, сину, і до Антосі. Її батько чоловік грошовитий, — сказав батько.

І син почав вчашати до веселої Антосі, і все їздив до неї в гості, доки пробував в гостях у батька.

X.

Пісьля служби Божої о. Артемії прийшов до дому і застав Сусану Уласівну та Ватю за столом коло самовара. Обидві вони пили чай і мовчали. В Ваті очі були ніби трохи заплакані. На лиці розлила ся блідота. Ватя сиділа засмучена; мати була задумана.

— Сьогодні писарша була в церкві та ще й з братом, — почав говорити о. Артемій, сідаючи за стіл.

— Привела брата до церкви певно задля того, щоб подражнитись з нами. Дивіть ся, мов! Був би ваш, та не буде, бо ми того не попустимо, — якось смутно обізвалась Сусана Уласівна.

— А Бог з ним, з її братом! Не тільки сьвіта, що в вікні; за вікном його ще більше. Тільки міні шкода, що вони тебе Ватю дурно тревожать, — сказав о. Артемій.

— Мене? Міні байдуже і про писаршу, і про її братів. За мене, папо, не клопочіть ся, — сказала Ватя гордо. Але по її блідому виду було знати, що для неї про це було зовсім не байдуже. Нервовий тон її голосу видавав її.

Батько подивив ся на дочку довгим допитливим поглядом. Він догадав ся, що Ватя стревожена.

Ватя випила чай і слова не промовивши. Ласкавий щирій погляд молодого хлопця не сходив в неї з думки. В серці знов заворушилось приємне почування: прокидалось кохання. Ватя почувала, що її пригноблене серце знов одходить, як квітка весною. Вона аж жажнулась, бо боялась, щоб та квітка кохання знов у друге не зацьвіла повним цьвітом. Вона вже й так багато перепечалилась.

Через тижнів зо два Ватя поїхала в гості до Антосії. Антося розказала Ваті, що вона чула новинку од однієї своєї сусіди..., а тій сусіді розказувала сама Леонідова мати, що Леонід думав сватати Ватю, навіть зумисне приїздив в Горобцівку, щоб побувати в о. Артемія та побачитись з Ватею і тільки через ворогування писаря з о. Артемієм він не посмів заїхати з візитом до Ваті.

Ватя вернулась до дому смутна, як осіння ніч.

Вона перестала говорити з батьком, все чогось ніби сердилась на матір, все чогось гомоніла, чеплялась до матері, ходила надута. Вона вважала на їх як на причину свого горя. І батько й мати запримітили таку зміну в Ваті.

— Ватю, чого ти ходиш така засмучена? Чом ти ні з ким не говориш ласкаво? Що це з тобою стало ся? До всього чепляєш ся, що я зроблю, що я скажу. Не можна до тебе й слова промовити! — говорила Сусана Уласівна до дочки.

— Ат, дайте міні, мамо, покій! — знехотя обізвалась Ватя і все одходила од матері, неначе втікала од неї.

Перегода і до Сусани Уласівни дійшла чутка про те, що Леоніда Семеновича одбило од Ваті завзятуше ворогування писаря та о. Артемія. Сусана Уласівна догадалась, що дочка знає про це, догадалась, чого сердить ся Ватя і ніби цураєть ся батька. Мати почала змовчувати дочці: її стало жалко дочки.

Настала осінь. Почала ся негода. В старому домі о. Артемія завсїгда ніби був вечір. Старий сад кидав сумний сунтїнок на вікна. Небо ніби плакало то тихими дрібними сльозами, то цілі дні ніби ливцем лило сльози. Дощ хлюпав в вікна, і мокрі вікна ніби хлипали од гірких сліз. Ватя ходила по просторних сумних кімнатах і страшенно нудила світлом. Вона брала книжку, хотїла читати — книжка випадала з рук; сїдала вона за п'яніно: весела музика ніби драгувала її, а жалібні мелодії допроваджували до сліз.

— Розбите моє життє! Не бачу я й просвітку в дальшому моєму житті. Сидїти в ціх сумних покоях і ждати!... І чого ждати? І чого я дїжду ся? І що звеселить мене, і хто мене розважить? Нема міні надії... Я живу неначе в монастирі. Через ті змагання, через те нікчемне ворогування я втратила своє щастє. Піду я в монастир, піду в черниці. Там я сховаюсь од тієї лайки, од того дурницького змагання, од того злостування старих. Там я знайду спокій, сховаюсь од лихих людей, буду молитись Богу і... забуду, що є навіть на світі уперті, нездатливі самолюбні люди з їх поганими самолюбними вихватками.

Ватя задумалась, ходячи по порожній світлиці, і її сумні думи ставали ще сумнійші. Вона пригадала, як колись ще малою дівчиною їздила з матір'ю в Лебединський монастир, як вони заходили в келїю старої черниці, матеріної родички. Келїйка старої черниці незвичайно ясно увиджувалась їй, неначе вона тепер ненароком заглянула в неї: келїйка невеличка, світла; в келїйці чисто й гарно, як у віночку. Коло образів блищить рожевим світлом лямпадка; за образами зїлля, паперові квітки, вишивані рушники; поміст чистий, аж білий, застеляний довгими картатими килїмками, сплетеними з чорного й жовтого сукна. Тихо, привітно й пахучо. Під вікнами в квітнику маса квіток та зеленого зїлля.

На Ватю ніби повівало духом пахощів з тієї келїйки, тїнуло васильками та левкоями, дихало спокоем.

— Там я знайду спокій в молитві, нікого знати не хочу, нікого й бачити не буду, од усіх одкасну ся! — думала Ватя, ходячи по сьвітлиці.

За вечірнім часм Ватя сказала батькови й матері, що хоче їхати в Лебединський монастир і постригтись в черниці. Батько осьміхнув ся. Мати насупила брови і задумалась.

— Та то, Ватю, в тебе нерви розходились! — обізвав ся батько. — І де оце молоде покоління понабиралось отієї модної нервовости? Чи воно повишукувало її в книжках, чи в лексіконах? От ми то й не знали про якісь там нерви.

Ватя супилась і мовчала. Цілу Пилипівку вона все думала та мріяла про монастирський спокій, про тиху келію.

На Різдво приїхали до неї в гості Антося з сестрами. Гостювали панни цілий день ще й заночували. Антося недавно була в Кієві, була в театрі, бачила оперу „Аїду“. Цілий вечір в неї тільки було й розмови, що про оперу. Ватя трохи розважила себе, але монастирські сумні думки все таки не виходили в неї з голови.

Одного вечора після од'їзду Антосі, ясного й місячного, веселого по зимньому, Ватя все думала про монастир, лежачи в постелі. Вона уявляла собі, як вона стане черничкою, як вона останній раз попрощаєть ся з матір'ю і піде під постриг, як на неї надінуть клобук... І чогось її бистра мрія перескочила в инче місце, в инчу сферу. Ясний поетичний сьвіт повного місяця лив ся в вікно. Перед нею блиснула картина, неначе осьвічена бенгальським сьвітлом. Блиснула сцена в опері, сцена з „Аїди“: майнули високі пальми, піраміди, майнув артист-герой в військовій зброї, пишний і сьмільвий, з повними малиновими устами; потім майнула сцена в храмі, в підземній печері під храмом, в котрій жреці закладають каміннем героя й героїню опери на смерть страшну, голодну.

Ватя задрижала уся й перелякалась, а думка про життя манила її, а палкі чорні очи дражнили її мрії. Чогось зразу здало ся їй, що вона саму себе хоче замурувати в чернечій келії, як замурували героїню Аїду під храмом.

Ватя аж іздригнула ся уся, аж жажнула ся.

— Я хочу сама себе замурувати живцем в монастирі. А що буде, як потім оживе моє серце? Як тоді я вийду з тієї могили? І чи вийду? Ні! Там міні вже бути до смер-

ти! Не буде з мене черниці! Ні, — краще поїду я в яке місто та піду на курси.

І довго сон утікав од її очий, і довго вона не могла заплющити очий. А місяць лив в вікна веселий сьвіт. Через вікна білів старий садок, вкритий білим густим инеем. Поезія тихої зимної ночі одганяла все далі та далі сумні думи про монастир.

— Поїду завтра до Антосі та спитаю в неї поради, що міні діяти, — подумала Ватя в дрімоті.

І вона другого дня поїхала до Антосі на пораду. Довго вони радились і постановили їхати в-двох до Петербурга на жіночі курси.

Вернувшись до дому, Ватя сказала батькови за чаєм:

— Папо! Я покинула думку про монастир.

— То й добре зробила. Я таки й думав, що на тебе найшло вередування, — знехотя обізвав ся батько.

— Ми оце з Антосею думаємо їхати до Петербурга та ходити на жіночі курси. Треба-ж нам думати про шматок хліба.

— Так зарані? Ще тобі рано думати про шматок хліба! Хіба в нас хліба нема? — сказав батько.

— Хліб тепер в нас є, але треба дбати й про будуще. Нам хочеть ся вчитись. Ми сидимо на селах та тільки час дурнички марнуємо, — сказала Ватя.

О. Артемії тільки порушив плечима мовчки. Він знав, що з тих замірів нічого путнього не вийде.

Ватя познаходила свої шкільні підручники і засіла за книжки; часто їздила до Антосі. Вони вчили ся вкупі, переглядали вивчене. Але швидко ті давно вивчені книжки обридли їм обом. Вони їх покинули. Антосея радила Ваті їхати до Кієва і вчитись в консерваторії, щоб вивчитись на артистку або на вчительку музики.

— Мамо! Я вже передумала йти на курси. Наука міні не дасть ся. Поїду я до Кієва та буду вчити музику в консерваторії, — сказала Ватя до матери.

Мати розказала про цю Ватину думку о. Артемієви.

— От тобі й на! Ватя зовсім розвередувалась з нудьги. Місяць в думках побула черницею, місяць — курсисткою і певно місяць побуде артисткою та й вернеть ся до дому простою Ватею, — сказав насмішкувато батько.

— Щось вона дуже швидко змінює професії, — сказала мати.

— То певна річ, що з тих її професій нічого не вийде. Треба шукати Ваті жениха та ще й не гаятись.

Ватя знов поїхала до Антося. І вони в-двох мріяли, як гарно бути артисткою.

— Я вивчусь на співачку, а ти вивчиш ся грати на фортепяні. Я буду співати в опері, — говорила Антося.

— А я буду давати концерти на фортепяні, як правдива артистка. Добудемо собі лаврів, — говорила Ватя.

— Я буду співати в концертах, а ти міні будеш пригравати. Об'їдемо усю Росію, побачимо сьвіта! — тягла далі Антося.

— А як добудемо слави в Росії, поїдемо й за границю. Ще більше побачимо сьвіта. Може доплентаємось і до Америки.

— А чом-ж? Напелехаємо лаврів, як бутвини в огороді — повнісінькі прицоли ще й в Горобцівку привеземо. І справді! Чого ми будемо киснути в цих селах? Що ми тут висидимо? — вже не жартуючи говорила Антося.

— Ніякого дідька не висидимо! Тільки нудьги наберемось! — аж сердилась Ватя. — Ой, як міні хочеть ся побачити сьвіт!

— Не жури ся, Ватю! В тебе є талант до музики, а в мене до співу. Наші батьки мають доволі грошей. І вчитись буде весело, а діставати славу та лаври буде ще веселіше.

— Як вернемось до Горобцівки з оберемками лаврів, оттоді писарша скрутить ся од злости! — сказала Ватя.

— Тямить вона в тих лаврах! Якби для неї ті лаври, щó кропивою звуть ся, то це вона втямила-б добре. Я-б поклала писаршу, та ціми горобцівськими лаврами дала-б її доброї прочуханки! — жартувала Антося, регочучись.

— А я-б коло неї рядочком примостила ще і вчительшу, щоб дати і її памятного! — обізввалась Ватя і собі зареготалась.

— Ой, Ватю, от коли-б міні вдалось потрапити на оперну сцену! — говорила Антося. — Якби я града! Якби я співала! Увесь театр здурів би, якби міні довелось грати ролю Маргарети з „Фавста“. А, я ту Маргарету так вдала-б, так вдала-б, що всі тільки очи повітріщали-б...

І Антося стала проти чималого дзеркала, завела веселої дрібної пісьні і почала ніби грати ролю Маргарети, передражнювала артисток.

Антося вдавала, ніби надіває на руки браслети, на пальці — перстені, чепляє в уха сережки, чепляє дороге намисто. З великою грацією вона повертала голову, дивилась то на одну сережку, то на другу, оглядала намисто, закидала голову назад, надавала очам вираз втоми, осьміхалась до себе в дзеркалі, потім реготалась, сварила пальчиком на свій одбивок в дзеркалі. Вона милувалась собою, кокетничала, пишала уста, блискала зубками.

— Яка я гарна! Яка я пишна в золотих сережках, в брилянтах! Як блищить золото! Як блищать мої очі при золоті! Ой, гарна я стала! Здуріє мій Фавет, як углядить мене в цьому уборі! — сьпівала Антося, імпровізуючи слова.

Вона знов запишалась, блиснула зубками і посварилась на себе в дзеркало пальчиком.

— А, яка гарна моя вишивана сорочка! Тра-ля-ля! Тра-ля-ля! Ой, як брязчить моє брилянтове намисто! Тру-лю-лю! Тру-лю-лю!

І Антося підставляла до дзеркала то один рукав вишиваної сорочки, то другий, — то брязкала разками скляних простих бусів на шії.

— Ха-ха-ха! — засьміялась Антося до дзеркала, блиснувши зубками, і посварилась на себе в дзеркало: — Ха-ха-ха!

І Антося сама зареготалась щирим реготом мабуть з свого брилянтowego намиста.

— Ой, як гарно блищить моє брилянтове намисто! Я за його аж сорок копійок заплатила богуславській Рухлі. Ха-ха-ха! Тра-ля-ля!

І Антося зареготалась на всю сьвітлицю з тих богуславських брилянтів. Ватя й собі зареготалась. Зареготались і менчі Антосині сестри. Сьвітлиця аж дзвеніла одлясками од реготу.

— Ну, та й гарна-ж справді з тебе вийшла-б Маргарета! — аж крикнула Ватя.

— А ти-ж думала як! Мінї коли-б тільки досяпитись до тієї сцени, а там я вже показала-б себе.

Порадившись та посьміявшись, Ватя вернулась до дому багато веселійша.

Але Ваті не довело ся їхати до Кііва, щоб вчитись в консерваторії.

Після Великодних Свят о. Артемії стрів ся на ярмарку в містечку з дияконом Добриловським. Диякон вже докладно знав про всі події в Горобцівці. Він знав, що Леонід Семенович приїздив в Горобцівку до писаря і що він вернув ся на батьків хутір, не побувавши з візитом в о. Артемія. Він знав, що „з того пива не вийде дива“; заздалегідь напивав гарного панича семінариста десь аж в Уманщині і заманив його попередю до себе в гості. Він потім нараяв йому поїхати до о. Артемія і подивитись на Ватю.

— Отче благочинний! В мене є один семінарист на приміті, — сказав Добриловський до о. Артемія нишком ніби по секрету: — як що дозволите, то я приїду до вас з ним та покажу його вам. Хоч той панич син бідного диякона, але гарний, хоч з лица води напий ся! Я знаю, що він сподобається панні. Тільки він убогий, ой, який убогий!

— Та про це клопоту міні мало, — обізвав ся тихенько о. Артемії: — знайдемо, чим окопіровати його; знайдець ся чим і хабарі підсунути в консисторию, щоб дістати парафію для його. Привозьте! Не гайте часу!

І Добриловський привіз того панича до о. Артемія. Він звав ся Степан Веледніцький. То був високий на зріст, поставний, пишний блондин з синіми очима. Ваті він зразу сподобав ся. Вона покинула усі думки і про монастир і про консерваторию. Веледніцький пробував в Добриловського і звідтіль ціле літо вчащав до Ваті.

В осени він повінчав ся з Ватею, а о. Артемії своїми грішми допоміг йому в консисторії зайняти добру парафію. З Ваті вийшла дуже добра й розумна господиня, якою була й її мати.

А тим часом писар не давав спокою о. Артемієви, піднімав проти його громаду, вигадував якісь діла і сипав на його прошення ніби то од громади в консисторию. Писар так направив громадян, що доходи о. Артемія зменшились вдвое.

Писар помаленьку то потихеньку викопав під о. Артемієм чималу яму. Але й сам необережний о. Артемії самохіть додав рук, щоб розширити під собою ту яму.

Вже давненько о. Артемії збудував в Горобцівці здорову чудову церкву, але коло церкви стреміла стара двіниця, счорніла, низька, присадкувата та широка, неначе стара

печериця. Чорна широка покрівля з дощок неначе була розіпнута на стовпчиках, котрими були обтикані усі чотири стіни низчого поверха (етажа). Кругом дзвіниці розріс ся густий вишник. Здалека здавалось, ніби то стара баба політниця вгніздилась на грядках, на картоплі або на буряках, прикривши голову од сонця темною хусткою.

О. Артемій звелів розкидати стару дзвіницю і поставив нову гарненьку, височеньку, притуливши її до самої церкви. Вже й дзвіницю посвятили, але на цвинтарі валялась сила деревні, дощок, трісок та здорового каміння чоловікови до пояса. О. Артемій в малі празники все запрошував людей зістатись після служби Божої і прибрати та счистити цвинтар, само по собі без плати. Люди не слухали і, звичайно байдужні до громадської справи, усі розходились до дому. Тим часом наймати робітників не було за віщо. О. Артемій пішов на хитрощі.

В осени, в один невеличкий празник, він звелів старості постановити коло церкви столи, зготувати закуску й випивку. Староста понаставляв мисок та полумисків з таранею, з салом, з солоними огірками, з чехонею, з пирогами, з смаженою капустою, кругом стола поставив пляшки з горілкою, а щоб заманити та підмогорочити людей, о. Артемій звелів серед столів поставити довгий ряд бутлів та графинів, але не з горілкою, а з водою. Стіл аж захряє під усякими стравами та бутлями.

Люди вийшли з церкви і як угляділи батерию пляшок та бутлів, то так усі й кинулись до роботи: поскочували та поскладали в кутку цвинтаря колоддя, оцупалки, обаполки; важкі камінюки трохи не на руках позносили під паркан. В одну міть счистили цвинтар так, що й трісочки й скалочки нігде не зісталось.

О. Артемій вийшов з церкви, поблагословив трапезу. Люди, втираючи з лобів піт, позирали з смаком на здорові графини та бутлі, вже наперед смакуючи не так закускою, як випивкою. О. Артемій випив сам до людей, почастивав старосту, а староста почастивав чоловіків, але він частував все з малих пляшок. Уся закуска в одну міть ніби огнем згоріла. Усім дісталось по дві чарки.

— Ото, старосто, коли-б швидче достягти нам до тих здорових бутлів! — обізвав ся один сьміливий чоловік, котрий був дуже ласий до горілки.

— Та то не горілка, а вода! — обізвав ся о. Артемії. — Я знав, що після важкої роботи буде гаряче, та для прохолоди звелів понаставляти холодної води. А вода погожа та холодна — з моєї криниці!

О. Артемії налив стакан води і випив з пів стакана, ще й вуси обсмоктав.

— А, та й добра-ж вода! — промовив о. Артемії насмішкувато.

Чоловіки тільки зирнули один на одного і почухали потилиці.

О. Артемії подякував громадянам за послухання, розпрощав ся, надів шапку і швиденько майнув з цвинтаря. Люди, як обступили стіл, так і стояли кругом стола, ніби ждали чуда, щоб з води в бутлях стала горілка. Постояли, постояли вони, але дивлячись, що таке чудо не робить ся, мусіли помаленьку рушати до дому.

— Ну, та й хитрий же наш батюшка! Еге! Оттакої удрав! — гомоніли чоловіки розходячись.

— Чи ти ба, як гарно піддурив! А я думав, що то все горілка, а то пак святая кринишна вода. Я сам куштував, — говорив другий чоловік.

Люди були лихі за таку штуку, і почали гомоніти по селі на о. Артемія. Хоч писар сам і не був тоді в церкві, але чутка про хитру штуку о. Артемія зараз дійшла до його. Писар вже прохолод од своєї злости і тепер задумав поглузувати з о. Артемія: він задумав написати на його вірші.

Того-ж таки вечора писар засів за свій стіл, узяв листок паперу й перо в зуби і почав медикувати вірші. Він писав і сам до себе реготав ся. Жінка виглянула з кімнати

— Що ти там таке сьмішне пишеш, що аж сам регочеш ся? — спитала вона в чоловіка.

— Те, що тобі не слід знати, — сказав писар.

— Та скажи бо! І що то він пише? Та скажи бо, скажи! — приставала жінка і трохи не кидалась йому на шию.

— Одчепись! Ти міні перебаранчаєш писати. Йди собі в пекарню до роботи.

— Оце лишенько! Та скажи бо! Хіба таки не можна сказати? — аж просила писарша.

— Не можна. Раз сказав — не можна, то й не можна. Одчепись!

Писарша вийшла до пекарні, але все заглядала через одхиліані двері в світлицю. Писар гриз перо, морщив чоло, то задумував ся, то знов реготав ся. Писарша не втерпіла і знов вскочила в світлицю.

— Ой, скажи, голубчику, що ти там таке сьмішне пишеш? Певно на вчительшу?

— Тікай! — крикнув на неї сердито писар. — Одчепись од моєї душі! Це тобі не жарти! Геть з хати!

Писарша тихенько вийшла і двері причинила. Хоч писар був прозаїк трохи не на всю губернію, як він сам думав про себе, але поет з його був поганий. Вірші його вийшли насьмішкуваті й ущипливі, але зовсім недоладні. Вони починали ся так:

Скавав, стрибав, брикав, хвицав — доки дострибав ся.

Роздявила верша рота — хап! в вершу попав ся!

Звідсіль тісно, звідгіль тисне, верша з заду муля.

Ой, Господи милосердний, спаси-ж мою душу!

І борсав ся й побивав ся — верша не пускає;

І просив ся, і молив ся, потім вершу лає:

„Чи ти знаєш, гидка вершо, що я чудотворець?

Натворив я за весь свій вік чуда повну жменю:

Чисту воду претворив я в спіртову горілку,

Напоїв я сім сот дурнів й одну стару дівку,

Та й дурнічки залатав я на цвинтарі дїрку“....

.....

Писар нанизав таких перлин поезії цілу низку, списав ними увесь лист кругом, добирав та ставив рядом такі ритми, що одна ритма витріщала очи на сусїду, мов перелякана вівця на вовка.

Писар переписав свій увір церковними буквами і, хоч нічого не говорив про їх жінці, але таки не втерпів, щоб не прочитати їх своїм прїятелям та не покепкувати з батюшки. Запечатавши в коверту, написавши адрес, писар у ночі зайшов через садок і уткнув пакет в щілину дверей, котрі виходили в садок.

О. Артемій, вставши рано, одчинив двері в садок — і знайшов пакет. Він його прочитав і догадав ся, хто був автор чудової поезії. Прочитавши Сусанї Уласівні ту поему, о. Артемій написав внизу свою рецензію: „Писала дурна

писака, накрутила хвостом писаці собака; вірші писані дохтем, бо смердячі, а писав їх богуславський діхтяр Лейба. Погано! Варто поставити одиницю! Таланту в автора стільки, скільки в дякового кудлатого Рябка, а поезії в віршах стільки, скільки в Берковій ярмурці. Погано! В віршомазі не годиш ся!“

І о. Артемій поставив на віршах одиницю, запечатав в новий пакет, написав зверху на пакеті, що посилаєть ся з Богуслава, приліпив марку, написав писарів адрес і одіслав на богуславську поchtову стацию.

О. Артемій бідкав ся, бідкав ся, морочив ся, але незабаром пісьля того мусів таки для свого спокою покинути Горобцівку і перейшов на инчу парафію.

— А що? А чий батько дужчий? — чванив ся писар пісьля того перед людьми. — А хто кого подужав? Я таки доказав, що я був горобцівським губернатором, бо зсадив з місця навіть благочинного.

Не довелось і Антосі грати на сцені ролю Маргарети. Вона швидко дістала од Леоніда Семеновича лист, потім другий. Між ними почало ся листуваннє. Леонід Семенович другого літа знов прибув до батька і почав вчашати до Антосі в гості. Він посватав Антосю і виїхав з батькового хутора з молододою жінкою.

1893 р.

4-ого липця.

Іван Франко. Воа Constrictor	— 35 ар.
" Без праці	— 20 " "
" Фавет, трагедія Іогана Гете (перевод)	1:50 " "
Денис. З ріжних країв і народів	— 20 " "
Гр. Григорієвич. На добродійні діли, комедія	— 30 " "
" Скокадики, комедія	— 35 " "
І. Ланска. Обрусителі, повість з рос. життя, 2 часті	— 60 " "
О. Обачний. Соціалісти межі семинаристами	— 15 " "
Григ. Квітка. Маруся, оповіданє	— 10 " "
Волод. Масляк. Поезії ч. I	1:00 " "
Закон о загальнім оподаченю	— 45 " "
П. Роголь. Оповіданя	— 35 " "
" Вечерниці	— 10 " "
" Мертві душі, повість	1:80 " "
А. Бигдай. Із Кобзаря Т. Шевченка. На городі коло броду, ноти на фортеп'яні	— 40 " "
" " Із Кобзаря Т. Шевченка. Ой сяду я під хатою, ноти	— 35 " "
" " Із Кобзаря Т. Шевченка. "Думка" Тече вода, ноти	— 35 " "
" " Із Кобзаря Т. Шевченка. Тополя, ноти на фортеп'яні	— 40 " "
С. Нагибіда. Про руску правосиць	— 05 " "
Аб'яр Солтан. При стрілецькій ватрі	— 40 " "
Корн. Устиянович. М. Ф. Раевский і російський панславизм	— 80 " "
Задуквич. Кістяки Гольбайна ч. 2	— 15 " "
"Зеркало" з року 1889, 1890, 1891 і 1892 по	2:00 " "
Бібліотека Ват'янінци ч. II	— 20 " "
Север. Задля святої землі	— 50 " "
Вас. Чайченко. Твори ч. I. 80 кр., ч. II. 60 кр., ч. III	— 80 " "
" З народного поля, поезії часть II	— 60 " "
" Під змарним небом, поезії ч. I	1:00 " "
" Хома Макогін, убогий наймит	— 5 " "
" Робізнак	— 20 " "
К. Т. Подоленко. За громаду. Хроніка	— 20 " "
Записки товариства імені Шевченка ч. I, II, III, IV. по	1:00 " "
О. Кенан. Сибір ч. I. і II	1:20 " "
Г. Данилевский. Збігні в Новоросії	1:00 " "
Кобзар" Тараса Шевченка, 2 томи 4:50 ар., без перес., з перес.	5:00 " "
Мапа етнографічна України Руси	— 20 " "
Каталог предметів малорускої старини колекції В. В. Тарновського	— 30 " "
Книга пісень Генрика Гейне, Леся Українки і Макс. Стависького	— 80 " "
Леся Українка. На крилах пісень	— 60 " "
Коза дєреза, котяча оперета М. Лисенка	— 80 " "
Твої і Трофіма Зінківського ч. I	1:00 " "
Еміль Золя. Мрія, повість	1:00 " "
Еркман Шатріан. Пані Тереса, повість	— 80 " "
Вол. Короленко. Сліпий музика, повість	— 60 " "
О. Я. Кониський. Оповіданя	— 30 " "
" Над сьвіжими могилами	— 10 " "
Юрій Еберс. Номо сит, повість	1:20 " "
Евген. Гребінка. Чайковский, повість	— 70 " "
" Байки	— 10 " "
Ганна Кері. Замок Делі, повість	2:80 " "
Всеволод Гаршин. Малярі, оповіданє	— 10 " "
М. Родзевичівна. Девайтіс, повість	1:00 " "
Павло Граб. Збірник поезій ч. I	— 20 " "
Вальтер Скот. Ринард львине серце, повість	1:20 " "
Уманець і Спілька. Словар російсько-український часть I	2:50 " "
Петро Люті. Рибак іслядський, повість	— 60 " "
Іван Безсторонний. Відношеня обрядові в всхідній Галичині	— 30 " "
І. А. Гончаров. Обломов, повість	1:80 " "
М. Загірня. Жанна д' Арк, орлеанська дїва	— 10 " "
" Про Оврама жидовина і Хведора християнина	— 10 " "
Юрій Онет. Великий сім, повість	2:00 " "
Володимір Навроцький. Твори ч. I	1:20 " "
Вільгельміна Гілерн. Власими силами, повість	1:20 " "
Ігнат Онищенко. Руска бібліотека ч. III	1:50 " "
Федор Достоевский. Вина і кара, повість	4:00 " "

⁸²
-2225

1992

Др. Кость Левицкий. Німецько-руський словар правничий	3-50	зр.
Юл. Стінде. Родина Бухгольців, повість	1-00	"
А. К. Толстой. Князь серебряний, повість	2-00	"
З чужих зілляників, збірник оповідань	1-10	"
Василь Варвінок. Безталанне сватане, оповідане	—80	"
Волод. Левенко. Солдатський розрух	—10	"
І. Баштовий. Українство на літературних поєвах в Московщиню	—50	"
Стефан Качала. Похід Собеского під Відень 1683	—20	"
" Історія коротка Руси	1-50	"
Микола Костомаров. Роска історія в життєписах 3 томи	1-00	"
" Історичні монографії т. I	2-00	"
" Богдан Хмельницький т. I, II, III, IV	6-40	"
" Гетьмановане Івана Виговского і Юрія Хмельницького	1-60	"
" Руїна, історична монографія	1-30	"
" Гетьмановане Дам'яна Многогрішного	1-25	"
" Гетьмановане Самійловича	1-25	"
В. Антонович і Д. Іловайський. Історія велик. Князівства литов.	1-60	"
Д. Іловайський. Княжий період до Володимира Мономаха ч. 1.	1-60	"
" Княжий період до Данила Галицького ч. 2.	1-80	"
М. Смирнов, М. Дашкевич, Гр. І. Шараневич. Монографія до історії Галицької Руси	1-50	"
Василь Лукич. Угорска Русь	—15	"
" Ватра, альманах стрийський	1-00	"
Др. Смаць-Стоцький. Min-stätstvom	—50	"
" Руска школа, випуск I і 2 по	—30	"
Хванько. В народ, оповідане	—15	"
Мих. Пачовський. Про Білорусь і думи рускі	—10	"
Олександр Коблесса. Юрій Косован Федькович	—20	"
Левенко. Наші і люди, повість	—80	"

В 2.225

ПОМІЖ ВРОГАМИ.

ПОВІСТЬ

Івана Левицького.

ВИДАНЕ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА.

Ціна 50 кр. ав.

У ЛЬВОВІ, 1893.

Коштом наукового товариства імени Шевченка.

З друкарні наукового тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.